

159480

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ PROGRAMI

TARİHSEL VE İDEOLOJİK BİR KAVRAM OLARAK
BOŞ ZAMANA SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:
20046059
Hakan ARSLAN

Danışman:
Prof. Dr. Güliz ERGİNSOY

İSTANBUL-2005

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa no.</u>
ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	III
SUMMARY.....	IV
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	V
GİRİŞ.....	1
Çalışmanın Amacı.....	1
Çalışmanın Kapsamı.....	1
Çalışmanın Yöntemi.....	12
1.BÖLÜM.....	14
1.1 BOŞ ZAMANI AÇIKLAMAYA YÖNELİK KAVRAMLAR, KURAMLAR VE İDEOLOJİK ETKİLER.....	14
1.1.1 Kavramsal Çerçeve.....	14
1.1.1.1 Modernleşme.....	20
1.1.2 İdeolojinin Boş Zamana Etkisi.....	29
1.1.3 Medyanın İşlevi, Popüler Kültür Ve Boş Zaman.....	43
1.1.4 Boş Zamana Kuramsal Yaklaşımlar.....	52
1.1.5 Boş Zaman Toplumu.....	60
2. BÖLÜM.....	66
2.1 BOŞ ZAMANIN TARİHSEL ANLAMI.....	66
2.1.1 Tarihsel Düzlemde Boş Zaman.....	66
2.1.2 Osmanlı'da Gündelik Hayat ve Boş Zamanın Anlamı.....	80
3. BÖLÜM.....	93
3.1 TÜRKİYE'DE GÜNDELİK HAYAT VE BOŞZAMAN.....	93
3.1.1 Türkiye Cumhuriyeti ve İdeoloji.....	93
3.1.2 Kentleşme, Kentsel Mekanlar ve Konut Sorunu.....	111
3.1.3 Cumhuriyet Rejiminde Kitle İletişim Araçlarının Rolü.....	123
3.1.4 Cumhuriyet Döneminde Boş Zamanın Karakteri ve Eğlencelik Hayat.....	134
4. SONUÇ.....	146
5.KAYNAKLAR.....	151
6.ÖZGEÇMİŞ.....	159

ÖNSÖZ

Boş zaman İdeolojik etkilerden arınmış bir alan değildir. Toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel, psikolojik pek çok faktörü bünyesinde barındıran, onlardan etkilenen, zamansal, mekansal kurgular içinde yaşanan bir olgudur. Bu çalışmada boş zaman, onu etkileyen ve onun ilişkide bulunduğu kavramlar aracılığıyla anlaşılmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde, boş zamanı belirleyen ve ona anlam kazandıran kavramlar tespit edilmeye çalışılmış; bu bağlamda modernleşme, sanayileşme ve bu iki olgunun kent ve toplumsal yapı üzerinde oluşturduğu dönüşümsel süreç sözkonusu edilmiştir. Bu sürecin toplumsal bireyi ne şekilde etkilediği ve biçimlendirdiği de bu bölümün anlama çabalarından birini oluşturur.

İkinci ve üçüncü bölümlerde boş zaman tarihsel süreç içinde ele alınmış ve giderek özelleşen bir şekilde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde –gündelik yaşam bağlamında- ne çeşit bir yere sahip olduğu tartışılmıştır.

Çalışma boyunca boş zaman, eğlence adı altında, mevcut iktidar ilişkilerinin latent bir şekilde belirleyici olduğu bir zaman dilimi olarak ele alınmıştır. Bu nedenle de, bu çalışmanın temel varsayımı boş zamanın ideolojik bir nitelik taşıdığıdır.

Bu çalışmanın hazırlanma süreci içerisinde verdikleri destekten ötürü başta danışmanım Prof. Dr. Güliz ERGİNSOY olmak üzere bölüm öğretim üyelerimizin her birine ayrı ayrı teşekkür ederim.

ÖZET

Boş zaman, çalışma kavramı vasıtasıyla tanımlanabilen bir zaman dilimidir. Tüm kavramlar için söylenebileceği gibi *çalışma* kavramının içerdiği anlamlar da değişik tarihsel dönemlerde farklıdır. Endüstri devrimi öncesi katı standartlara bağlı olarak yaşanmayan çalışma etkinliği, sanayileşmeyle birlikte sistemli ve disiplinli bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmanın organize edilmiş yapısı boş zamanın da kendisine bağlı olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Boş zaman da sanayileşme öncesi tarihsel dönemlerde ifade ettiği anlamın ötesine geçerek, çalışma dışında kalan ve dinlenmeye, eğlenmeye yönelik bir alanı tanımlamaya başlamıştır.

Sanayileşmeyle başlayan süreç içerisinde boş zamanın ideolojik ve manipülatif karakterinin keşfedilmesiyle bu alan, egemen güçlerin siyasi, ekonomik, toplumsal hedeflerine ulaşabilmesi için kullanılabilecek bir zaman dilimi olarak belirlemiştir. Batı ülkelerinde boş zaman, ikinci dünya savaşı sonrası yüz yüze kalınan bireysel ve toplumsal yıkımların olumsuz etkilerini silmek için kullanılabilecek önemli bir zaman dilimi olarak da düşünülmüştür.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında çok hızlı bir şekilde gelişen kitle iletişim araçları da, dönemin ideolojik formunu tüm toplumsal katmanlara yaymak için, yine, en uygun alan olarak boş zamana yönelmişlerdir.

Boş zamanın önemli bir kısmını işgal eden kitle iletişim araçları, seçmeci haberleri, yorumları, özendirici televizyon dizileri, önceden belirlenmiş bir sonuca varmayı hedefleyen tartışma programları vs. ile kitlesel manipülasyona ve ideolojiyi meşruiyet zeminine oturtmaya yönelik bir işlev görmektedir. Küreselleşen dünya ekonomisinin egemen sınıfları, *toplumların* egemen zihinsel güçleri de olabilmek için -Marx'ın vurguladığı gibi bu, doğal bir süreçtir- medya sektörünün de patronları ve/veya yöneticileri olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Gündelik Hayat, Modernleşme, Sanayileşme, Çalışma, İdeoloji, Boş Zaman, Zaman.

SUMMARY

Leisure is a time category defined through the concept of work. The means of the concept of work are separate in different ages. After Industrial revolution, the structure of working has changed and to be appeared as a systematic and disciplined field. Organized structure of working caused leisure to be defined depend on working. So, leisure has signified out of working. Leisure is a field covering relaxation and have a good time.

Leisure appeared as a time category to be used for the dominant forces to reach their politic, economic and social goals.

After the World War II, in the western countries, , separately, leisure was also thought an important time category which will be used to wipe negative effects of the war.

Also, mass media have used leisure to spread the ideological form of the era. The dominant forces of global world economy become the boss or the manager of the sector of media to be able to be intellegent forces of the community as Marx's said.

Key Worlds: Everyday Life, Modernization, Industrialization, Working, Ideology, Leisure, Time.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1 (Kayıtsızlık Eğrisi).....	54
-------------------------------------	----

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Boş Zamanı çalışma dışı zaman olarak tanımlamak, boş zaman kavramının ulaşabileceği anlamları daha en başından törpülemektir. Boş zamanın gönderme yaptığı ya da içinde barındırdığı bir çok etmeni bu tanımlamayla dışarıda kalmak durumundadır. Elbette ki boş zaman teorik olarak, mevcut çalışma alanının dışındadır. Ancak ideolojik etkiler bakımından belki de çalışma hayatında olduğundan daha yoğun ve etkili propagandalarla örülmüştür.

Bu çalışmada amaç, modern ve modern öncesi ve sonrası boş zamanı konumlandırış tarzını anlamaya çalışmak, boş zamanın çevresinde odaklanabilecek kavramları çözümleyebilmek, bu kavramların bireysel ve toplumsal hayatla ilişkilerini özellikle boş zaman çerçevesinde anlayabilmek, ideolojinin ve dinin - Şerif Mardin dini yumuşak ideoloji sayar-¹ boş zamanları değerlendirmedeki etkisi üzerine düşünmek ve *değişim* kavramını, gündelik hayatla ilişkisi bağlamında zamansal, mekansal, ekonomik ve genel olarak insani anlamıyla inceleyebilmektir.

Çalışmanın Kapsamı

Çalışma zamanı sanayi devriminden itibaren -özellikle Fordist üretime geçişten bu yana²- yoğunlaştırılmış, sıkıştırılmış bir zaman dilimini gösterir. Çalışma, üreticiye, sermayedara ekonomik katkı sağlayan alanı oluşturur. Ekonomik faydanın realize edildiği alandır. Disipline edilmiş işgücünü, *maksimum verimlilik= maksimum Akar* formülasyonu ile organik bir şekilde kullanır.

¹ Şerif MARDİN, *Din ve İdeoloji*, 14.

² Fordizm özellikle 1960'lardan itibaren önemli eleştiriler almaya başlamıştır. İnsani olmayan bir çalışma tarzı olarak nitelenen Fordist üretim şekli zamanımızda yerini esnek üretim tarzlarına bırakmaya başlamıştır.

Fordizmin başlangıç yılı sembolik olarak, Henry Ford'un, kurduğu otomobil fabrikasında çalışan işçilere sekiz saatlik çalışmalarının karşılığı olarak beş dolar vermeye başlamasının tarihi olan 1914'tür. Ancak yerleşikleşmesi ve yayılması Harvey'in de vurguladığı gibi *yarım yüzyıl süren uzun ve karmaşık* bir süreci kapsar. Fordizm daha önce uygulanan teknolojiden farklı bir şey uygulamıyordu. Üretkenliği o güne dek görülmemiş oranda arttıran *montaj hattı* sistemiydi. Bu sistemde işin, işçiler yerlerinden hiç kıpırdamadan ayağına gelmesi sağlanıyordu. Sistemin, üretim dışında harcanabilecek tek sanayiye bile tahammülü yoktu.

1911 yılında yayınlandığı, *Bilimsel İş Yönteminin İlkeleri* adlı kitabında Taylor, üretimi katı bir disiplin altına almayı öneriyor ve bunun yönteminin, emek sürecini ayrı ayrı hareketlere bölerek, bu işlemin, zaman ve üretimin katı standartlarına uygun hale getirilmesi olduğunu söylüyordu.

Üretimin artışı, verimlilik, rasyonel ekonomik kriterler söz konusu olduğunda Taylorizmi izleyen Fordizm'in, kendisine özgü bir yanı varsa, o da, *vizyonuydu*. Harvey bu vizyonu şöyle özetler: “kitle üretiminin kitle tüketimi, emek gücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve psikoloji, kısacası, rasyonelleştirilmiş, modernist, popülist yeni tür bir demokratik toplum demek olduğunu açıkça görmesi.”³

Görüldüğü gibi bu tasarı, yeni bir toplumsal projeyi kapsıyordu. Montaj hattı sistemiyle disipline edilmiş, kısıtlanmış işçinin çalışma zamanı, hesaplanabilir en küçük birimlere indirgenerek kontrol altında tutuluyordu. Ancak gözetim altına alınan sadece günün sekiz saatlik bölümü değildi. Ekonomik dengelerin korunması adına, *kitle tüketimi* için üretilen ürünlerin tüketimi için bireyin, grupların ve giderek toplumun yeterli bir gelire ve boş zamana sahip olmasını hedefliyordu. Bu şekilde, toplumun, tüm yapılarıyla, iş dışı zamanlarda da denetlenmesi ve varolan sistemin devamının sağlanması amaçlanıyordu. Ford'un modeli çok geniş ve kompleks bir projeydi. “Ford 1916'da kitle üretiminin yarattığı ‘yeni insan’ın

³ David HARVEY, *Postmodernliğin Durumu*, Çev. Sungur Savran, 148.

sermayenin ihtiyaçlarına ve beklentilerine uygun olabilmesi için ahlaki bakımdan dürüstlüğe, iyi bir aile hayatına, akıllı başında (yani alkol tüketiminden kaçınan) ve ‘rasyonel’ bir tüketim kalıbını uygulayacak kapasiteye sahip olmasını sağlamak amacıyla, çoğu göçmen olan, ‘ayrıcalıklı’ işçilerin evlerine bir sosyal hizmet uzmanları ordusu gönderiyordu.”⁴

Şirketler ellerindeki gücü doğru kullandıkları takdirde “yeni bir toplum”un kuruluşu mümkündür.⁵

Bu şekilde örgütlenmiş yeni üretim sisteminin, ekonominin gereklerine uygun bir toplum projesinin uygulamaya konması Gramsci’ye şu saptamayı yaptırır: “...hiç görülmemiş bir süratle ve amacı konusunda tarihte eşi olmayan bir bilinçlilikle, yeni tip bir işçi ve yeni tip bir insan yaratma konusunda bugüne kadar tanık olunan en büyük kolektif girişim.”⁶

Bu kadar geniş kapsamlı projelerin ayırdına varıldığında bir dizi soru sorulması gerekmektedir: Bu yeni toplumsal proje içerisinde boş zaman nerede konumlanır? Boş zaman çalışma zamanından arda kalan bir zaman dilimi midir, yoksa *özerk* bir alanı mı oluşturur? Bu çalışmada cevaplandırılmaya çalışılan sorulardan bazıları da bunlardır.

Kapitalizm başından beri boş zamanı *özerk* bir alan olarak sunma gayreti içindedir. Bu şekilde, işçiye gerekli olanakları sunmakla⁷ beraber, kendi geleceğini de garantiye almış olmaktadır. Kapitalist sermayenin ihtiyaç duyduğu pazar, boş

⁴ Bkz. (3), HARVEY, 148.

⁵ Göçmen işçilerin “ayrıcalıklı” konumda kabul görmesi de bu bağlamda düşünülebilir. Göçmen işçiler çalışmanın yeni organizasyonuna en az tepki veren kitleyi oluşturuyordu. Amerikalı işçiler ise “düşmanca” bir tavır sergiliyorlardı. Dolayısıyla Haveren’in vurguladığı gibi, “Ford, montaj hattına dayanan yeni üretim sistemini kurarken hemen hemen bütünüyle göçmen işçilere yaslanmıştı” (Aktaran, HARVEY, A.g.k., 150).

⁶ Gramsci’den aktaran, HARVEY, A.g.k., 148.

⁷ Henry Ford, çalışanların refah düzeyinin yüksek olmasını sağlamak istemişti. Böylece boş zamanlarında tüketime ayıracağı maddi kaynağı bulabilecek olan işçi, sistemin sürekliliğinin de sigortası olacaktı. Bu amaçla Ford, 1930’ların bunamalı döneminde bile işçilerine yüksek zam vererek bunalımdan kurtulmanın yollarını aradı. Ford ücret artışının piyasayı canlandıracağına ve iş dünyasının güvenini pekiştireceğine inanıyordu.

zaman hakkı tanınan çalışanlar tarafından oluşturulacaktır. Boş zaman bir tüketim alanı olarak işlev görürken, boş zaman etkinlikleri de bir tüketim objesi olarak sunulacaktır. Fakat tüketimin niteliği ve dozu toplum içinde yaşayan insanlar arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Tüketilen, sarf edilen bir çalışma dışı zaman herkes için söz konusudur; ancak, bu zamanın ne şekilde tüketildiğine bakılmak istendiğinde pek çok faktör ortaya çıkmaktadır.

Bir insan bu zamanı televizyon karşısında geçirirken, bir başkası yurt dışı gezilerine çıkmayı, bir diğeri tenis oynamayı tercih edebilir. Bu etkinliklerin bireysel tercihlerden kaynaklanan bir yanı olsa da, gelir durumu, eğitim seviyesi, yaş, cinsiyet, statü gibi faktörlere de fazlasıyla bağlı olduğu yadsınamaz. Boudrillard şöyle der: “Boş vaktin niteliği, ritmi, içeriklerinin çalışma zorunluluğundan arta kalan bir şey mi yoksa ‘özerk’ mi olduğuyla ilgili olarak, bütün bu nitelik, ritim ve içerikleri bireyden, bir kategoriden, bir sınıftan ötekine ayırt edici olur”⁸. Dolayısıyla boş zaman etkinlikleri herkese eşit olarak dağıtılmış özgürlükler silsilesi olarak anlaşılmamalıdır. Bir statü göstergesi olarak da kabul edilebilecek eylemler dizgesini bünyesinde taşır. Bu sebeple, boş zaman değerlendirme, farklılığın ön plana geçtiği, belirginleştiği bir alan olarak göze çarpar. Hatta bazen aşırı çalışma sebebiyle boş zamana sahip olamama durumunda bile söz konusudur. “... aşırı çalışma ile boş zaman etkinlikleri eksikliği bile yöneticinin ya da sorumlunun ayrıcalığı haline gelebiliyor” der, Boudrillard.⁹

Berger ise konuya gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler karşılaştırması yaparak yaklaşır. Gelişmiş ülke *Artan Beklentiler Devrimi (Revolution of Rising Expectations)* ni gerçekleştirmiş olan ülkelerdir ve bu devrim maddi yararlar kadar psikolojik taleplerden de kaynaklanır.¹⁰ Boudrillard’daki *bireysel ayrıcalıklılık*, Berger’de *toplumsal ayrıcalıklılık* olarak belirginleşir.

⁸ Jean BOUDRILLARD, *Tüketim Toplumu*, Çev. Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin, 184.

⁹ A.g.k., 184.

¹⁰ M. Bennet BERGER, “The Sociology Of Leisure: Some Suggestions”, 259.

Buradan anlaşılan, farklılığın bireysel ya da toplumsal ya da hangi temele dayanıyor olursa olsun boş zaman etkinliklerinde bir *ayrıcalıklılık* sembolize etmesinin kaçınılmaz olduğudur. Bourdieu'nun *sembolik sermaye* kavramı bu durumu somutlaştırmaya yardım eder. Boş zamanın ne şekilde değerlendirildiği, bu etkinliklerin neyin simgesi olduğu ve hangi statü göstergelerini imlediği önem kazanır.

Bu çalışmada boş zaman, ideolojik formasyonun kilit noktalarından biri olarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda, yaşanan çağın kendine özgü nitelikleriyle - modernleşme, kentleşme, çalışmanın disipline edilmesi, kitle iletişim araçlarının gelişmesi, endüstrileşme vs.- yakın ilişki içinde olan boş zaman, tarihsel olarak da modernleşme ve sanayileşmeyle birlikte üzerinde tartışmalar yaratılan, uğruna mücadele edilen bir alan olarak varolmaya başlamıştır. Modernleşme tarihiyle boş zaman tarihi birbirleriyle bir çok noktada kesiştiği içindir ki, bu çalışmanın *Kavramsal Çerçeve* başlıklı bölümünde, bir alt başlık olarak *Modernleşme* yer almaktadır. Modernleşme alt başlığıyla vurgulanmak istenen, bir yandan yeni ortaya çıkan modern insanı tanımlamaya; bir yandan da bir “modern kent”i tasvir etmeye çalışmaktır. Haussman'ın şehircilik anlayışı kent ve toplum arasındaki ilişkiyi betimlemek için yeterli kaynağı sağlamaktadır. Haussman'a göre bir kenti dışarıdan değiştirmeye çalışmak, aynı zamanda bir kentin yaşam biçimini, kültürünü ve insanlarını değiştirmek demektir. Kısaca mekansal değişim ile toplumsal ve bireysel değişim arasında göz ardı edilemez bir ilişki vardır.

İdeolojinin Boş Zamana Etkisi başlığı çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Tüm ideoloji tartışmaları önünde sonunda gelip Marx'a dayanmaktadır. İdeoloji üzerine yapılan tartışmaların hemen hepsi Marx'ın *Alman İdeolojisi* adlı çalışmasından başlatılmaktadır. *Yanlış Bilinç* kavramı ve egemen sınıfların düşüncelerinin bütün çağlarda egemen zihinsel güç olduğu iddiası tüm tartışmaları yönlendirmiştir. Toplumsal ve bireysel hayatın tüm evrelerini etkileyen tüm yaşam tarzlarına şekil veren egemen politik ve zihinsel güç boş zamanın ne şekilde kullanılacağına da karar veren ya da kendi istediği şekilde kullanılmasını mecbur tutan bir merci olmaktadır. Yani sadece zihinsel bir bilgi olarak kalmaz ve

maddileşerek yaşamın tüm noktalarına iner: Dili değiştirir, kültürü farklılaştırır, ilişkilerin dayandığı temelleri yerinden eder ve tüm toplumsal ilişkileri başka bağlamlara yaslar. Kapitalist sistemde ideolojik işlev piyasa ilişkilerine bağlanmıştır. Piyasa ideolojisine ek olarak da tamamlayıcı karakterleriyle -daha çok ulus devlet dönemine ait- ortak duyu, milliyetçilik, ırk, din kavramları kullanılmaktadır. Bu kavramlar bireylerin, içinde yaşadıkları toplumda bir yandan onları bir arada tutmayı sağlayan ideolojik tutkal işlevi görürken, diğer yandan da aidiyetin duygusal zeminini yaratır.

Bu bölümde, ayrıca Gramsci ile, onun *Hegemonik Aygıt* kavramını geliştirerek *Devletin İdeolojik Aygıtları* olarak yeniden kullanan Althusser'den, devletin baskı gücüyle birlikte ideolojik formasyonun verildiği sivil toplum kurumlarının ne şekilde birbirine paralel olarak kullanılabileceğini açıklamakta yararlanılmıştır.

Medyanın İşlevi, Popüler Kültür ve Boş Zaman başlıklı bölüm, özü itibarıyla bir önceki bölümün devamı gibidir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren teknoloji ve bilimdeki hızlı gelişmelerle birlikte bireysel ve toplumsal hayatın en küçük birimlerinde bile gözle görünür, hissedilir değişimler yaşanmaya başlamıştır.

Medyanın her gün daha da etkili olmaya başladığı ve nitelik olarak birbirinden farklı, birden fazla küreselleşme biçimlerinin yaşandığı bu dönemde geline son aşama Amerikan merkezli küreselleşme dönemidir; ve bu dünya *görüntülerin egemenliğindedir*. Medyanın bu dönemdeki görevi, grup ve sınıflara ait hayatın anlamına yönelik değer ve anlamlar inşa etmek ve bölük pörçük parçalardan oluşan toplumsal totalitenin bir *bütün* olarak algılanmasını –ve belki de farklılıkları körükleyip, herşeyin kabul edilebilir olduğuna vurgu yaparak- sağlayacak düşünce ve imgeleri oluşturmaktır. Toplumu şekillendirmek, yeni biçime uyumu hızlandırmak, oluşan düzenin meşruluğunu sağlamaktır. Kısaca medya, anlamlandırıcı ve bilinç oluşturunca bir işlev görmekte ayrıca yeni oluşturulan anlamlara taban tarafından rıza gösterilmesine aracılık etmektedir.

Popüler Kültür ise gündelik hayatın dilini ve kültürünü oluşturur. Bu yüzden ideolojik etkilerle yüklüdür. Popüler kültür bir yandan egemen ideolojinin yayıldığı ve onaylandığı ortamı yaratırken, diğer yandan da yönetilen kesimlerin umut ve öfkelerini dile getiren ürünleriyle bünyesinde bir *ikili yapıyı* barındırır. Dolayısıyla popüler kültür hem bir direnme hem de bir boyun eğme alanı olarak işlev görür.

Popüler Kültür belli bir yaşam tarzının olgunlaştığı, yayıldığı bir alandır; ve çalışma için ayrılan zamanını da uyarmakla birlikte özellikle boş zaman üzerinde etkilidir.

Bu bölümün sonunda, kitle iletişim araçlarının başında gelen ve en yaygın boş zaman geçirme faaliyeti olan televizyon, hem görüntünün egemenliğinin gücünü hatırlatmak hem de örnek bir boş zaman faaliyeti olarak ele alınmıştır. Televizyon, ideolojik formasyonun doğrudan veya saklı bir şekilde, kodlamalarla izleyiciye aktarıldığı en önemli araçtır. Çünkü, çok kısa zamanda çok büyük bir kitleye -kimi zaman neredeyse dünyanın tamamına- ulaşabilme imkanına sahiptir.

Boş Zamana Kuramsal Yaklaşımlar başlıklı bölümde İktisat biliminin, boş zaman talebini açıklayan ve gelirle bağlantısını ortaya koyan *Kayıtsızlık Eğrisi* eklenmiştir. Bu eğriye göre boş zamana olan talep artarsa çalışma süresi ve gelir azalacak; boş zaman talebi azalırsa , çalışma zamanı ve gelir artacaktır.

Gordon Marshall'ın hazırladığı *Sosyoloji Sözlüğü*ndeki *Boş Zaman Sosyolojisi* maddesinde, Boş Zaman Sosyolojisindeki iki ayrı gelenekten söz edilir: *Biçimsel Yaklaşım* ve *İşlevselci Yaklaşım*. Biçimsel Yaklaşım ampirik araştırmalardan oluşan bir çalışma alanını kapsar. Boş zaman değerlendirme tarzlarının bağlı bulunduğu etkenler -eğitim durumu, aile yapısı, statü, ait olunan gruplar vs.- çalışma ile boş zamanın birbiriyle etkileşimi ve boş zaman faaliyetlerinin özel türleriyle -televizyon izleme, dans etme, spor vs.- ilgili ampirik araştırmalar bu yaklaşımın konularını oluşturur. İşlevselci Yaklaşım ise Neo-Marxist argümanlara dayanır. Bu bakış açısına göre *Boş Zaman Toplumuna* kaçınılmaz bir yöneliş olacaktır. Teknolojinin

sunduğu olanakların genişlemesiyle zorunlu çalışma zamanı daralacak, boş zaman artacaktır.

Ayrıca pek çok düşünür boş zamanın kaçınılmaz olarak bir ticarileşme eğiliminde olduğunu iddia etmektedirler. Boş zaman bir *tüketim ideolojisi* tarafından yönlendirilmekte ve bir *tüketim metası* olarak işlev görmektedir.

Frankfurt Okulu da boş zamana yönelik etkinlikleri *Kitlesel Ticari Eğlenceler* olarak nitelemiş popüler eğlencenin kültür endüstrisi tarafından bozulmuş taleplere, manipülasyona dayandığını savunmuştur.

Mahmut Tezcan'ın *Boş Zaman Sosyolojisi* adlı çalışması, Türkiye'de, boş zamanı konu almış tek derli-toplu kuramsal eserdir. Tezcan, çalışmasının bir bölümünde *Boş Zaman ve Oyun Kuramları* başlığıyla boş zamana ilişkin kuramsal yaklaşımları aktarır. Ancak bu yaklaşımlar *oyun* kavramı üzerinden hareketle biçimlendirilmişlerdir ve henüz tam olarak kesinlik kazanmamışlardır. Genellikle çocuk oyunları ile ilgili bir çözümleme yapmak için kullanılabilecek bu yaklaşımlar üç kategoriye ayrılmıştır: Biyolojik, Psikolojik ve Sosyolojik Yaklaşımlar.

Henri Lefebvre ise yapısal olarak karşıt iki tür boş zaman tanımı yapar. Birincisi, gazete okuma, televizyon izleme gibi gündelik yaşamla bütünleşmiş olan boş zaman; ikincisi ise gündelik olandan kaçma isteğiyle açıklanan boş zamandır.

Boş Zaman Toplumu ütopyalarına göre çalışma zamanı kısaltılmalıdır. Çünkü kapitalist çalışma, insanın kendini geliştirme olanaklarını törpülemiştir. Boş zaman faaliyetleri için ayrılacak zaman arttırılmalıdır. Endüstri devrimiyle birlikte hız kazanan teknolojinin geldiği aşama, boş zaman toplumuna yönelmek için yeterli nüveleri oluşturmuştur. Ayrıca, çalışma zamanının kısaltılması, nüfusun önemli bir kısmının işsiz kalıp toplum dışına itilmesinin de önünde bir engel olacaktır. Ancak Lefebvre boş zaman toplumuna ulaşmak için henüz erken olduğunu vurgular. Modern toplum daha bir süre çalışma toplumu olarak varlığını sürdürmek zorundadır.

İkinci bölümde çalışma, giderek özelleşen bir görünüm sunar. *Boş Zamanın Tarihsel Anlamı* başlıklı bölümde, ilkçağdan bu yana çalışmanın niteliği, boş zamanın zaman algılayışındaki yeri ve boş zaman faaliyetlerinin toplumsal etkinliklerdeki konumu açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, endüstri devrimi gerçekleşinceye kadar önemli bir değişim görülmemiştir. Bu statik durum, boş zaman faaliyetlerinde de kendini gösterir. Russel'ın vurguladığı gibi boş zaman daha çok spontane olarak yaşanan bir olgudur.

Ortaçağda da boş zaman, ilkçağda olduğu gibi *özerk* bir alan olarak belirmez. Çalışma ve boş zaman birlikte yaşanan, birbirinden çok fazla ayrılmayan alanlar olarak görülür. Bu durum, endüstri devrimi ortaya çıkıncaya kadar önemli bir değişiklik göstermez. Ancak, sanayileşmenin çalışmayı organize etmesi ve *modern kenti* ortaya oluşturmaya başlamasıyla birlikte boş zaman ve çalışma birbirinden ayrılmıştır. Boş zaman yine *özerk* bir alan olarak belirmese bile zamanın organizasyonu ve faaliyetlerin niteliği bakımından tamamen ayrılmıştır. Çalışma disipline edilmiş ve içine katı kurallar yerleştirilerek her anı denetlenen bir yapı kazanmıştır.

Osmanlı'da Gündelik Hayat ve Boş Zamanın Anlamı başlıklı bölüm, Osmanlı'daki gündelik hayattan yola çıkılarak, boş zamanın yerini saptamaya çalışmaktadır. Ahmet Haşim'in yazısı *Batı Zamanının* kabulünün Osmanlı'nın gündelik hayatına ne kadar etki ettiğini açıklar. Zaman algılayışının değişimi gündelik hayatın tüm rutinlerini yerinden etmiş ve yeni bir yaşam tarzını dayatmıştır. Döngüsel zaman anlayışına dayalı *Kutsal Zaman*, yerini, Osmanlı'daki modernleşme çabalarıyla birlikte, çizgisel zaman anlayışına dayalı *Tarihsel Zamana* bırakmaya başlamış; bu da toplumsal yaşamı dönüştürme konusunda güçlü bir etki yaratmıştır.

Osmanlı'da mahalleler, gündelik hayatın çözümlenebilmesi için en elverişli gözlem alanlarıdır. Bir yandan fiziki birimler olarak topluma yaşayacak yerler açarken, diğer taraftan cemaat kültürünün de temel taşlarını oluştururlar. Aynı

zamanda en önemli kamusal alanlardan birisi olan kahvehaneler de mahallelerde bulunurlar. Kahvehaneler erkeklere özel kamusal alan olarak, Osmanlı erkeklerinin hayatı algılayış tarzlarını da sergiler. Kahvehaneler her türlü sohbetlere açık mekanlar olduklarından, özellikle on dokuzuncu yüzyıl jurnal faaliyetlerinde, saray tarafından en çok gözlem altına alınan, denetlenen mekanlardır.

Ayrıca tarikatların Osmanlı tarihindeki rolü de toplumsal yapıyı anlayabilmek için büyük önem taşımaktadır. Tarikatlar Osmanlı'da, bugünkü anlamıyla olmasa da sivil toplum örgütleri gibi yapılanmışlardır. Hem halkın gündelik yaşamını biçimlendiren yapılar olarak hem de –özellikle II. Beyazıt döneminden itibaren- devlet ile resmi göreve atanmak isteyenler arasındaki bağlantıyı kuran kurumlar olarak konumlanmışlardır.

Bu bölüm için yararlanılan kaynaklardan birisi de İtalyan gezgin ve yazarı Edmondo De Amicis'in on dokuzuncu yüzyılda İstanbul'a yaptığı geziye dair izlenimlerini topladığı *İstanbul (1874)* isimli eseridir. Bu eser genel olarak fazlaca ironik bir üslupla ve fazlaca oryantalist bir bakış açısıyla kaleme alınmış olsa bile on dokuzuncu yüzyıl İstanbul'unu ve İstanbul'daki yaşam tarzlarını anlatan önemli bir kaynaktır. Bu sebeple, bu çalışmadan yararlanılmakta bir sakınca görülmemiştir.

On dokuzuncu yüzyılla birlikte Osmanlı'daki *Batılılaşma* çabaları yaşamın her alanında kendine bir yer açmış ve tüm alanlar bu hedef doğrultusunda yeni bir organizasyona gidilmeye başlanmıştır. Ancak bu yeni hedef Osmanlı toplumunun çoğunluğunu oluşturan Müslüman halkın hassasiyetlerine çok yakın bir görünüm sunmadığı için yüzeysel ve kısmi kalmıştır. Fakat devlet kademeleri ve dönemin aydınları, Batı kültürüne halka nazaran çok daha yakındır. Özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde, devlet desteğini alan bu gruplara, azınlıkların da eklenmesiyle, hem yaşamı algılayış tarzında hem de kentin eğlence yaşamında hissedilir değişme yaşanmıştır.

Türkiye 'de Gündelik Hayat ve Boş Zaman başlıklı üçüncü bölüm, değişen dünya, siyasal, ekonomik ve sosyal dengeleri içerisinde, Türkiye'nin de kendine edindiği

yeri ve oluşmaya başlayan yeni Türk toplumunu açıklamaya çalışmaktadır. Türkiye Cumhuriyetinin ilanıyla birlikte siyasal organizasyon şeklinde radikal farklılaşmalar yaşanmakla beraber, toplumsal yaşama ilişkin olarak *Batılılaşma* ve *Modernleşme* hedefleri Osmanlı'nın amaç edindiği doğrultuda ve biçimde sürmüştür. Ancak bu kez yeni bir kavram daha eklenmiştir: *Uluslaşma*. Türkiye Cumhuriyeti bir *ulus devlet* olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla Türkiye coğrafyası içinde yaşayanların gündelik yaşamı, önceki dönemin *ümmete* dayalı anlayışından uzak bir temele oturmaktadır. Boş zaman etkinlikleri, eğlence biçimleri, zamanı anlamlandırma tarzı yeni bir biçime bürünmüştür. Ancak bu yeni biçim, yüzeysel, kısmi ve Batı taklidine dayalı bir görüntü çizmiştir.

1950'deki iktidar değişimi, bu dönemde başlayan göç dalgası, 1968'de devlet televizyonunun yayın hayatına girmesi ve 1980'lerdeki yeni dünya düzenine kanalize olabilmek için geliştirilen yeni politikalar Türkiye'nin, siyasal ve ekonomik olduğu kadar ideolojik ve toplumsal hayatında da kayda değer değişim ve dönüşümlere neden olmuşlardır. Bu değişimler aynı zamanda kentlerin fiziki yapısı, yerleşim karakterleri ve eğlence mekanlarında da bir dönüşümü zorunlu kılmıştır. Yaşanan bu radikal değişimler boş zaman faaliyetlerinin ve eğlenme biçimlerinin de farklılaşmasına neden olmuştur.

Çalışmanın *Sonuç* bölümü, tez boyunca anlatılmaya çalışılan olguların bir toparlamasını sunmakta ve buradan bir sonuca varmaya çalışmaktadır.

Bu çalışma *boş zamanı* gündelik yaşamın bir parçası olarak kabul etmekte ve bu olgunun tarihsel süreç içerisinde ne gibi anlam farklılaşmaları yaşadığını anlamaya çaba göstermektedir. Boş Zaman kavramının özellikle, modern döneme geçişle birlikte toplumda işgal ettiği yer anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca ideolojik manipölasyonlar tarafından ne şekilde etkilendiği, kültürel platformlarda ne gibi anlamlar yüklendiği ve kitle iletişim araçlarının hakim ideolojiyi yayma konusundaki işlevselliği de çalışmanın kapsamı içindedir. *Osmanlı'da Gündelik Hayat ve Boş Zamanın Anlamı* ve *Türkiye'de Gündelik Hayat ve Boş Zaman* başlıklarını taşıyan

bölümler ise yaşadığımız coğrafyanın ve kültürün boş zamanla -ya da daha genel olarak gündelik yaşamla- bağlantısını kurmaya çalışmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada genel olarak, disiplinler arası bir yöntem kullanılmaya özen gösterilmiştir. Özellikle sosyal bilimlerin sosyoloji, psikoloji, felsefe, kültürel antropoloji, tarih ve iktisat dallarının varsayımlarından, çalışmanın elverdiği ölçülerde yararlanılmıştır. Boş zaman kavramını anlamaya ve tarihsel bir perspektif çizmeye olanak tanıyacak şekilde literatür taraması yapılmıştır. Konuyla ilgili sosyolojik çözümlemeler yaparken Anthony Giddens'in *Yapılanma Teorisi* kuramsal çerçeve oluşturmuştur.

Toplumbilimsel analiz geleneksel olarak ya bireyi ya da toplumu merkeze koyarak yapılmaktadır. Yani sosyal bilimsel bir analizde bireyin eylemliliği veya yapının belirleyiciliği temele konmaktadır. Giddens'in yapılanma teorisinde ise bu *iki sosyoloji* türü arasında bir bağlantı noktası oluşturulmaya çalışılmıştır. Giddens, yapı ve eylem arasındaki düalliteyi aşmaya çalışan birkaç araştırmacıdan biridir - Peter Berger, Baskhar gibi-. Hem yapısal bakış açısını hem de eylemi tek başına değerli kılan düşünceleri eleştirir. Giddens, “yapısalcı-işlevselci yaklaşımın insanların gerçek hayatta ne yaptıklarını açıklardan insanların nedenlerini, amaçlarını dikkate almadığını ve bu nedenle onları ‘kültürel kuklalar’ olarak gördüğünü vurgulamaktadır”¹¹ Oysa ki birey bilgilidir, ne yaptığına ve de neden yaptığına ilişkin bir bilgiye sahiptir.

Bireyi –aktör- ve eylemi temel alan yorumsamacı yaklaşımlar da Giddens'a göre “eylemi praksis olarak değil anlam olarak yorumlamaktadırlar ve sosyal gücü sosyal hayatın ikincil bir özelliği olarak görmektedirler. Marxist kökenli bir kavram olan praksis, sosyal eylemin yaratıcı ve dönüşümcü boyutlarını ifade etmektedir. Yorumsamacı sosyoloji kurumsal düzenleri anlama konusunda da yetersizdir.”¹²

¹¹ Engin YILDIRIM, Anthony Giddens'in *Yapılanma Teorisi*, 27.

¹² Agm., 27-28.

Giddens İçin yapının sınırlayıcı özellikleri olmakla beraber yine de onu yok saymak mümkün değildir. Eylemi belirleyen dışsal bir güç vardır. Ancak bu güç yapı değil, *kurallar ve kaynaklardır*. “Aktörün eylemleri kurallardan ve kaynaklardan etkilenmektedir.”¹³ Yapı ve sistem kavramlarını birbirinden ayıran Giddens, “yapı ve eylem arasında ikisinin birbirine bağımlılığını sağlayan olguya sistem adını vermektedir. Bu sistem belli bir tarihi dönem içerisinde mekansal olarak farklı sosyal ortamlarda yeniden üretilmiş, birbiriyle bağlantılı kurumsallaşmış etkileşim biçimleridir.”¹⁴ Bu sosyal sistemler bazen küresel kapitalist dünya sistemi gibi büyük sistemler olabilirken bazen marjinal gruplar ve hatta bir mahalledeki topluluklar da olabilir.

Ayrıca, aktörün eylemliliği de sosyal bilimlerden tarafından göz önünde tutulmalıdır. “Bir aktör olmak, içinde yer aldığımız sosyal ilişkiler üzerinde bir noktaya kadar denetimde bulunma kapasitesine sahip olmak demektir.”¹⁵ Yani birey içinde yaşadığı sosyal ilişkileri dönüştürebilme kapasitesine sahiptir. Yine Giddens için aktör olmak “günlük hayatın sönüp gitmekte olan bir parçası olarak dünyada farklılık yapabilme yeteneğine sahip olmak”¹⁶ anlamına gelmektedir.

Bu çalışmada boş zaman, Giddens’in yapılanma kuramına uygun bir biçimde ele alınmıştır. Boş zaman etkinlikleri, bir yandan verili sistemin etkisi altında biçimlenen bir yandan da bireysel-grupsal bir tercihe dayandığı için gönüllük ilkesine bağlanabilen faaliyetlerdir.

Çalışmanın birinci bölümünde boş zamanı açıklamaya yönelik kavram ve kuramlardan sözedilecektir.

¹³ Bkz. (11), YILDIRIM, 29.

¹⁴ Agm., 30.

¹⁵ Agm., 31.

¹⁶ Agm., 32.

1. BÖLÜM

1.1 BOŞ ZAMANI AÇIKLAMAYA YÖNELİK KAVRAMLAR, KURAMLAR VE İDEOLOJİK ETKİLER

Çalışmanın birinci bölümündeki ilk amaç, boş zamanı tanımlamak ve sağlam bir zemine oturtabilmek için gerekli çerçeveyi sağlayacak kavramları ortaya çıkarmaktır. Boş zamanı –ve daha genel olarak tüm sosyal yaşamı- etkileyen ve biçimlendiren bir faktör olan ideoloji, çalışmanın en önemli kavramlarından biri olarak düşünülmüş ve özellikle ilk bölümde, bu kavramdan ne anlaşıldığı açıklanmaya çalışılmıştır. Medyanın toplumsal yaşam üzerindeki etkisi de, ideolojik işlevi göz önünde tutularak çalışmaya eklenmiştir. Boş zaman yönelik kuramsal bakış açıları ve bazı düşünürlerce, geleceğin toplumsal biçimi olarak görülen *Boş Zaman Toplumu* da alt bölüm başlıkları olarak bu bölümde bulunmaktadır.

1.1.1 Kavramsal Çerçeve

Boş Zamanın ilişkide bulunduğu kavramlardan ilki *zaman* kavramıdır. Zaman bu çalışmada, yaşamın tüm alanlarını etkileyen ve giderek belirleyen bir kavram olarak kabul edilmiştir.

David Harvey'e göre mekan ve zaman insan varoluşunun temel kategorilerindendir. Zaman, bireysel ve toplumsal hayatı kategorize etme imkanı tanır. Zamanın akışı saniye, dakika, saat, gün, hafta, ay, yıl, yüzyıl aracılığıyla kayıtlara geçirilir. Ancak zaman algılayışı gündelik hayatın içinde bu kadar nesnel işlemez. Bazen saniyeler geçmek bilmezken, bazen de eğlenceli saatler, bir anda yaşanıp bitmiş gibi gelir. Dolayısıyla zamanın algılanışında matematiksel hesapların dışında öznel bir yan da varolabilmektedir. Toplumdan topluma, aynı toplumda yaşayan grupların birinden diğerine ve hatta aynı gruba üye bireylerin subjektif değerlendirmelerine dayanan bir farklılık söz konusu olmaktadır. Bireyler ve toplumlar ya da genişleterek insanlık hangi zamanda yaşamaktadır? Harvey,

Postmodernizm'e Bir Bakış adlı makalesinde sorduğu soruyla bu durumu anlamaya çalışır: “Hangi zamanda yaşıyoruz? Borsa simsarının 24 saatinde mi; çoğu ulus-devletin 100 yılı geçmeyen tarihinde mi; yoksa küresel ısınmanın uzun dönemli zamanında mı?”¹⁷

Harvey bu sınıflandırmanın –sınırlandırmanın- bireysel ya da toplumsal kimlik açısından önemli koordinatlar olduğunu vurgular: *Zaman ve Mekan koordinatları*. Bu koordinatlar kaydığında ya da güvenilirliğini yitirdiğinde kimlik tanımlarının oturduğu taşlar yerinden oynamaya başlamaktadır.

Modern toplumlarda zaman algılayışı farklı anlamlara oturtulmuştur. Günlük rutinin hesaplanabilirliği yukarıda sözü edilen güvenilirlik duygusunu sağlama alabilme açısından önemli bir yer teşkil eder. Sabah belli bir saatte uyanmak, kahvaltı, işe gidiş, öğle yemeği, mesai sonu gibi gündelik programlar; ve yıllık tatiller, yaş günleri, festivaller, milli ve dini bayramlar gibi uzun erimli programlar modern hayatın içinde varolan bireyleri ve toplumları belirsizliğin iç karartıcı kaygısından, yılgınlığından *kısmen* korur. Beklenmedik gelişmeler -örneğin doğal afetler- bu sebeple bireysel ve toplumsal çöküntülerin daha yıkıcı olmasına ve toparlanmanın zaman alıcı olmasına neden olmaktadır. Sağduyu, en gerekli olduğu anda insana en uzak yerde bulunmaktadır.

Gündelik rutinin içinde çalışma zamanı önemli ve ana eksenini temsil eder. İş dışı zamanı temsil eden boş zaman ise, çalışma etkinliğinin biçimlendirdiği zamansal -ve hatta mekansal- bir çerçeveye oturmak zorundadır.

Lefebvre *Modern Dünyada Gündelik Hayat* isimli çalışmasında zamanı üç ayrı kategoride sınıflandırır. Birinci kategori, Lefebvre'nin *zorunlu zaman* diye adlandırdığı zamandır ki, mesleki işe ayrılmak zorundadır. Birey zorunlu olarak günün, haftanın, ayın, yılın belli dilimlerini geçimini sürdürmek adına çalışarak geçirmektedir. İkinci kategori Lefebvre'nin tanımlamasıyla, eğlenceye ayrılan zamandır. Yazar bu zamanı *serbest zaman* olarak isimlendirir. Üçüncü kategoride

¹⁷ David HARVEY, "Postmodernizme Bir Bakış", Çev. Oğuz Işık, 58.

bulunan *zoraki zaman* ise iş dışındaki zaman dilimini kapsar; ancak bu zaman dilimi boş zamanın da dışındadır. Lefebvre'nin boş zamandan daha büyük bir hızla arttığını iddia ettiği zoraki zamanda birey, ulaşım, yürütülecek işlem, formaliteler gibi iş ve eğlence dışı gerekliliklerle ilgilenir.¹⁸

Andre Gorz'un vurgusuyla *çalışma* olarak adlandırılan şey modernliğin icadıdır. "Çalışmayı tanıma, uygulama, bireysel ve toplumsal hayatın ortasına yerleştirme tarzımız, sanayileşmeyle birlikte icat edilmiş, ardından genelleştirilmiştir."¹⁹ Gorz'un vurgusu, çok önemli iki noktayı işaret etmektedir: Birincisi, çalışmanın hem kavramsal olarak, hem de yapılan işle ilgisi bakımından sanayileşmeyle birlikte çok derin bir kırılmaya uğramış olmasıdır. Bu dönem öncesi, daha *özgürce* bir etkinlik olarak göze çarpan çalışma, endüstri devriminin gerçekleşmesi ve yaygınlaşmasıyla disiplinel ve sistemli bir durumu işaret etmeye başlamıştır.

İkinci nokta, çalışmanın bireysel-toplumsal hayatın ortasına yerleştirilmesidir. Çalışma böylelikle bireysel ve toplumsal hayatın tüm diğer etkinliklerinin ve kategorilerinin planlanmasını kendine bağlı kılmış, merkezileşmiştir. Zamanın programlanması hayatın merkezini işgal etmiş olan çalışmanın yol göstericiliğinde gerçekleşmektedir. Ayrıca, zamanın organizasyonundan daha önemli bir işlevi, toplumsallaşmanın temel belirleyicisi durumunda olmasıdır. Gorz, çalışmanın *en önemli toplumsallaşma unsuru* olduğunu belirttikten sonra, "toplumsal bağdaşıklığın ve yurttaşlığın üzerinde temellendiği çalışmanın, antropolojik bir kategori olarak 'çalışma'ya veya insanın kendi geçimini 'alınının teriyle' sağlaması için gerekli olan 'çalışma'ya indirgenemeyeceği böylece kanıtlanır"²⁰ der.

Metalaşma (*Commodification*) kapitalist toplumu çözümlemek için temel kavramlardan biridir. Marx'ın ısrarla üzerinde durduğu ve açıklamaya çalıştığı şekliyle Metalaşma, "paranın eşleştirme gücünün tüm değerleri değiş-tokuş

¹⁸ Henri LEFEBVRE, *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, Çev. Işın Gürbüz, 58-59.

¹⁹ Andre GÖRZ, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, Çev. Işık Ergüden, 25.

²⁰ A.g.k.,26.

edilebilir kılması”²¹ olarak nitelenebilir. Bu bağlamda maddi ve manevi her üretim paranın gücüyle alış-verişe dönme eğilimi taşır.

Marx’a göre paraya dayalı ekonominin ortaya çıkışı, David Harvey’in de altını çizdiği gibi “toplulukları oluşturan bağları ve ilişkileri çözer; ve para gerçek topluluk haline gelir.”²² Georg Simmel de para ekonomisinin belirleyiciliğini vurguladığı makalesinde²³ paranın, bireysel toplumsal ilişkileri sayısal ilişkilere indirdiğini ve duygulardan ayırttığını belirtir. Bireysel ve toplumsal ilişkiler duygusal bağların önemini yitirdiği, yerine nesnel ilişkilerin kurulduğu bir alan olur. Para kaygısı ile *maskelenen*, “metaların arasında yatan çalışma ve yaşam koşulları, neşe, kızgınlık ya da bunalma duygusu, üreticilerin ruh durumu” gibi insani süreçlerdir. Marx bu durumu *meta fetişizmi* olarak nitelendirir.

Boş zaman her şeyden önce tüketimin ön plana geçtiği bir alandır. Tüketim kültürünün yüceltilmesi, üretilen her mal ve hizmetin piyasaya sürülebilir, pazarlanabilir bir nitelik taşıması gündelik hayatı kontrol etmek için önemli unsurlardır.

Tüketimin bir kavram ve bir kültürel olgu olarak ortaya çıkışı John Storey’in saptamasıyla 1950 sonları ve 1960 başlarındaki *tüketim toplumu ve gelişimi* ana başlıklı tartışmalara dayanır. Marxist literatürde tüketim kavramı kapitalizm öncesi-kapitalizm sonrası toplumsal yapılar dikkate alınarak yapılır. Söz konusu tezin ana saptaması şudur: Kapitalizm öncesi toplumlarda üretim mekanikleşmemiştir. Mal üretimi hazır alıcıya yöneliktir; geniş bir pazara ve kitleye dönük değildir. Oysa ki kapitalizmin ortaya çıkmasıyla alıcısı belli olmayan, pazara yönelik üretim gerçekleşmeye başlamıştır. “Marx ve Engels’e göre feodalizmden kapitalizme geçiş, ihtiyacın yönlendirdiği üretimden karın yönlendirdiği üretime geçiştir.”²⁴ Mal mübadelesi kapitalizme geçişle birlikte ortadan kalkmış, yerini, paranın gücüne bırakmıştır. Bu şekilde Tüketim Toplumunun oluşması sağlanmıştır, çünkü ürettiği

²¹ Aktaran ,Ayşe ÖNCÜ, “İdealinizdeki Ev Mitolojisi”, 28.

²² Bkz. (3), HARVEY, 121.

²³ Georg SIMMEL, “Metropol ve Zihinsel Yaşam”, Çev. Celal A. Kanat.

²⁴ John STOREY, *Popüler Kültür Çalışmaları*, Çev. Koray Karaşahin, 137.

ürüne yabancılaşan işçiler de kendi ürettikleri ürünlere bile para karşılığında sahip olabilen, tüketim yapan bireyler, tüketiciler haline gelmişlerdir.

Piyasadaki mübadele mekanizmasının içine girmek işbölümünü zorunlu kılarken bir yandan da üreticinin, kendi ürününe yabancılaşmasına potansiyel hazırlar. “Bunun sonucu, insanın , kendi deneyiminin ürününe yabancılaşması, toplumsal görevlerin parçalanması ve bir üretim sürecinin öznel anlamının, ürünün nesnel piyasa değerlemesinden kopmasıdır.”²⁵ Çalışan, fabrikada Marx’ın ifadesiyle *kapitalistin kendine ait organizmanın piyonlarından* başka bir şey değildir. Marx, *Komünist Manifesto*’da şöyle der: Burjuvazi, “insanı ‘doğal efendi’lerine tutsak eden karmaşık feodal bağları hiç acımadan kopardı ve insanla insan arasında soğuk çıkar ve peşin ödemededen başka bir bağ bırakmadı. ... O zamana dek saygınlık gören ve kutsal bir saygı ile karşılanan mesleklerin nişanelerini koparıp attı. Hekimi, hukukçuyu, papazı, ozanı, bilim adamını, hepsini kendisinin ücretli hizmetlileri durumuna getirdi.”²⁶

Yabancılaşma sadece *işin işçiye yabancılaşması* değil; aynı zamanda bireylerin kendi kimliklerine ve kültürlerine de yabancılaşmasıdır. Üretim sürecinde kimlikleri yadsınan bireyler, “tüketim içinde kendi kimliklerini aramaya zorlanırlar.”²⁷ Böylece her zaman daha çok tüketimin yolu açılmış olur; bu da kapitalizmin kar amacına yönelik işleyişini meşrulaştırır. Tüketim, modern insanın, Boudelaire’nin başka bir bağlamda söylediği gibi, “kaybettiği hale”²⁸’nin yerine koyacağı şeydir. Modern dünyayla karşılaşır karşılaşmaz benliğindeki bütün alt-üst oluşları, yitirdiği değerleri tüketimle kapatmaya, tam insan olmaya çalışmaktadır. Lacan’cı psikanaliz bunu, farklı bir kavramsallaştırmayla, annenin bedenine dönme arzusu olarak adlandırır. “Ayrı bir ‘ben’ olduğumuz duygusu oluşmadan önce –anne bedeninden ayrılmadan

²⁵ Bkz. (3), HARVEY, 124.

²⁶ K.MARX - F. ENGELS, *Komünist Manifesto*, Çev. Süleyman Arslan, 31.

²⁷ Bkz. (24), STOREY, 137.

²⁸ “Kaybedilen Hale” Boudelaire’in 1865’de yazdığı bir nesir şiirin adıdır, ve modern dönemin etkisini göstermeye başladığı zamanlarda masumiyetin ve kutsallığın yok edilmesini simgelemektedir. Marx’ın “Komünist Manifesto”da dünya-tarihsel bağlam içinden aktardığı masumiyetin ve kutsallığın kayboluşunu Boudelaire, “Kaybedile Hale” şiiriyle yeni oluşmaya başlayan modern toplumun içinden aktarmaya çalışmıştır. Amaç, yaşanan dönüşümün modern toplumunun ruhunu ne şekilde etkilediğini anlatabilmektir.

önce- hepimiz ‘tam’ ve ‘bütün’dür. Bunun sonucunda, hayatımızın geri kalan kısmını, hayali alandaki bu bütünlüğü yeniden yakalama çabasıyla harcıyoruz”²⁹

Hayali alandaki bütünlüğe ulaşmak için *hayali iştahlar* kışkırtılır. Kışkırtıcı rolünü oynayanlar, ürettikleri ürünün satın alınmasına bağımlı olan üreticilerdir. Kapitalist üretici, “toplumsal ihtiyaçları oluşturan şeyler konusundaki fikirlerin yerini ‘fantazi, kapris, heves’ alana kadar ‘hayali iştahlar’ı kışkırtmaktaydı. Haz, boş zaman, güç ve erotik yaşam, hepsi, paranın etkisinin ve meta üretiminin alanına taşınır.”³⁰

Tüketim bir simgedir. Tüketilen ürünler de ihtiyaçtan çok simgesel anlamlara sahiptirler. Pierre Bourdieu’nun *sembolik sermaye* kavramı tüketim kültürü ve tüketimin sınıfsal ve sosyal ayrımı güvenceye alan yönünü açıklaması bakımından önemlidir. Sosyal sınıfların karakteristik özelliklerinin somut göstergeler yoluyla sembolize edilmesini sağlayan bu kavram Ayşe Öncü’ye göre sembolik hiyerarşileri resmederek, “toplumsal kesimleri birbirinden ayırıştırır ve yukarıdan aşağıya sıralar.”³¹ Sembolik Sermaye kavramının vurgusu yalnızca ekonomik güce bağlı değildir. Spor tercihlerinden günlük alışkanlıklara kadar her şeyi kapsar. Toplumsal hiyerarşi içinde her sosyal sınıfın tercih ettiği yaşam tarzı ve değerler diğer sınıflara oranla farklılıklar içermektedir.

Nuri Bilgin de Eşya ve İnsan adlı eserinde farklı sosyo-kültürel özellikler taşıyan grupların sonsuz çeşitlilikteki eşyalar arasından kendi özelliklerine uygun olanların seçtiğini söylemektedir. “Sonuçta çeşitli gruplar, teknolojik düzeyi ve sentaksı farklı eşya sistemlerine sahip olmaktadır. Bu farklılık, grupların hayat tarzları ya da yaşama biçimlerindeki farklılıkla elele gitmektedir... Her grup kendi özellikleri (hayat tarzları, dünya görüşleri, ihtiyaç ve özlemleri vs.) doğrultusunda eşyayı üretmekte, almakta, atmakta, kullanmakta ve tüketmektedir... Tüketilenlerin cinsi, tüketilme biçimi ve tüketim değerleri grupların tüketim pratiği içinde birbirine

²⁹ Bkz. (24), STOREY, 138.

³⁰ Bkz. (3), HARVEY, 123.

³¹ Bkz. (21), ÖNCÜ, 28.

bağlanmaktadır.”³² Bilgin’in ifadelerini Bourdeau’nun sembolik sermaye kavramına bağlamak olanaklıdır. “Hayat tarzlarının elbiseler, mobilyalar vb. eşyalarda yansıması, Bourdeau’nun işaret ettiği gibi bir yandan bu eşyaların alınmasını belirleyen ekonomik ve kültürel gereklerin bizzat eşyanın özelliklerinde somutlaşması, öte yandan gündelik eşyalarla şekillenen sosyal ilişkilerin kendilerini, bireylere empoze etmesiyle sağlamlık kazanmaktadır.”³³ Bu durum doğal olarak zamanın algılanmasını ve kullanımını da sosyo-kültürel ve ekonomik farklılıklar içeren gruplar arasındaki çeşitliliği de ortaya çıkarır. Çok genel olarak “kırsal kesimlerden kentsel kesimlere doğru gittikçe, tarımsal hayat ritminden endüstriyel ritme geçilmekte ve zaman planlaması daha zorunlu hale gelmektedir.”³⁴ Bilgin’in, Türkiye’nin değişik bölgelerinde yaptığı bir alan araştırması³⁵ farklı toplumsal grupların eşya ile olan ilişkilerinin yanısıra zaman kullanma alışkanlıklarının ve boş zaman faaliyetlerinin de temelli farklılıklar taşıdığını göstermektedir.

Çalışmanın bu bölümünde, toplumsal insanın zamanı, ekonomiyi, dini, coğrafyayı, tarihi, iktidar ilişkileri tüm toplumsal kurumları ve kendini yeniden üretmesinin ve algılamasının temel değişkenlerinden biri olan modernleşme sürecine gözetmek gerekmektedir. Modernleşme, yerleşik olan tüm yapıları yeniden üreten bütünsel ve bütünsel olduğu kadar da parçalı bir süreçtir.

1.1.1.1 Modernleşme

Marshall Berman *Modernlik, Modernleşme ve Modernizm* kavramlarını birbiriyle ilintili ve birbirini tamamlar bir şekilde, ama üzerlerine ayrı anlamlar yükleyerek tanımlar. Modernlik, “dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan hayati bir deneyim tarzı; başka bir deyişle uzay ve zamana, ben ve ötekilere, yaşamın imkanları ve zorluklarına ilişkin bir deneyim tarzı”dır.³⁶ Modernleşme, “modern hayatın girdabını doğuran ve onu sürekli oluş halinde yaşatan süreçler” olarak

³² Nuri BİLGİN, *Eşya ve İnsan*, 263.

³³ Agk, 264.

³⁴ Agk, 273.

³⁵ Bu araştırmadan, bu çalışmanın Türkiye’de Boş Zaman bölümünde sözedilmektedir.

³⁶ Marshall BERMAN, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev. Ümit Altuğ- Bülent Peker, 11.

tanımlanmıştır.³⁷ Modernizm ise modernleşme süreci içerisinde, bu süreci doğuran ve destekleyen girdaba karşı koyuş tarzlarını ya da insanlara güç ve umut vermeyi hedefleyen görüş ve düşüncelerin tümüdür.

Modernleşme, dipnotta Marshall Berman'dan yapılan alıntıda görüleceği gibi pek çok kaynaktan beslenmiştir. Bu kaynakların -ya da Marshall Berman'ın kavramsallaştırmasıyla Modern hayatın girdabını oluşturan kaynakların- her biri diğerini etkiler ve daha da ötesi tamamlayıcı bir işlev görür.

Modern hayatın insanı her an *yeni* şeylerle karşılaşan insandır; ancak daha özümseyemeden, içselleştiremeden onu terkedip gitmek zorundadır. Çünkü her *yeni* farkına varıldığı an, eskimiştir. Berman bu durumu, Rousseau'nun *Yeni Heloise* adlı romanından yaptığı alıntılarla anlatır. Romanın kahramanı Saint Preux sevgilisine yazdığı mektupta şöyle der:

“İnsanı içine çeken bu heyecanlı, çalkantılı hayat karşısında sarhoş olduğumu hissediyorum. Gözlerimin önünden geçip duran böylesine çok sayıda nesne başımı döndürüyor. Beni etkileyen tüm bu şeyler arasında yüreğimi saran tek bir şey bile yok. Yine de hepsi birden hislerimi sarsıyor; öyle ki ne olduğumu, ne'ye ait olduğumu unutuyorum.”³⁸

³⁷ “Modern hayatın girdabı bir çok kaynaktan beslenegelmiştir. Fiziksel bilimlerde gerçekleşen, evrene ve onun içindeki yerimize dair düşüncelerimizi değiştiren büyük keşifler; bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştüren yeni insan ortamları yaratıp eskileri yok eden, hayatın tüm temposunu hızlandıran, yeni teknelci iktidar ve sınıf mücadelesi biçimleri yaratan sanayileşme; milyonlarca insanı atalarından kalma doğal çevrelerinden koparıp dünyanın bir başka ucunda yeni hayatlara sürükleyen muazzam demografik alt üst oluşlar; hızlı ve çoğu kez sarsıntılı kentleşme; dinamik bir gelişme içinde birbirinden çok farklı insanları ve toplumları birbirine bağlayan, kapsayan kitle iletişim sistemleri; yapı ve işleyiş açısından bürokratik diye tanımlanan, her an güçlerini daha da arttırmak için çabalayan ve gitgide güçlenen ulus-devletler; siyasal ve ekonomik alandaki egemenlere karşı direnen, kendi hayatları üzerinde biraz olsun denetim sağlayabilmek için didinen insanların kitlesel toplumsal hareketleri; son olarak, tüm bu insanları ve kurumları biraraya getiren ve yönlendiren, keskin dalgalanmalar içindeki kapitalist dünya pazarı. Yirminci yüzyılda, bu girdabı doğuran ve onu sürekli bir oluş halinde yaşatan süreçler ‘modernleşme’ diye adlandırılmıştır” Bkz. (36), BERMAN, 12.

³⁸ A.g.k., 15.

Modernleşme süreci insanı bir karmaşalar dünyasında tek başına bırakmıştır. Teknolojideki, bilimdeki ve yaşanan fiziki çevredeki değişimler geleneksel yaşam tarzlarını yıkmış, toplumsal dinamiği bir daha hiç bir şekilde geri dönmek üzere derinden sarsmıştır. Eski alışkanlıklar ve rutinler kaygan bir zeminde yeni alışkanlıklara, *modern geleneklere* devşirilmiştir. Gündelik hayatı algılayışta da önemli farklılıklar yaşanmıştır. Geçmişin içine kapalı geleneksel toplumsal yapıları için gündelik rutin belli başlı edimler dışına çıkmazdı; bireyin hayatının ebeveynlerininkinden farklı bir seyir izleme ihtimali çok düşüktü. Oysa ki sanayileşmeyle birlikte önü alınmaz bir değişim ve dönüşüm yaşanmaya başlandı.

Yeni kent tasarımları, kentin değişen ya da gelişen işlevleri, demografik alt üst oluşlar, yeni kentliler, yeni işler, yeni geçim stratejileri ve dolayısıyla yeni mücadele alanları yaratıldı. Mücadele edenler, mücadeleye karşı koyanlar, üzerinde mücadele edilen talepler, hepsi yeni kimlikler kazandılar.

Modernleşmenin ilk evresi Berman'ın ayrımına göre On altıncı yüzyıl başlarından On sekizinci yüzyıl başlarına kadar süren bir süreci kapsar. Bu evrede "insanlar modern hayatı algılamaya yeni başlamışlardır; onlara neyin çarpmış olduğunu anlayamazlar henüz."³⁹ Yeni toplumsal yapı ya da modern kamu hakkında fikirleri yoktur. Dünyanın ya da hayatın nereye doğru yol aldığı da kestirilememektedir. Geçmişî hatırlamakta ve kısmen o eski dünyanın içinde yaşamaktadırlar.

1790'larda başlayan ikinci evre modern kamunun *dramatik* bir biçimde doğmasına yol açar. "Bu kamu devrimci bir çağda; kişisel, toplumsal ve siyasal yaşamın her boyutunda alt üst oluşlar ve patlamalar doğuran bir çağda yaşıyor olma duygusunu paylaşmaktadır."⁴⁰ Bu dönem, çalışmanın en fazla kutsandığı dönemdir. Paul Lafargue *Tembellik Hakkı* kitabında Napolyon'dan şu alıntıyı yapmaktadır: "Halklarım ne kadar çok çalışırlarsa, kötülükler o kadar azalır. Ben bir buyurganım (...) ve pazar günleri dua saatinden sonra, dükkanların açık tutulmasını ve işçilerin

³⁹ Bkz. (36), BERMAN,13.

⁴⁰ A.g.k., 13.

işlerine gitmelerini emretmeye hazırım.”⁴¹ Weber’in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseri de bu dönemdeki kapitalist gelişimi anlatırken, çalışmanın yüceltilmesi ve tembelliğin ise aşağılanıp, günah sayılması üzerinde durur. Kapitalizmin yayılmasıyla, Püriten ahlakının ve çalışmanın erdemleri üzerine övgülerin de yayıldığı görülür. Kapitalizm, sırtını yaslayacağı bir manevi değer de yaratmıştır.

Üçüncü evre olan ve 20 yüzyılı kapsayan son evrede “modernleşme süreci neredeyse tüm dünyayı kaplayacak kadar yayılmış; gelişmekte olan modernist dünya kültürü sanatta ve düşünce alanında gözcü başarılar sağlamıştır.”⁴² Ancak modern kamu yine Berman’ın vurgusuyla “genişledikçe sayılamayacak kadar çok özel dillerde konuşan bir sürü parçaya ayrılır.”⁴³

Bu parçalanma bütünsellikten kopuş ve dünyayı farklı yorumlayış anlamına gelmektedir. Bireyler yalnızlaşmış, toplumsal bütünlük parçalanarak, kaygan zeminde gelip-geçici, kısa süreli birliktelikler, aidiyetler oluşmaya başlamıştır.

Geleneğe dayalı bağların kırılacağı ve bireysel özgürlüğün belirleyici olacağı Aydınlanma düşüncesinin öngörüsüydü. Ancak zaman ilerledikçe, toplumsal yapı ve gündelik hayat köklü bir dönüşüm geçirmiş olsa bile, yeni tarz birlikteliklerin, toplulukların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Geçmişin duygusal-dayanımcı cemaat sıcaklığıyla insanlar, “geçici duygusal topluluklar oluşturmaya, kendi ‘postmodern kabile’lerini kurmaya yönelmişlerdir.”⁴⁴

Modern kentlerin ortaya çıkışı, yeni kamusal alanların yaratılmasına, bu alanlarda karşılaşmalar yaşanıp, ilişkiler kurulmasına neden olmuştur. Geleneksel kent, nüfus yoğunluğu düşük, şimdiki kentlerle karşılaştırılamayacak oranda dar bir alana sıkışmış yerleşim yerinden başka bir şey değildi. Dini yapılarının yoğunluğu, pazar

⁴¹ Paul LAFARGUE, *Tembellik Hakkı*, Çev. Vedat Günyol, 23-24.

⁴² Bkz. (36), BERMAN, 13.

⁴³ Agk, 13.

⁴⁴ Featherstone’dan aktaran, A. Y. SARIBAY, “Kent: Modernleşme ve Postmodernleşme Arasındaki Köprü”, 39.

yerinin varlığı ve nüfusun nispeten çokluğuyla diğer küçük yerleşim birimlerinden ayrılıyordu. Sanayi devrimi kentlerde temelli bir dönüşüm başlatmıştır. Kentin fiziki görünümü alabildiğine değişmiş ve değişmeye devam etmektedir. Ömer Laçiner'in vurguladığı şekliyle söylersek, bu bir *tarihsel geçiş safhası*dır. Laçiner iki sanayi devriminden söz eder. On sekizinci yüzyılda olgunlaşmaya başlamış olan sanayileşme *Birinci Sanayi Devrimi* olarak nitelenir. 1980'lerden itibaren ise *İkinci Sanayi Devrimi* denilen süreç başlamıştır.⁴⁵

Bu noktada *kente* dönmek ve kentin tarihsel düzlemdeki gelişiminden söz etmek gerekmektedir. Kentlerin tarihiyle kamusal alanın tarihi birbirine paralel bir seyir izlemektedir. Boş zaman ise her iki alanla da kesişmektedir.

Kentler ve kentleşme “modern çağın en çarpıcı olaylarından biridir.”⁴⁶ Aslına bakılırsa kentlerin oluşumu Egon Begel'in ifade ettiği gibi Maden Çağına kadar geri götürülebilir. Korkut Tuna da kent tarihine ilişkin 5000 yıllık bir süreçten söz etmektedir.⁴⁷ Ancak , modern kentlerin ortaya çıkışının 200-250 yıllık bir geçmişi vardır. Modern dönemdeki anlamıyla kent, üretimin, ticaretin, tüketimin, yönetimin merkezileştiği, demografik yapının net bir şekilde, diğer yerleşim birimlerine nazaran yoğun olduğu, kamusal alanın farklılaştığı, karşıt sınıflardan insanların karşılaşmalarına olanak sağlayan mekanların var olduğu bir fiziki yapının ötesinde *kültür yaratan* bir yerdi. Stuart Hall kitle toplumu/kitle kültürü tartışmasının tarihsel analizini yaptığı çalışmasında, farklı bir bağlamda da olsa, “geleneksel kültürel değerler karşısında bir tehdit olarak yorumlanan ticari bir kent kültürü”⁴⁸nden söz

⁴⁵Ömer LAÇİNER, “Kentlerin Dönüşümü ve Yeni Kentlilik Bilinci”, 63.

Laçiner, İkinci Sanayi Devrimini, bilgisayarların ve bilgi-işlem düzeneklerinin simgelediğini söyler. Otomatizasyon ve robotizasyon ile üretim kol emeğine dayalı yapısını terketmeye başlamıştır. Bu dönem post-endüstri dönemi olarak da adlandırılmaktadır.

Stuart Hall ise bu ayrılaştırmayı farklı bir bağlamda yapmaktadır. Ona göre iki küreselleşme dönemi yaşanmıştır ve yaşanmaktadır. İkinci dünya savaşına kadar süren 1. Küreselleşme dönemi İngiliz etkisinde gelişmiştir, Ulus-devlete dayanır. Görüntünün egemenliğindeki ikinci dönem ise Amerikan merkezlidir.

⁴⁶ L. Wirth “Le Phenomene Urbain Comme Mode De Vie”den aktaran, Korkut TUNA, *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, 8.

⁴⁷ A.g.k., 8.

⁴⁸ Stuart HALL, “İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü”, Der. ve Çev. Mehmet Küçük, *Medya, İktidar, İdeoloji*, 58-59.

eder. Bu nedenle, 5000 yıllık tarihsel geçmişinden kopan ve farklı bir platformda tartışılmayı hak eden *yeni kent*lerden bahsetmek anlamlıdır.

On dokuzuncu yüzyıla gelene kadar gerçekleşen bilimsel-teknolojik gelişmeler, keşifler, ulus-devletlerin palazlanması gibi olgular ve olgunlaşan zihinsel değişim, bu yüzyılda büyük bir atılımın yaşanmasına fırsat vermiştir. İhsan Bilgin, on dokuzuncu yüzyıldaki bu atılımın -ya da alt üst oluşun- iki önemli sonucunu belirler: “Bunlardan birincisi ‘topraktan kopma’dır.”⁴⁹ *Topraktan Kopmanın* iki açılımı vardır. Gerçek anlamıyla toprak üzerindeki üretimden kopmayı simgeler. İkinci anlamı ise, “ait olunan yerden kopma”dır. “Birincisi toprakla iktisadi bağları, ikincisi de sosyal ve ontolojik bağları koparmak anlamına gelir.”⁵⁰

On dokuzuncu yüzyıldaki atılımın ikinci önemli sonucu ise, *Sanayi Toplumuna Geçiş* olarak adlandırılan bir süreç olan “üretimin artık eskisinden nitelikçe farklı bir teknik, örgütlenme, yatırım ve ilişki birikimi anlamına gelen makineler üzerinden ve kentlerde (ya da en azından maden yataklarının çevrelerinde odaklanan ve antik ya da orta çağ kent formatlarıyla benzerlik taşımayan yeni yoğunlaşma alanları olan kentimsi yerlerde) yapılmaya başlamasıdır.”⁵¹

Bu iki sonuç analiz edildiğinde geleneksel kent/modern kent farklılaşması hem fiziki mekanda, hem toplumsal yapıda hem de toplumsal ilişkilerde açık hale gelir. Bu şekilde kırsal/kent farklılığını da anlamak kolaylaşır. On dokuzuncu yüzyıl batı ülkelerinde kırsal nüfus yoğunluğu düşmeye başlamış, ancak üretim faaliyetlerinin niteliği aynı kalmıştır. Kentteki değişimler ise çok hızlı bir alt üst oluşu kapsamakta ve baştan aşağı bir inşaa faaliyetini gözler önüne sermektedir. Kentlerdeki yerleşim ve imar süreci bu hızlı değişimin boyutunu netleştirir.

İhsan Bilgin izlenerek söylenecekse, “Modernleşme süreci, evrensel olarak yerleşmeler ve imar süreci üzerinde üç temel iz bırakmıştır: Bunlardan birincisi,

⁴⁹ İhsan BİLGİN, “Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı, 255.

⁵⁰ A.g.m., 255.

⁵¹ A.g.m., 255.

modern dünyanın yeni kurumsal örgütlenmesinin ve kamusal yaşamın gereksinimlerini karşılayan yeni kamu yapılarının/yapı komplekslerinin inşasıdır. İkincisi, insanların, ulaşım araçlarının, pis ve temiz suyun, elektriğin haber ve bilginin düzenli ve kesintisiz dolaşımını sağlayacak entegre ve açık uçlu bir sirkülasyon şebekesinin (yollar, kent içi ulaşım sistemleri, çeşitli alt yapı ve üst yapı kanalları) inşasıdır. Üçüncüsü de, modern toplumda artık genellikle anonim üretici için üretilmeye başlamış olan , dolayısıyla da ikamet ve barınmanın ontolojisini köklü bir biçimde değiştiren konut inşaatlarıdır.”⁵²

Bu üç temel iz sadece fiziki mekanı oluşturmaya gayret göstermezler, aynı zamanda *kent toplumunu* da yaratırlar. Yeni imar ve yerleşimler, yeni toplumsal vizyonun ifadesi olur. İhsan Bilgin, on dokuzuncu yüzyılda İstanbul’un modernleşmesini incelediği *Modernizmin Şehirdeki İzleri* isimli makalesinde, “V” biçiminde açılan iki aks’dan söz eder. Bunlardan birincisi boğaz sahili boyunca uzanan Dolmabahçe Bulvarı, diğeri de Bankalar Caddesini izleyerek İstiklal Caddesine uzanan ve Taksim Kışlasına bağlanan bulvardır. Bu iki bulvarın önemi bir kent dizaynı projesi olmaktan ötedir. Dolmabahçe Bulvarı, “yönetici elitin görkemini simgelemek üzere kurulmuştur. Temaşaya, oyalanmaya, rastlaşmaya, sürprize izin vermeyen, görselliği ve etkiyi öne çıkaran bir bulvardır, bu.”⁵³ Diğer aks ise, içinde barındırdığı canlılık ve hareketiyle Dolmabahçe Bulvarından ayrılır. “Vitrinleriyle, pasajlarıyla, kahveleriyle kalabalığıyla bir bakıma Boudelaire’in anlattığı on dokuzuncu yüzyıl Mekanıdır.”⁵⁴ Dolayısıyla mekan, toplumsal ilişkileri belirleyen bir görünüm sunmaktadır. Aralarında çok kısa bir mesafe olmasına karşın bir taraf sükunetin ve ihtişamın mekanı olarak öne çıkarken, diğer taraf toplumsal hareketliliğin, iş, eğlence ve boş zamanın mekanı olarak belirlemektedir.

On dokuzuncu yüzyıl Paris’i İstanbul’dan daha kapsamlı bir modernleştirmeye, ayrıca, bir ilk örnek olarak sahne olmuştur. Paris’in imarı, dönemin Paris ve civarı Vali’si Haussmann’ın projesine uygun olarak geniş bir alanı kapsamıştır.

⁵² Bkz. (49), BİLGİN, 257.

⁵³ İhsan BİLGİN, “Modernizmin Şehirdeki İzleri” , 89-90.

⁵⁴ A.g.m., 91.

Hausmann'ın ideali, "kent dolaşım sistemindeki atardamarlar"⁵⁵ olarak tasarladığı bulvarları hayata geçirerek perspektif ağırlıklı bir bakışı sağlayabilmektir. Kentin arka mahallerinde yaşayan yoksulların barakaları yıkıldı ve bu mahallerin merkezle bağlantısı oluşturuldu. Bulvarlar, modern dönemin sembolize edildiği mekanlar haline geldiler.⁵⁶ Alış-veriş, iş merkezi olmanın yanı sıra yeni kamusal alanları da oluşturdularından, yeni karşılaşmalara imkan hazırladılar. Arka mahallelerde, içine kapalı bir şekilde, şehrin diğer mekanlarından kopuk olarak yaşayan yoksullar, yaşanan çağın ortasına düştüler. Bulvarların açılmasının siyasal bir amacı da vardı. Herhangi bir ayaklanmada kenar mahallelerde kurulan barikatları işlevsiz hale getirmek ve kırsal ile işçi mahalleri arasındaki en kısa yolu oluşturmak.

Paris'deki bu gelişmeler Hausmann'ın diktatörlüğünü sağlamlaştıracak, Parisli yoksulları pasifize edecek, yeni dönemin çıkarlarına göre bir kent ve toplum yaratılacaktı.⁵⁷ Walter Benjamin, Hausmann'ın etkinliğini, Napolyon'un sermaye'yi destekleyen emperyalizmine uygun bir etkinlik olarak belirler.

Kentin, bu yeni fiziki yapısı, yeni yaşam tarzlarını beraberinde getirdi ve yeni zaman kullanma alışkanlıkları oluşturdu. Berman bulvarların, yeni bir *birincil sahne* yarattığını vurgular. "Kamunun içinde bir özel alan, yalnız kalınmadan baş başa olunan bir yerdir"⁵⁸ bulvarlar. Sokağın ışıkları, kafelerin albenisi kolaylıkla gerçekleri büyüdü bir rüya alemine sokan mekanlar olarak algılanmaya başlar. Kent gerçekleri, yaşamın zorlukları, kurgusallığı arkaya atılmış, göz boyayıcı cazibesi ön plana geçmiştir. Boudleire'in *Paris Sıkıntısı*nda anlattığı *karşılaşma*, ancak Boudleire'in kahramanını ilgilendirir. Köhne barakaların yıkılmasıyla gün ışığına çıkmış olan yoksul bir aile, Boudleire'in kahramanın, sevgilisiyle birlikte oturduğu kafenin önünde durur. Yoksullar, kafenin içindeki zenginliklere hayranlık içinde bakmaktadırlar. Kahraman hakettiğinden fazla bir şey yaptığını düşündüğü için

⁵⁵ Bkz. (36), BERMAN, 191.

⁵⁶ Walter Benjamin, "yükselen burjuva sınıfının dünyasal ve tinsel egemenliğin simgesi olan kurumların, caddeler sayesinde yüceltildiği"ni belirtir. (Walter BENJAMİN, *Pasajlar*, Çev. Ahmet Cemal, 90).

⁵⁷ Kürşat Bumin Hausmann'ın kenti yenileme ve düzenleme çabalarının, kendi adıyla anılan "militar şehirçilik" anlayışının kurucusu olduğunu söyler (Kürşat BUMİN, *Demokrasi Arayışında Kent*, 99).

⁵⁸ Bkz. (36), BERMAN, 192.

utanır. “Biraz utanmıştım bizim biraz fazla büyük olan kadehlerimizden ve sürahilerimizden.”⁵⁹ Ayrıca bir yakınlık da hisseder. Ancak sevgilisinin tavrı çok farklıdır, yoksullarla karşılaşmaktan tiksinti duyduğunu söyler ve ailenin oradan uzaklaştırılması için kafenin sorumlusuna haber verilmesini ister.

Bu sahnedeki karşılaşma, tamamen modern bir karşılaşmadır. “19. yy’ın en gösterişli kentsel icadı ve geleneksel şehrin modernleşmesinde en belirleyici kopuş noktası”⁶⁰ olan bulvarlarda gerçekleşmiştir.

Paris’deki bu çalışmalar, kurulu düzeni tümüyle yıkmıştır. Daha önceden kentin merkezinde olan atelyeler, merkeze yakın yerleşim birimlerinde yaşayan işçilerin, kolayca üretim mekanlarına ulaşabilmelerine imkan sağlıyordu. Çalışılan ve yaşanan yerler birbirinden ayrı değildi. Haussmann Paris’i yenileme çalışmalarıyla işçileri yerlerinden ederek, banliyölere sürdü. İş bulmak için belli bir mesafe kat edip Paris’e ulaşmak zorunda olan işçiler, enerjilerinin ve zamanlarının yolda harcamalıydılar. Bu şekilde sistemi tehdit edecek eylemler de denetim altına alınmış oluyordu. İşçiler eskisi gibi bir arada yaşayamıyor, birbirlerini ancak iş yerlerinde görüyorlardı. “Herkes işine! İşinden sonra kalan son gücünü de yollarda tüketerek doğru evine!”⁶¹ Bu da insanların kendilerine ayıracakları bir zaman diliminin olmaması anlamına geliyordu.

Dolayısıyla amaç, boş zaman diye nitelenebilecek bir alanın oluşmasını engellemekti. “Artık insanların bir şeyler içip dinlendiği, politika yaptığı kahvelere yer yoktur.”⁶² Aile de bu amaç için kullanılabilecek ana kurumlardan birini oluşturur. Kontrol altında tutulabilecek *aileye* özel bir ilgi vardır; aile kurumu özendirilmekte ve eğlencelerin aile içinde gerçekleştirilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. *Disiplin-iş-aile* üçlüsü üzerine kurulu bir politika geçerlidir. İşçiye sosyal bağlarından koparıp, yalnızlaştırarak varolan düzeni sağlamlaştırmak temel hedef olmuştur. Bunun bu çabaları Haussmann’ın şehircilik anlayışıyla şöyle açıklar: “bir kenti dışardan

⁵⁹ Boudleire’den aktaran Bkz. (36), BERMAN, 189.

⁶⁰ A.g.k., 189.

⁶¹ Bkz. (57), BUMİN, 102.

⁶² A.g.k., 102.

değiştirmenin, aynı zamanda bir kentin yaşama biçimini, kültürünü, insanlarını değiştirmek olduğunun en iyi örneği idi.”⁶³

Boş zaman, endüstrileşmenin ivme kazanmasıyla ve modernleşmenin belirleyiciliğiyle birlikte kendine özgü bir yer edinmiştir. Yeni kentlerin inşasıyla modern insanın -ya da modern toplumun- inşası da kolaylaşmış ve *yeni insan* projesine en uygun ortam yaratılmıştır. Bir sonraki bölümde incelenecek olan ideoloji kavramı, çizilen çerçeveyi tamamlayan en önemli unsur olarak belirmektedir. Yeni toplum projesinin zihinsel alt yapısını oluşturan ideoloji, kentin yeni organizasyonundan, bireysel ve toplumsal yaşam biçimine; çalışmanın reorganizasyonundan, tasarlanmış boş zaman etkinliklerine hayatın her anının belirlenmesinde başat bir rol oynamaktadır.

1.1.2 İdeolojinin Boş Zamana Etkisi

En etkili propagandanın, propaganda hissi verilmeden yapılan olduğu söylenir. Sistemin devamını sağlama amacı güden ideolojik formasyonun da en etkili olabileceği alanlar arasında boş zamanlar da sayılabilir. Bu bölümde ideoloji üzerine yapılmış tartışmalardan bahsederken bu tartışmaların yaşadığımız çağda nelere karşı geldiği, iktidar ilişkilerinin ve sosyal kontrol süreçlerinin bu çağın insanların hayatında ne gibi etkilerinin olduğu veya olabileceği üzerinde durulacaktır. Dünya Düzeni ve bu düzenle halen ayakta kalmayı başaran din, milliyetçilik gibi kurumların yerleri saptanmaya çalışılacaktır.

İdeoloji, bir toplumun düşünme ve algılama süreçlerini anlayabilmek için bakılması gereken en önemli alanlardan biridir. Bir bütün olarak toplumun ve toplumdaki bireylerin -aktörlerin- yaşamsal deneyimleri, karşılaştıkları olayları anlamlandırma sürecinde aktif bir role sahiptir.

⁶³ Bkz. (57), BUMİN, 102.

Bu bölümde cevaplanması için çaba gösterilecek sorular şunlardır: İdeoloji nedir? Bireyin ve toplumun gündelik hayatının şekillenmesinde ideolojinin yeri ve işlevi nedir? Ve bu çalışmanın ana başlığı olan Boş Zamanla ilişkisi nasıl kurulur?

İdeolojiyi anlamaya çalışırken verdiği eserlerle bu konudaki tartışmaların ilk kaynağı olan Marx'dan bahsedilmelidir. Çünkü neredeyse tüm ideoloji çalışmalarının temel noktasını Marx'ın ideoloji anlayışı -ya da anlayışları- oluşturur. Marx'ın ideoloji üzerine düşünceleri için ilk başvurulacak kaynak kuşkusuz *Alman İdeolojisi*dir. Bu kitapta ideolojiden şu şekilde sözedilir:

“İnsanlar kendi davranışlarının, düşüncelerinin vb. üreticileridirler- üretken güçlerinin ve en ileri biçimlerine kadar bu güçlere karşılık gelen karşılıklı ilişkilerinin belirli bir gelişimiyle koşullanan gerçek, aktif insanlar. Bilinç, bilinçli varoluştan başka bir şey asla olamaz ve insanların varoluşu, onların fiili yaşam süreçleridir. Eğer bütün ideolojide insanlar ve onların koşulları, *Camera Obscura*'daki gibi başaşağı görünüyorsa, bu görüngü, tıpkı nesnelerin retina üzerinde ters durmaları o nesnelerin fiziksel yaşam sürecinden kaynaklandığı gibi, insanların tarihsel yaşam sürecinden kaynaklanır”⁶⁴

Bu tanım belki de tüm ideoloji tartışmalarının başat noktası haline gelmiştir. Tersine dönmüş imge metaforu, gerçekliğin tam aksini gösteren bir bilinci mi kastetmektedir? İdeoloji, *yanlış bilinç* olarak mı tanımlanmıştır? Barret, *Alman İdeolojisi*'ndeki bu paragrafın, “hakiki ideoloji anlayışına ve bununla bağlantılı, ideolojinin maddi gerçekliğin bir bakıma tersi ya da karşıtı olduğu fikrine”⁶⁵ yol açtığını söyler. Böylece toplum içinde yaşayan insanlar, ideolojik etkiyle kendi çıkarlarını, gerçekte olanın tam karşıtı gibi görme eğilimindedirler.⁶⁶

⁶⁴ Karl MARX, *Alman İdeolojisi*, Çev. Sevim Belli, 42.

⁶⁵ Michelé BARRET, *Marx'dan Foucault'ya İdeoloji*, Çev. Ahmet Fethi, 13.

⁶⁶ Ancak McCarney, *Camera Obscura* paragrafındaki “ideoloji” kavramının genel olarak ideolojiyi değil, özel olarak Alman İdeolojisini kastettiğini belirtir. Aktaran BARRET, A.g.k., 16.

Bu çalışmanın amacı ideoloji üzerine yapılmış tartışmaları incelemek olmadığından, bu tartışmaların üzerinde kapsamlı bir biçimde durulmayacaktır. Ancak Marx'ı ve takipçilerini izleyerek ideolojinin, toplumsal yaşamın merkezindeki rolü üzerine çıkarsamalar yapmak boş zamanın ideolojik karakterini anlamak açısından önem taşır.

Marx, yine Alman İdeolojisi kitabında şu saptamayı yapar: “Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda zihinsel güçtür.”⁶⁷

İnsanların fiili yaşam süreçleri ve bu süreçlerin görünümünün birbirinin tersi bir görüntü çizdiğini iddia eden *Camera Obscura* pasajıyla, yukarıdaki alıntı birbirine bağlandığında ortaya çıkan sonuç çok nettir: Belli bir çağda, maddi güç olarak egemen olan sınıf, toplumun entellektüel karakterini de oluşturmaktadır. Egemene tabi toplumsal sınıf ise verili entellektüel formasyonları içselleştirerek, kendi konumunu, mevcut durumun tam aksi yönde algılamaktadır. Tersine dönmüş imge metaforu, toplumsal yaşamın tüm alanlarını temelden sarsacak şekilde gerçeğin karşısındadır. Kimlik algılamaları, zaman ve mekan kullanışları, çalışma ve boş zaman etkinliklerini kabullenişleri, egemen siyasal ve zihinsel düşüncelerin gösterdiği istikamette yol almak zorundadır. “Çünkü insanlar, içinde yaşadıkları ve ürettikleri, kendilerinin eseri olmayan ve gayrı iradi olarak girdikleri belirli koşullar tarafından merkezleştirilmişlerdir (*decentered*), çünkü sözcüğün tam ve çelişkisiz anlamıyla kendi eylemlerinin kollektif yapıcılar olamazlar.”⁶⁸ Marx'ın *Üstyapıların Temel Belirleyiciliği* dediği, yani, “insanların kendi dünyalarını anlamlı kıldıkları, nesnel durumu öznel tecrübe olarak yaşantıladıkları ve kim ve ne olduklarının bilincine vardıkları terimlerin kendi denetimleri altında”⁶⁹ olmadığını, aksine, bu alandaki başarıların başka yerlerde koşullandığını saptadığı nokta önem kazanır. Bu noktanın önem kazandığı yer neresidir?

⁶⁷ Bkz. (64), MARX, 70.

⁶⁸ Stuart HALL, “Kültür, Medya ve İdeolojik Etki”, Der. ve Çev. Mehmet Küçük, *Medya, İktidar, İdeoloji*, 175.

⁶⁹ A.g.m., 175.

Marx'a ve onu izleyen düşünörlere göre, her çağın, kendine özgü bir anlayışla geliştirdiğı maddi ve toplumsal bir örgütlenme tarzı, bir öncekinden daha gelişkin bir şekilde *yeni bir biçime* bürünmek zorundadır. Ortaya çıkan yeni biçim, yeni bir *faaliyetler biçimini* ve yeni bir *hayat tarzını* sergiler. Stuart Hall *Kültürün* ortaya çıktığı yerin burası olduğunu belirler. "Metaforik olarak söylendikte, 'kültür' bize toplumsal varoluşun belli tarihsel koşullar altında büründüğü düzenlemeyi – biçimleri- gösterir."⁷⁰ Buradaki *düzenleme*, toplumsal olandan ayrı bir düzenleme değildir; ancak "özünde aynı fenomenin farklı bir görünümüne gönderme yapar."⁷¹ Zihinsel bir bilgi olarak varolmaz, toplumsal üretimde başat rol oynayarak maddileşir ve örgütlenme tarzlarını belirleyici bir karaktere sahiptir. Dil, kültürün muhafaza edilmesi ve aktarılmasında dinamik bir olgudur. Kültür, kuşaktan kuşağı dil aracılığıyla aktarılırken, her yeni kuşak tarafından bazı içsel değışiklere uğratılır ve yeniden formüle edilerek dönemsel şartlara koşullanır.

Ayrıca toplumsal ilişkileri anlamlandırma aracı olarak işlev gören dil, gerçek ilişkilerin eğilip büküldüğü bir alan olarak da ortaya çıkar. Dil en önemli göstergedir. "Nerede bir gösterge mevcutsa, orada bir ideoloji de mevcuttur"⁷² diyen Volosinov'a göre her gösterge ideolojik değerlendirmeye açıktır, basit bir biçimde gerçekliğin bir parçası olarak varolmaz; ya başka bir gerçeğı yansıtır ya da gerçekliğin kendisini kırılmaya uğratır.

İdeoloji ile toplumsal pratikler arasındaki çelişkiyi Marx, kapitalizmin iş bölümü anlayışının bir yansıması olarak açıklar. "İşbölümünün gelişmesiyle birlikte zihin ve kol emeğı arasındaki ayrım belirginleşir. Her biri ayrı alanlarda, ayrı pratiklerde ve kurumlarda, aslında ayrı tabakalarda tesis edilir: Zihin emeğı maddi ve toplumsal temelinden bütün bütüne özerkmiş gibi görünür; ve kendisini gerçekten özgürleştirerek mutlak bir dünyaya fırlatılır."⁷³ Daha sonra yukarıda Marx'dan yapılan alıntıda görüldüğü gibi -egemen sınıf / egemen düşünceler pasajı -, zihin

⁷⁰ Bkz. (68), HALL, 172.

⁷¹ A.g.m.,173.

⁷² Volosinov'dan aktaran HALL, A.g.m., 187.

⁷³ A.g.m., 176.

emeğinin araçları yönetici sınıflar tarafından temellük edilir. Kültürün algılanışı, dilin kullanışı ve iki ayrı toplumsal sınıf arasındaki konum farkı bunu olanaklı kılar.

Ancak İdeoloji, başlı başına imgeler, fanteziler gibi algılanmamalıdır. Kapitalist ideolojik formasyonun dayandığı temel, gerçek ve bir o kadar da ideolojik nokta *piyasa ilişkileridir*. “İnsanların toplumsallıklarının temeli bireyin karşısında insanların birbirleriyle ilişkisi olarak değil, insanlardan bağımsız olarak varolan ve birbirlerine kayıtsız duran bireyler arasındaki çekişmelerden doğan ilişkilere insanların tabi olmaları şeklinde çıkar.”⁷⁴ İnsanlardan bağımsız olarak varolup, insanlar arasındaki ilişkileri düzenleme ve insanları kendi dolayımına yerleştirme gücüne sahip olan bu yapı, *piyasadır*.

Stuart Hall, yaşanan toplumsallığı oluşturan piyasa ilişkilerini hem gerçek hem de ideolojik kılan üç işlevden söz eder:

- a. Bir ilişkiyi zıddına dönüştürmek (*Camera Obscura*)
- b. Kapitalist koşullar altındaki üretim ilişkilerinin ve mücadelenin parçası olan ilişkinin (bireysel) bütün olarak görünmesini ya da bütünün yerine geçmesini sağlamak
- c. Bütünün –kapitalist toplumun üretimdeki gerçek temelini- görüş açısından çıkmasını sağlamak (gizleme etkisi)

Görüldüğü gibi piyasa ilişkileri, en açık şekliyle insanların gözleri önünde *gerçek* olarak var olur ve toplumsal yaşamın belli bir düzen içinde sürmesini sağlar; ancak gizlenen bir tarafı vardır ki o da “görüş alanından uzaklaştırılan gerçek temelleridir.”⁷⁵

⁷⁴ Marx’dan aktaran, Bkz. (68), HALL, 178.

⁷⁵ A.g.m., 181.

Ortak Duyu (Common Sense) kavramı, piyasa ilişkilerinin gerçek temellerinin gizlenmesinde önemli bir noktaya işaret eder. “Ortak duyunun akıl yürütmeye, argümana, mantığa, düşünceye ihtiyacı yoktur: Kendiliğinden hazır bulunur, tamamen tanınabilir, yaygın bir şekilde paylaşılır. Aslında, ortak duyu, ‘ırk’ın bilgeliğinin temel ilkeleri olarak, içeriği zamanla pek değişmemiş bir ‘doğal’ bilgelik biçimi olarak çökelmiş bir şekilde sanki daima oradaymış duygusu verir.”⁷⁶ Böylelikle yaşanan ilişkilerin gerçek temelleri, ortak duyu aracılığıyla, anlaşılmaya çalışılmaktan muafır. Bu ilişkilerin gündelik hayatta teşkil ettiği yer söz konusu edilerek, uygulamaya zorladığı *yaşam tarzı*, hep orada varolduğu *düşünülen* ortak duyu şemasının içinde bir yere yerleştirilir. Ortak duyu bireye sosyalleşme süreci içerisinde kültürel bir kod olarak aktarılır. Böylelikle nesilden nesile geçerek toplum içindeki bireylerin üzerinde fazla düşünmeden, sorgulamadan kabul edeceği gündelik pratiklere dönüşür. Sosyalleşme süreci içinde birbirine benzeyen bireyler verili kültürel, toplumsal kodlar ve ortak duyu şemasının çizdiği sınırlar kapsamında bir gündelik yaşam oluştururlar. Bir *eyleyen* olarak bireyin, kendi yaşamı üzerine söz söyleme ve faaliyetlerini seçme hakkı ve gücü olmakla beraber, etkinlik alanı sınırlıdır.

Ortak duyu aracılığıyla toplumsal gündelik hayatın işleyişi, anlam kazanma yolunda önemli bir adım atmış olur. Ancak çalışmanın bu kısmında *Devletin* rolünün de incelenmesi gerekir. Devlet konusunda özellikle sol kesimde yaygın olan anlayış sığ bir görünüm sunmaktadır. Gramsci’ye göre bu yaygın anlayışta, sürekli sınıf savaşından söz edilip, devrim öğütlenirken, bu arada burjuvaziyi “şeytani manevralar yapan iğrenç bir yaratık” olarak betimlemek, asıl yapılması gereken işleri askıda bırakmaktır.. “Gramsci için devleti yalnızca, burjuvazinin elinde emekçileri baskı altında tutan bir araç olarak görmek, onun çok önemli bir boyutunu kaçırmak demektir. Bu boyut Gramsci’nin sivil toplum olarak adlandırdığı ve içinde kültürel ve ideolojik hegemonyanın oluşturulduğu boyuttur”⁷⁷ Gramsci’yle birlikte, Marxist literatürde kesin çizgilerle ayrılmış gibi gösterilen sivil toplum ve devlet de birbirini tamamlayan bir bütün olarak görülmeye ve toplum üzerindeki hegemonyayı

⁷⁶ Bkz. (68), HALL, 182.

⁷⁷ Kürşat BUMİN, *Batı’da Devlet ve Çocuk*, 88.

oluşturan, sürmesine ve sabitlenmesine olanak sağlayan bir yapı olarak algılanmaya başlamıştır. Gramsci'ye göre devlet, sivil toplum ve politik toplumun bileşiminden oluşur. Bu formülasyon aynı zamanda, “hegemoni+diktatörlük” tür. Hegemoni sivil toplum içinde sayılan kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirilir; yani, sendikalar, okullar, basın, kilise, özel olduğu iddia edilen organizasyonlar aracılığıyla. Sivil toplumu oluşturan bu kurumlar, devletin önemli bir parçası ve daha da öte “devletin kültürel-ideolojik hegemonyasının yaşandığı alan”⁷⁸ olarak öne çıkar. Devlet, baskıcı aygıtları aracılığıyla da -ordu, polis, cezaevleri, mahkemeler...- toplum üzerindeki diktatoryasını oluşturur ve korur.

Althusser, Gramsci'nin, devletin sivil toplum eliyle sağladığı hegemoniyi anlatmak için kullandığı *hegemoni aygıtı* kavramını geliştirerek, bu kavrama paralel başka bir kavram oluşturur: *Devletin İdeolojik Aygıtları* (DİA). “Devletin İdeolojik Aygıtları, hükümeti, orduyu, polisi, mahkemeleri, hapishaneleri vb. kapsayan devletin baskı aygıtının yanısıra, varolan dinsel, öğretimsel, hukuksal, siyasal, sendikal, kültürel, aileye ve haberleşmeye değgin kurumlardır.”⁷⁹ Devletin Baskı Aygıtları zor kullanarak işler; ancak Devletin İdeolojik Aygıtları'nın temel özelliği ideolojik formasyonun başat olmasıdır. Bunun yanısıra her iki aygıt da birbirinden destek alır ve birbirini tamamlar haldedir. İdeolojik formasyonun verildiği ve sürekliliğin sağlandığı ana kurumlardan olan aile, okul gibi kurumlar da baskı unsurunu, kuralların, disiplinin vb. devamı için kullanırken; bir baskı aygıtı olan orduda da bir takım *değerlerden* söz etmek mümkündür. Dolayısıyla Devletin İdeolojik Aygıtlarıyla Devletin Baskı Aygıtları arasında sürekli bir alış-veriş vardır.

Althusser'e göre Devletin İdeolojik Aygıtları iktidarı elde tutmak için vazgeçilmez önemlidir. İktidardaki hakim sınıf, hegemonik iktidarını sürdürebilmek için İdeolojik Aygıtlara ihtiyaç duymaktadır. “Hiç bir sınıf, DİA'lar içinde ve üstünde hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını elinde tutamaz.”⁸⁰

⁷⁸ Bkz. (77), BUMİN, 89.

⁷⁹ A.g.k., 94.

⁸⁰ A.g.k., 95.

Stuart Hall da devletin, iktidarı elde tutabilmek için baskı ve ideolojik aygıtın birlikte kullanılmasından söz eder. “Hegemonya, devletin baskıcı yönünün - aynı zamanda kısmen ‘ideoloji yoluyla işleyen’ yasa, polis, ordu- yanısıra üstyapılara ait failler -aile, eğitim sistemi, kilise, medya ve kültürel kurumlar- aracılığıyla başarılır.”⁸¹ Bu tarafta en fazla dikkat edilmesi gereken nokta, devletin baskıcı aygıtının da ideolojik bir formasyona sahip olduğudur. Dolayısıyla birbirini tamamlayan iki işlevden asıl belirleyici olanı ideolojik formasyon olarak ortaya çıkmaktadır.

Ancak sürekli bir hegemonya yoktur. “Hegemonya yalnızca somut tarihsel konjonktürlerde tesis edilebilir ve analiz edilebilir.”⁸² Dönemsel koşullar altında hegemonyanın karakteri değişebilir.

Hegemoni, egemene tabi olan sınıfların total bir içerilmesi değildir. Fakat tabi sınıflar güçlü olmadıklarında “ya da varolan düzene ‘karşı-hegemonik’ bir gücü yeniden sunmaya yetecek kadar örgütlenmemiş olduğu zaman, bu sınıfların kendi anonim yapıları ve kurumları başat yapı (hegemonyasını sağlamış yapı) tarafından onların süregiden tabilik durumlarını pekiştirmenin birer aracı olarak kullanılabilir.”⁸³ Bu, tabi sınıfın tamamen gözden yitişini, kayboluşunu göstermez. Gramsci bu durumun, *istikrarsız bir denge durumu* olduğunu söyler. Hegemonya, egemen ve tabi sınıflar arasında “başarılmış tamamlayıcılığı”⁸⁴ gözler önüne serer.

Althusser toplumun, *inşa edilmiş ideolojiler* aracılığıyla yönetildiğini iddia eder. Hall’un da vurguladığı gibi ideolojinin inşa edilmesinde “şeref locası ‘okul-aile çiftine’ aittir.”⁸⁵ Okul, çocuğu ana sınıfından itibaren alarak, etkiye en açık olduğu dönemde “aile DİA’sı ve öğretimsel DİA arasında sıkışmış olduğu yıllar boyunca, egemen ideolojiyle kaplanmış becerileri (Fransızca, hesap, doğa tarih, bilimler,

⁸¹ Bkz. (68), HALL, 192.

⁸² A.g.m., 192.

⁸³ A.g.m., 192.

⁸⁴ A.g.m., 192.

⁸⁵ A.g.m., 194.

edebiyat) ya da katıksız egemen ideolojiyi (ahlak, felsefe, yurttaşlık eğitimi) tekrarlaya tekrarlaya çocukların kafasına yerleştirir.”⁸⁶

Althusser burada, hem Gramsci’ye hem de Marx’a iyice yaklaşır. Çünkü ideoloji, her ikisinde de olduğu gibi gerçek ilişkiler sisteminin yerine *düşünceler ve temsiller sistemi* olarak belirir. “Bundan dolayı ideolojide temsil edilen, insanların var oluşunu yöneten gerçek ilişkiler sistemi değil, bu bireylerin içinde yaşadıkları gerçek ilişkilerle girdikleri hayali ilişkidir.”⁸⁷

İdeolojinin genel işlevini düşünen Poulantzas, ideolojinin *ayırma ve birleştirme* dediği işlevlerine bakar. *Ayrırma* işlevi kapitalist sistemin *bencil özel çıkar* alanına tekabül eder. Bu durum, üretici birimlerin, sivil toplum alanında, “özel ve bencil çıkarların harekete geçirildiği”⁸⁸ durumdur. *Birleştirme* işlevi ise bir dizi sözleşmeyle, klasik iktisatçıların ifade ettiği ekonominin *görünmeyen eliyle* sınırlanmış ekonomik birimler teki olarak temsil edildiği alandır. -Bu çalışmanın, bu bölümünde daha önce sözü edilen piyasa işlevi de bu durumu ifade etmeye yöneliktir.- Bu alanda bireyler *tüketicilerden oluşan pasif bir topluluk* olarak tanımlanır. Tüketiciler aynı zamanda bir *ulusun* üyesidirler. “İlkin devletin sınıfsal doğası maskelenir: sınıflar, birey-özneler olarak yeniden dağıtım tabi tutulur. Ve bu bireyler devletin, ulusun ve ‘ulusal çıkar’ın hayali tutunumu içinde birleştirilir.”⁸⁹

Etienne Balibar, *Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji* adlı makalesinde, ulusun oluşumunun analizi yapmak için *Kurgusal Etniklik* kavramını geliştirir. Balibar’a göre, “Hiç bir ulusun doğal olarak etnik temeli yoktur, fakat toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça, içerdikleri, paylaştıkları ya da hükmettikleri topluluklar da ‘etnikleşir’; yani sanki kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluşturmuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir hale gelir.”⁹⁰

⁸⁶ Bkz. (77), BUMİN, 96.

⁸⁷ Bkz. (68), HALL, 195.

⁸⁸ A.g.m., 196.

⁸⁹ A.g.m., 196.

⁹⁰ Etienne BALİBAR, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, *İrk, Ulus, Sınıf*, Çev. Nazlı Ökten, 121.

İşte, Hall'un *ulusal çıkarın hayali tutunumu* olarak ifade ettiği şeyin böyle bir arka plana sahip olması gerekir. Kurgusal etniklik, halkı bir birlik olarak inşa edecek olan ulusal ideolojiyi oluşturarak, ülke içindeki toplulukların taleplerini aidiyet duygusuna kanalize ederek hayali bir bağlılık oluşturur. Aidiyet iki yönlü olarak açığa çıkar: "...kendine ait olmak ve diğer benzerlerine ait olmak. Bu da kişinin, birey olarak açıkça ismini taşıdığı kolektivite adına çağrılabilmesi demektir. Aidiyetin yurttaş olmayla tanımlanması ve ideal ulusun yüceltilmesi aynı sürecin iki yönüdür."⁹¹

Bu bölümde daha önce kullanılan *ortak duyu* kavramı, ulusun inşasını anlatan Balibar'da *ulusal köken miti* olarak belirir. Ulusal köken mitine olan inanç, ulusun, yüzyıllardır birbirini izleyen kuşakların birbirlerine değişmez bir *töz* ilettiklerine olan inançtır. "Ulusal süreklilik ve kökler miti, ulusal oluşumların hayali tekilliklerinin, bugünden geçmişe giderek, gündelik olarak kurulduğu fiili bir ideolojik biçimdir."⁹²

Etniklik iki şekilde üretilir: *dil* ve *ırk* yoluyla. Dil, daha önceden sözü edilen şekilde önemli bir göstergedir. Bir ulusun oluşumunda her zaman varolmuş hissini veren dil, ulusal karakteri belirleyici bir özelliğe sahiptir. Kırılgan yapısı sayesinde de gerçekliğin yeniden üretilirken, o gerçeğin yapısıyla oynanmasına olanak verir. Dil, zamanın ideolojisinin kurgulanmasında ve yaygınlaşmasında belirleyici güçlerden birisi olarak kendine yer açar.

Etnikliği üretmek ve ideolojiyi oluşturmak için ikinci yol, aynı zamanda dil'e ek olarak düşünülen bir özellik olan *ırktır*. Irk, bir kapalılık, bir dışlama ilkesi olarak işlev görür. Irk da bir kurgudur ve "bu kurgu da etnikliğini gündelik pratiklerden, bireylerin 'hayatı'nı doğrudan yapılandıran ilişkilerden almaktadır."⁹³ Irk düşüncesi, akrabalık cemaatinin kapsamı içinde ele alınır ve bireylerin, kuşaktan kuşağa, birbirlerine "hem biyolojik hem de ruhsal bir *töz*" ilettiği inancına dayanır. Irk

⁹¹ Bkz. (90), BALIBAR, 122.

⁹² A.g.m., 110.

⁹³ A.g.m., 126.

cemaati büyük bir aile gibi ya da aile ilişkilerinin ortak kılıfı gibi temsil edilmeye elverişlidir.”⁹⁴

Önemli ideolojik öğelerden biri de *dindir*. Şerif Mardin, William James’in *sert ve yumuşak fikirli ideoloji* ayrımına dayanan bir kategorileştirmeye din’i yumuşak ideolojiler sınıfına sokar. Sert ideolojiler temellendirilmiş bir yapıyı işaret ederken, yumuşak ideolojiler genel anlamıyla bir *vaziyet alış* görünümündedir. “Sert ideoloji dediğim zaman, sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, muhtevası kuvvetli bir yapıyı kastediyorum. Yumuşak ideolojiyle de, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilişsel (*Cognitive*) sistemlerini kastediyorum.”⁹⁵

İnsanlar bazı durumlar karşısında belli *tutumlar*⁹⁶ sergilerler. Bu tutumlar, insanların genel dünya görüşleri hakkında belli çıkarsamalar yapılmasına izin verir. Tutum ya da vaziyet alışların bir ideolojiye bağlı fikirler kümesini temsil ettiğini söylemek güçtür. Ancak, “vaziyet alışlar, ideolojiler gibi, insan eylemine yön veren, şekillendiren iç yapılardır.”⁹⁷ Dolayısıyla ideolojinin -hem sert hem de yumuşak ideoloji kastedilerek- toplumsal ve siyasi yapıyı belirlemek ve şekillendirmek dışında, bireysel kimlikleri de oluşturan çok önemli bir işlevi vardır. Şerif Mardin bu işlevi, *psikolojik denge fonksiyonu* olarak isimlendirir. Mardin, Robert Lane’in *Political Ideology* isimli çalışmasına dayanarak ideolojilerin *yöneticiler* katında olduğu kadar *yönetilenler* katında da işlev gördüğünü belirler. “Üzerinde durduğu kişiler her ne kadar nispeten basit kimseler ise de dertleri, kaygıları, tutumları ve inançları bir sosyal kimlik meydana getirmektedir. Bu basit seviyelerde bile parçalar bir bütün meydana getiren bir iç dengeye ulaşmaktadır.”⁹⁸ Din, bu, psikolojik uyum fonksiyonlarının en önemlilerindendir. Bireyin, yaşadığı dünya içinde kendine bir yer açabilmesi ve kendi hayatına anlam katabilmesi için merkezi bir yapıyı oluşturur. “Din, bir dünyayı anlama ve kendini, o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli

⁹⁴ Bkz. (90), BALİBAR, 127.

⁹⁵ Bkz. (1), MARDİN, 14.

⁹⁶ Şerif Mardin *vaziyet alış* kavramıyla *tutum* kavramını aynı anlamda kullanmaktadır.

⁹⁷ A.g.k., 15.

⁹⁸ A.g.k., 29.

olarak fonksiyon görmektedir.”⁹⁹ Gündelik yaşam içerisinde yeri doldurulamaz bir olgu olarak görünen din, toplumun gündelik yaşamının çerçevesini çizen kültürel yapının en güçlü kurumlarından biridir ve toplumsal yapının derinliklerinde bulunan ve onu yönlendiren özel bir *dile* sahiptir. Şerif Mardin bu özel dili, Victor Turner’ın *kök paradigma* kavramına dayandırdığı *lehçe* kavramıyla açıklar.¹⁰⁰ Toplum, yaygın olarak kullandığı bu özel dil sayesinde inancını “gündelik somut stratejilere dönüştürebilmektedir”¹⁰¹ Bu anlamda din gündelik hayatı şekillendirme gücüne sahip bir –yumuşak- ideoloji olarak kabul edilebilir.

Din, zamanın kurgulanmasında ve dağıtılmasında da önemli bir işlev görür. Musevilikte Cumartesi günleri *sebt günü*¹⁰² olarak kabul edilir ve bu günde çalışmanın her türlü reddedilir. Cumartesi günleri tamamen ibadete ayrılmıştır. Hristiyanlık için de Pazar günleri ibadetin yapıldığı gün olarak belirlenmiş ve belli saatlerde kiliseye giderek dindarlık görevinin yerine getirilmesi benimsenmiştir. Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki üç reddiyeden¹⁰³ birisi *çalışmanın reddidir*. Erken Hristiyanlık söz konusu olduğunda çalışmanın kesinlikle yasaklandığı ve zamanın tamamının ibadete ve yeni dinin yaygınlaştırılmasına ayrıldığı görülür.

İslamiyet ise çalışmadan övgü dolu sözlerle bahsetmektedir. Genel kanı, İslamiyet’in peygamberinin hadislerine ve Kuran’ın hükümlerine dayanarak söylendiği gibi, çalışmanın da bir tür ibadet olduğudur. Ancak çalışma yine de ibadeti unutturmamalıdır. İslamiyet’in beş şartı -namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekat vermek, kelime-i şehadet getirmek- zamanın programlanmasında reddedilmez bir güce sahiptir. Uzun vadeli planlar için -herkesi kapsamasa bile- hacca gitmek, yılın bir ayını kapsayan oruç tutmak, dini bayram tatilleri ve her gün beş kez günün farklı saatlerinde tekrarlanması istenen namaz, bireysel ve toplumsal zamanın teşekkülünü derinden etkiler.

⁹⁹ Bkz. (1), MARDİN, 30.

¹⁰⁰ Şerif MARDİN, Said Nursi Olayı, 20.

¹⁰¹ Bkz. (100), MARDİN, 16.

¹⁰² Sebt günü Yahudiler için, Cuma günü gün batımından Cumartesi günü gün batımına kadar süren kutsal tatil günüdür.

¹⁰³ Erken Hristiyanlıktaki üç reddiye, çalışmanın, cinselliğin ve bedenin reddidir.

Resmi ağızlardan dile getirilmese bile Türkiye’de, toplumun belli bir kesimince zaman zaman gündeme getirilen Cuma gününün de tatil olması gerekliliği, İslamiyet’in bunu emrettiği görüşüne dayandırılmaktadır. Sonuç olarak şu söylenebilir ki din olgusu bireysel ve toplumsal anlamda hayat döngüsünü biçimlendirirken, zamanı da kontrol etme ve kategorileştirme anlamında önemli bir dayanak noktasıdır.

Buraya kadar ideolojinin, bireyin ve toplumun düşünme, algılama, yorumlama biçimlerini ne şekilde etkilediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Ancak büyük ideolojilerin sona erdiği tezi, iktidarın ve sosyal kontrolün karakterinin değiştiği görüşü de anılmaya değerdir ve boş zamanla ilişkilendirme konusunda önemli veriler sağlayabilecektir.

Modern toplumlar, sanayi toplumları olarak düşünülür. Ancak, özellikle İkinci Dünya Savaşından bu yana sanayi toplumu formasyonu, yerini *Endüstri Sonrası Topluma* bırakmaya başlamıştır. Sanayileşme, nasıl ki tüm sosyal, ekonomik, politik, kültürel, sanatsal... her alandaki ilişkileri temelden sarstıysa ulaşılan bu yeni toplumsal biçim de tüm ilişkileri bir kez daha ve yoğun olarak dönüştürmekte ve eskimiş kavramlar, analiz biçimleri yerlerini yeni kavramlara, yeni analiz biçimlerine, yeni bakış açılarına bırakmaktadır. Herşeyden önce holistik –bütüncü- düşünme biçimleri ve toptancı yaklaşımlar, özellikle post-yapısalcı düşünürler tarafından kıyasıya eleştirilmiştir-eleştirilmektedir. “... Aydınlık çağın gerektirdiği tarih ve felsefe tarihi, halka aydınlık veren öncüler grubu, bilimsellik paradigması, sosyalizm vb. gibi büyük söylemler ortadan kalkmaktadır. Tüm düşünce bir pragmatizm üzerine oturtulur. Homojen bir toplum yerine birbirine uymayan birçok parçadan oluşan ayrışık bir toplum postmodern toplumdur”¹⁰⁴. Postmodern teori, bütünsel bir toplum görüşü yerine, parçalardan oluşan bir toplum modelini varsayar. Bu nedenle artık sınıfsal mücadeleler de ortaya çıkmayacaktır. *Moleküler Devrimler* sözkonusudur. Ezilenler (kadınlar, homoseksüeller, çevreciler, engelliler...) kendi haklarını

¹⁰⁴ Ali AKAY, *Konu-m-lar*, Bağlam Yayınları, 152.

savunacak yeni alanlar oluşturacaklar ve kollektif başkaldırının ortaya çıkması da ancak bunların “kristalleşip kesişmesiyle”¹⁰⁵ mümkün olabilecektir.

İktidarın niteliği de artık eski kavramlarla açıklanabilir olmaktan uzaktır. Foucault’nun *biyo-politika* kavramı, *disiplinci iktidar* anlayışının, yerini biyo-politikaya bıraktığını söylerken, hem yeni iktidarı hem de yeni kontrol biçimlerini açıklayabilmektedir. 17 ve 18. yüzyıllarda esas olarak bireyin bedeni üzerine odaklanmış olan iktidar teknikleri 18. yy.’ın ikincisi yarısından itibaren beliren yeni bir iktidar tekniğini ortaya çıkarır: Biyo-iktidar. “Disiplinci olmayan bu yeni iktidar tekniğinin uygulandığı yer, -bedenle ilgilenen disiplinden farklı olarak- insanların yaşamlarıdır”¹⁰⁶. “Bu tip iktidarlarda güçler ilişkisi kapatılanların üzerine değil, ama özgür halklar üzerinedir. İktidar insanları içeri tıkarak gözetleyip, onları topluma kazandırmak zorunda kalmamaktadır. Çünkü belirli bayram günlerinde önceden organize edilmiş turlarla, insanların nereye gideceği bilinmekte, hangi tip kamplarda, otellerde onları sportmenleştireceği bilinmektedir. Club Méditerranée’deki bir köyde insanların bu sınırların dışına çıkmadan G.O.’lar tarafından eğlendirilmesi ve kendilerini eğlenceleri dahil onların ellerine teslim etmeleri insanları belli şartlanmalara hazırlamak için içeri tıkmak zorunda kalmadığını bize göstermektedir”¹⁰⁷. Akay’ın verdiği örnekte de görüldüğü gibi değişen yalnızca iktidarın türü ve niteliği değildir; uygulanma biçimi de değişmiş ve zaman kullanımları üzerinden eğlencenin niteliğini de dönüştürmüştür. Boş zaman faaliyetleri, eğlenme biçimleri yeni iktidar tipinin taşıyıcı ve destekçisi olarak ortaya çıkmıştır.

Bir sonraki bölümde ise teknolojik ve kültürel değişim ve dönüşümün toplumsal hayat üzerindeki etkileri söz konusu edilmekte, medyanın bu dönüşümdeki rolü ve işlevi, gündelik hayattaki rolü incelenmektedir.

¹⁰⁵ Bkz. (104), AKAY, 153.

¹⁰⁶ Michel FOUCAULT, *Toplumu Savunmak Gerekir*, Çev. Şehsuvar Aktaş, 248.

¹⁰⁷ Bkz. (104), AKAY, 78.

1.1.3 Medyanın İşlevi, Popüler Kültür Ve Boş Zaman

İlk çağdan on sekizinci yüzyılın sonuna gelene kadar, dünya çok fazla bir dönüşüm geçirmemiştir. Ancak Sanayi Devriminin gerçekleşmesiyle durgunluk yerini akıl almaz bir hızla değişime bırakmıştır. Elbette ki değişim ve dönüşüm sadece teknoloji ve bilimdeki gelişmelerle sınırlanmamıştır. Teknoloji ve bilimdeki gelişmeler aynı hızla eski toplumsal yapıları ve yaşam tarzlarını da yıkmış ve yerine yenilerini zorunlu kılmıştır. Artık modern dönemin alışkanlıkları, *gelenekleri* oluşmaya başlamıştır. Bu bölümde genel olarak üzerinde durulacak dönem küreselleşme olarak adlandırılan dönemdir. Stuart Hall'un ikinci aşama olarak nitelendirdiği, yani Amerikan eksenli globalizasyon süreci. Popüler kültür ise bu dönemin tabandaki görüntüsünü yansıttığı için önemlidir.

Bu bölümde özellikle bir önceki bölümde eksik bırakılan medyanın yeri ve işlevi de söz konusu yapılacaktır.

Onsekizinci yüzyıla gelinceye kadar dünyanın hiç bir yerinde haberleşmeden ulaşma, iş alanlarından kent yapılarına, yaşam tarzlarından hayat algılayışlarına, teknolojiye kadar hiç bir alanda ciddi ve temelli bir gelişme görülmemiştir. Anthony Giddens, "Napolyon'un Roma'dan Paris'e gitmek için harcadığı zaman Sezar'inkinden kısa değildi"¹⁰⁸ demektedir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa'da yaşanan iki büyük devrim, o güne kadar tıkalı kalmış olan değişim ve gelişim kanallarını açarak hızlı bir dönüşüme neden olmuştur.

İlk devrim olan 1789 Fransız devrimi, siyasal dönüşümlerin simgesi olarak belirir. Fransız devrimi daha önceki isyan hareketlerinden tümüyle farklı bir görünüm sunar. İktidarı değiştirmek ya da vergileri indirmek gibi spesifik bir amaca yönelik olan önceki isyan hareketlerinde, Fransız Devriminin sloganlaştırdığı evrensellik bulunmamaktaydı. 1789 Devrimi *Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik* olarak

¹⁰⁸ Anthony GIDDENS, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev. Ruhi Esengün- İsmail Öğretir, 135.

ortaya çıkan ve tek ulusa yönelik olmak yerine tüm dünya toplumlarına verilebilecek mesajları içermesiyle, yeni bir çağın açılmasına neden olmuştur.

Siyasal boyutu 1789'da Fransa'da, endüstriyel boyutu da on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde filizlenmeye başlayan dönem, Stuart Hall'un *küreselleşmenin bir dönemi* olarak nitelendirdiği dönemdir. Ulus-devlet egemenliğinin söz konusu olduğu ve dünya pazarının da güçlü ulus-devletlerin ekonomi ve kültürlerin hakimiyetinde olduğu bu dönemin merkezi kültürü İngiliz kültürüydü.

Stuart Hall'a göre emperyalizm ve emperyal oluşumlar arasındaki dünya rekabetinin yoğunlaşmasıyla oluşan bu yeni "dönemde, kültürel olarak İngiliz kimliği diye adlandıracağım farklı bir kültürel kimliğin inşasını görüyoruz."¹⁰⁹ Hall, bu farklı kültürel kimliğin doğasını saptamaya çalışır. Öncelikle oldukça *dışlayıcı* ve *dışlamacıdır*; kendini de diğerlerinin -ötekinin- olmadığı yere yerleştirir. "Tüm dünyayı dolaşırsın: senin dışındaki herkesin ne olduğunu öğrendiğinde, sen onların olmadığıın demektir."¹¹⁰ Bu, oluşan yeni dünyanın büyük ticari gücü olmakla eş anlamlıdır.

Ancak ekonomik ve endüstriyel gelişme İngilizlerin öncülüğünde devam etmemiştir. Bu durum aynı zamanda bir referans noktası olarak alınan *İngiliz Kimliğini* de erozyona tabi tutar. "Ulus-devletin, ulusal ekonomilerin ve ulusal ekonomilerin ve ulusal kültürel kimliklerin erozyonu çok karmaşık ve tehlikeli bir andır. İktidar varlıkları yükselirken ve düşerken tehlikeli olurlar: birincisinde mi, ikincisinde mi daha tehlikeli oldukları da tartışmalıdır. İlkinde herkesi yutuverirler; ikincisinde de herkesi kendileriyle beraber batırırlar."¹¹¹ Bir önceki bölümde sözü edilen *bir ulusun üyeleri olarak tüketiciler*, buradaki, ulus-devletlerin egemenliğindeki kimlik projesiyle bağlantılandırılabilir.

¹⁰⁹ Stuart HALL, "Yerel ve Küresel", Çev. Hakan S. Tuncel, 68.

¹¹⁰ A.g.m., 69.

¹¹¹ A.g.m., 71.

İkinci dünya savaşından sonra dünya, savaş öncesindeki pek benzemeyen bir başka küreselleşme dönemine girdi. Hall, Yeni oluşmaya başlayan dönemin oluşturuıcı öğelerini sıralamasına rağmen¹¹² önemli olan niteliğidir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, yeni dönem İngiliz değil, Amerikalıdır. Belirleyici olan İngiliz kimliği değil, *Küresel Kitle Kültürü*dür. “Küresel kitle kültürü, kültürel üretimin modern araçlarının egemenliğindedir. Dilsel sınırları hızla ve kolayca geçebilen, tüm dilleri anında konuşan görüntünün egemenliğindedir. Popüler hayatın, eğlenmenin ve dinlenmenin yeniden inşasına görsel ve grafik sanatların her türlü müdahalesinin egemenliğindedir. Televizyon ve sinemanın, görüntünün ve görselleşmenin ve de kitle reklamcılığının sunduğu tarzların egemenliğindedir.”¹¹³

Medyanın bu kadar belirleyici bir nitelik kazanması ve yerini sağlamlaştırması yirminci yüzyılın ileri kapitalizminde yeni bir çağın temel odağı olmasını sağlamıştır. Üretilen ve tüketilen tüm toplumsal bilgi, iletişim araçlarının dolayımında gerçekleşmeye başlamıştır. Hall, “Modern iletişim araçları kültürel ve ideolojik alanı tedricen kolonileştirmiştir”¹¹⁴ der. Hall’u izleyerek söylemek gerekirse kitle iletişim araçları birbirini tamamlayan iki sorumluluk almakta ve bu sorumluluklarını giderek daha etkili bir şekilde kullanmaktadırlar.

a. Grupların ve sınıfların öbür gruplara ve sınıflara dair hayat, anlam, pratik ve değer imgesi inşa etmelerinin temelini sağlamak,

b. Tüm bu ayrı ve bölük pörçük parçalardan toplumsal totalitenin tutunumlu bir şekilde bir “bütün” olarak kavranabileceği imgeleri, temsilleri ve düşünceleri sağlamak.¹¹⁵

¹¹² Stuart Hall globalleşme döneminin oluşturuıcı öğelerini, başlıklar halinde belirtmek gerekirse, şöyle sıralar: Britanya’nın ve güçlü ulus-devletlerin uzun süren bir ekonomik gerileme süreci, savaş sonrası dünya’da süregiden büyük çaplı işgücü göçlerini, parasal ve bölgesel düzenlemeler (NATO, Ortak Pazar gibi), küresel ekolojik karşılıklı bağımlılık.

Bkz. (109), HALL, 69-70.

¹¹³ A.g.m., 71-72.

¹¹⁴ Bkz. (68), HALL, 200.

¹¹⁵ A.g.m., 200-201.

Görüldüğü gibi medyanın işlevi, farklı grup ve sınıfların, kendi hayatlarını inşa edebilmeleri için gerekli *anlamları* oluşturup, bunu bir *bütünün dünyası* olarak sunulabilecek hale getirmek; bunu yaparken de, Hall'un, Gramsci'nin hegemonya kavramından yaptığı çıkarsamayla *rıza üretme şekillendirme* ve *meşruluk* zeminine dayanmasını sağlamaktır.

Medya toplumsal bilgiyi *seçmeci* bir şekilde dolaşıma sokarak *yeğlenen anlamlar* ve *yorumlar* içinde tasnif edip düzenler. “Tüm çelişkilerin ortasında, mücadele ve çelişki koşullarında, yeğlenen açıklamalar ve rasyoneller ile dışlanan açıklamalar ve rasyoneller arasındaki, izin verilen davranışlar ile sapkın davranışlar arasındaki, ‘anlamsız’ ile ‘anamlı’ arasındaki içerilen pratikler, anlamlar ve değerler ile muhalif olanlar arasındaki çizgi burada durmaksızın yeniden çekilir, savunulur ve müzakere edilir: Aslında, mücadelenin ‘bölgesi ve ödülü’ çizilir.”¹¹⁶

Medyanın bu aşamadan sonraki görevi seçmece olarak topladığı bilgileri düzenleyip bir araya getirmektir. Bir araya getirilen parçalar hayali bütünlüğü oluşturmaya çalışır ve oluşturulan bütün, “görülebilir kılınmış ve sınıflandırılmış olan, kabullenilmiş bir düzen haline gelmeye başlar.”¹¹⁷

Stuart Hall bir başka makalesinde medyayı *anlamlandırıcı kurum* olarak nitelendirerek¹¹⁸; medyanın *uylaşımın* üretilmesine yardım eden bir kurum olduğunu iddia eder. Rızayı imal ederken yaptığı şey, parçaları birleştirirken belli bir senaryoyu tasarlaması ya da aslında gerçek olan, sadece hayali bir aldatmaca olmayan küçük bir parçayı bütünün yerine koyarak “kısmi bir açıklamayı kapsamlı ve yeterli bir açıklamaymış gibi” önerir. Bu yüzden de “ideolojiktir.”¹¹⁹

Ahmet Oktay *Türkiye’de Popüler Kültür* isimli çalışmasında, kitle iletişim araçlarının, Amerikan yaşam tarzını, başka bir deyişle *tüketim ideolojisini* yayan

¹¹⁶ Bkz. (68), HALL, 202.

Ayrıca, Foucault’nun sözünü ettiği, toplumsal iktidarın sağlanabilmesi için gerekli, düzeltme ve normalleştirme teknolojileri, bu bağlamda, Hall’un saptamalarına paralel bir görünüm arz etmektedir.

¹¹⁷ A.g.m., 202.

¹¹⁸ Bkz. (48), HALL, 98.

¹¹⁹ A.g.m., 98.

vasıtalar olduğunu iddia eder. Televizyon, radyo ve basın, reel sosyalist sistemin çökmesinden sonra, bu ülkeleri bile etkisi altına alacak şekilde, *bilinç oluşturunucu* bir işlevi, “sistemin aklanması ve ussallaştırılması”¹²⁰ adına üstlenmiştir.

Doğrudan bir hedef gösterilmektedir: İdeal demokratik toplum: ABD. “... bir çok TV dizisi ve filmi bolluk toplumu imajını yaymayı ve tüketim hedefini çeşitlendirmeyi, tüketimi özendirmeyi sürdürüyor.”¹²¹ Hall’un belirttiği gibi seçme olarak yan yana getirilmiş olgu ve kavramlar bütünün yerine geçirilerek yeni kavramlar ve imajlar üretilmektedir. Kapitalistler *sosyal adaletçi* olurken, emekçi sınıflar *uzlaşma miti*yle -Stuart Hall’da aynı anlama gelen uylaşım olarak nitelendirilmektedir- özümsemeye çalışılmaktadır. Yeni kavramlar olarak işlenen “ekonomik nimetlerin adil paylaşımı ilkesi, hiyerarşik ilerleme ve ücret tırmanışı fırsatı... kültürel yaşamı motive edici”¹²² bir çerçeve sağlamaktadır.

Popüler kültür, gündelik hayatı biçimlendiren bir alanı oluşturur. “Popüler Kültür gündelik yaşamın kültürüdür. Dar anlamında, emeğin gündelik olarak üretilmesinin bir girdisi olan eğlenceyi içerir. Geniş anlamda, ‘belirli’ bir ‘yaşam tarzı’nın ideolojik olarak yeniden üretilmesinin önkoşullarını sağlar. Gündelik ideolojinin yaygınlaşma ve onaylanma ortamını yaratır.”¹²³ Bu sebeple, ideolojik etkilerle yüklüdür. Popüler kültür egemen sınıfların karşısında yer alan sınıfların ürettikleri bir kültür olarak tanımlanabilir. “Popüler kültür üzerinde dile getirilen fantazyalar egemen sınıfların ‘karşıtında’ yer alan sınıfların içinde üretilmiş olsalar bile, günümüzün teknolojikleşen toplumlarında, ‘aldanımcı/aldatımcı’ bir karakter taşıdıkları ve dile getirdikleri toplumsal/bireysel beklentiler halk kesimlerinin gündelik pratikleri içinde ve büyük ölçüde iktidar bloğunun ‘hegemonik’ kültürü bağlamında ve onun tarafından üretildiği için, son kertede, gerçekliğin görülmesini engellerler.”¹²⁴ Ancak bunun, *yanlış bilinç* olarak tanımlanması doğru değildir. Her ne kadar popüler kültür egemen sınıfların projelerine uygun bir yan taşıyor olsa bile,

¹²⁰ Ahmet OKTAY, *Türkiye’de Popüler Kültür*, 15.

¹²¹ A.g.k., 15.

¹²² A.g.k., 15.

¹²³ Veysel Batmaz’dan aktaran OKTAY, A.g.k., 39.

¹²⁴ A.g.k., 23.

yönetilen kesimlerin *umut ve öfkelerini* dile getiren ürünler olarak ortaya çıkmaktadır.

Stuart Hall'un ve Kültürel Çalışmalar Geleneği'nin tespit ettiği şekilde, popüler kültür ürünlerindeki *ikili yapıdan*, yani, hem bir direnme hem de bir boyun eğme aracı olarak işlev gören bir ikili yapıdan söz etmek mümkündür.

Kitle İletişim araçlarının en önemli işlevinin *bilinç oluşturmak* olduğu söylenmişti. Oktay da “her türden propagandanın en etkin buna karşılık en örtük (*latent*) şekli bu araçlarda üretilmekte; ulus, aile, kahramanlık, görev duygusu, erkeklik, çalışma gibi egemen onaymayı (*consensus*) pekiştiren ‘stereotip’ler bu araçlar sayesinde halk yığınlarına ‘içselleştirilmektedir’” dedikten sonra stereotiplerin yalnızca boş inançları dile getirmediğini ve son kertede düşüncelerin de temsilcisi olduklarını iddia eder. Düşünceler de boş inançlara dönüştürülebilir ve boş inançlar da “kitleleri oluşturan bireyleri bir arada tutan bir tutkal işlevi”¹²⁵ görebilir, der.

Ahmet Oktay takip edilerek söylendiğinde, bu şekilde dogmatizmin doğal zemini yaratılmış olur. Ancak bu süreçte başlıca rol oynayan kitle iletişim araçlarının böylesi bir işlevi yerine getirebilmesi için “toplumsal formasyonda kültürel, törel, düşünsel alanlarda ‘uygun’ bir ortam bulunması gerekir... toplumda her zaman muhalif ve iktidarca toptan yok edilemeyen öğeler vardır.”¹²⁶ Bu öğeler iki alanda yaşamaya devam eder ki, bunlardan birisi *folklorik miras* ise diğeri de *popüler kültür ürünleridir*. Bu iki alan toplumun içerisinde *atıl* bir şekilde bulunabilirler; ancak uygun bir ortamda dönüştürücü bir işlev kazanabilirler.

Popüler kültür ve kitle iletişim araçlarının bu çalışma açısından önemi boş zamanla olan birebir bağlantısıdır. Her şeyden önce kitle iletişim araçları boş zamana hitap etmektedir. Çalışma zamanında boş zamanlar için tasarlanmış mal ve hizmetleri de üreten “emekçi sınıf ve kesimler boş zamanlarını, kendilerini emekçi olarak

¹²⁵ Bkz. (120), OKTAY, 35.

¹²⁶ A.g.k., 36.

istihdam eden sınıf ve kesimler ‘adına’ ürettikleri mal ve hizmetlerin arasında geçiriyorlar.”¹²⁷

İş zamanında üretilen dayanıklı ve dayanıksız tüketim malları, fabrikasyon mobilyalar, televizyon, video, müzik setleri dinlenme zamanında kullanılmak üzere üretilmektedir; ve bireylerin yaşamlarına *zenginlik* katan bu ürünler çalışma zamanının yani emeğin yanında boş zamanın da metalaştırılmasını gözler önüne sererler. “Bugün için kitle iletişim araçlarıyla ve bu araçlarda üretilen kültürle doğrudan doğruya sistem satılmaktadır.”¹²⁸ Bireylerin boş zaman değerlendirme uğraşları ticari bir görünüm sunarken, boş zaman da bir *tüketim metası* olarak işlev görmektedir.

Kitle iletişim araçları her türden aktiviteyi *eğlenceye* dönüştürmekte; bu şekilde de, boş zamanın, eğlencenin zamanı olarak algılanmasını sağlamaktadır. Eğlence, *yararlı olduğu iddia edilenleri* de dahil olmak üzere tüm aktivitelerin içini boşaltmakta ve asıl bağlamından koparmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde, kitle iletişim araçlarının başında gelen televizyon, hem işlevi açısından hem de boş zaman geçirmenin en yaygın aracı olarak işlenecektir. Televizyonun örnek olarak seçilmesinin nedeni, her sınıftan insana ulaşabilen, olumlu ya da olumsuz hemen herkesin hakkında fikir sahibi olduğu bir araç olması ve Stuart Hall’a atıfta bulunarak *görüntünün egemenliğinin* gerçekleştirilebilmesinin en yaygın aracı olarak ideolojik söylemin doğrudan ya da genellikle örtük bir şekilde -eğlence kisvesiyle veya ibret vesilesi biçiminde- aktarıldığı bir araç olmasıdır.

John Storey’den alınan bilgiye göre, İngilizler, uyku dışındaki saatlerinin ortalama üçte birini televizyon karşısında geçirmektedir. Amerika’da ise bu oran yaklaşık iki katına çıkar. “Bir Amerikalı hayatının ortalama yedi yıldan fazlasını bu

¹²⁷ Bkz. (120), OKTAY, 42.

¹²⁸ A.g.k, 42.

faaliyetle geçiriyor.”¹²⁹ Bu rakamlar kapitalist dünya sisteminin içinde yer alan her ülke için yaklaşık oranlar sunarlar. Bunun anlamı kesin olarak, en revaçta olan boş zaman geçirme faaliyetinin televizyon izlemek olduğudur.

Bu kadar geniş bir kitleye, bu kadar geniş bir zaman diliminde ulaşmayı başaran televizyon, Amerikan yaşam tarzı ve ilişkiler sistemini önermekte ve giderek dayatmaktadır. Televizyon ele aldığı, işlediği her konuyu kendi bağlamında kopararak, *eğlence* formatında sunar. Postman da şu saptamayı yapmaktadır: “Sorun, televizyonun bize eğlendirici temalar sunması değil, bütün temaların eğlence olarak sunulmasıdır.”¹³⁰ Postman’a göre eğlence, televizyondaki her türlü söylemin *üst ideolojisi*dir. Ancak televizyonun yegane işlevi eğlendirmek değildir; yukarıda kitle iletişim araçlarının işlevleri olarak belirtilen ve kısaca *anlam* inşa etmek ve bunu *bütünün* paylaştığı bir tözmüş gibi sunma görevi olarak tanımlanabilecek işlev, en açık şekliyle kitle kültürünü yayma aracı olan televizyon aracılığıyla gerçekleşir. Televizyon yeni yaşam tarzını meşrulaştırmak ve *bütünün*, buna *rıza göstermesini* sağlamak için en uygun araçtır. Bunu eğlence formatında yapması, verilmek istenenin basitleştirilerek, alımlanmasında karşılaşılacak bir güçlüğü önlemek ve ideolojik formasyonun, eğlencenin hafifliği altında gizil bir şekilde, tepki uyandırmadan verilmesini sağlamaktır. Postman’ın da vurguladığı gibi televizyondaki eğlence, “her türlü deneyimlerimizin temsilinin doğal çerçevesi”¹³¹ haline gelmektedir.

Neil Postman bir kültürün ruhunun tükenmesinin iki yolu olduğunu söyler: “Birincisinde (Orwellci yol) kültür bir hapishaneye dönüşürken, İkincisinde (Huxleyci yol) kültür bir hicive dönüşür.”¹³²

Postman’ın Orwellci yol olarak adlandırdığı saptama, George Orwell’in 1984 adlı romanında anlattığı türden bir korkuydu. Orwell’e göre dıştan gelen bir baskıyla,

¹²⁹ Bkz. (24), STOREY, 18.

¹³⁰ Neil POSTMAN, *Televizyon: Öldüren Eğlence*, Çev. Osman Akınhay, 99.

¹³¹ A.g.k., 99.

¹³² A.g.k., 168.

insanlık, sürekli gözetim altında tutularak boyun eğdirilecekti. Korkulan şey, özgürlüklerin törpülenmesiydi.

Ancak Postman asıl korkulması gerekenin bu olmadığını, asıl tehlikenin, Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünyası*nda yaptığı kehanette saklı olduğunu vurgular: "Huxley'e göre, insanlar süreç içinde üzerlerindeki baskıdan hoşlanmaya, düşünme yetilerini dumura uğratan teknolojileri yüceltmeye başlayacaklardır."¹³³

Televizyon çağı, bu kehanetin doğruluğunu en açık şekilde kanıtlayan bir dönem olarak belirir. Televizyon, ideolojinin, daha önceki şekillerinden daha farklı olarak verilmesine olanak tanıyan, *ideolojik bir araçtır*. Bu, aynı zamanda, teknolojinin ideolojik bir olgu olduğunu ortaya çıkarır. "Amerika'da yaşanan, açıkça ifade edilmiş bir ideolojinin uzantısı değildir. Onun gelişi ne *Kavgam*'da ne de *Komünist Manifesto*'da bildirilmiştir. Bugün yaşananlar, kamusal konuşma tarzımızdaki dramatik bir değişikliğin önceden planlanmamış bir sonucudur. Oysa, bu gene de bir ideolojidir, çünkü insanlarla fikirler arasında hiç bir konsensusa, değerlendirmeye ve karşı çıkışa bağlı olmayan bir yaşam tarzı, bir ilişkiler sistemi dayatmaktadır. Tek varolan razı olmadır. Kamusal bilinç henüz teknolojinin ideoloji olduğu saptamasını özümseyebilmiş değildir."¹³⁴

Teknolojinin eğlence formatında hazırladığı ya da görüntünün egemenliğinin kamusal bilinci yönlendirmedeki başarısı asıl korkulması gereken alan olarak belirmektedir. Eğlence ve bunun en yaygın ve en belirgin aracı olan televizyon, yalnızca boş zaman faaliyeti olarak değil, bir yaşam biçimini de angaje eden en önemli araçtır. Postman'ın Huxley'e atıfta bulunarak söylediği gibi, düşünme yetilerini dumura uğratan bir teknolojidir; ideolojik bir araçtır. Televizyon çalışanın, tüketicinin, meslek sahibinin, işsiz ya da genel olarak toplumun içinde yaşayan her bireyin, kendini özgür hissettiği zamanda, kendine ayırdığını düşündüğü boş zamanında, özgür iradesiyle tercih ettiğini sandığı araç olarak en kolay ve en etkili şekilde ideolojik formasyonu verir. Böylece, "Tek bir oya gerek duymadan.

¹³³ Bkz. (130), POSTMAN, 8.

¹³⁴ A.g.k., 170.

Polemiksiz. Gerilla direnişiyile karşılaşmadan”¹³⁵ bir *kültür devrimi* gerçekleştirmek için en risksiz ve en kolay yol, genel olarak teknoloji ve en yaygın şekliyle de televizyon aracılığıyla ortaya çıkar.

Bu bölümde medyanın toplumu hem bütünsel olarak hem de bu bütünü parçalayarak biçimlendirme işlevi üzerinde duruldu. Aynı zamanda, televizyon örneği kullanılarak, teknolojinin, ideolojik formasyonun en önemli aracı olduğu vurgulanmak istendi. Bir sonraki bölümde, boş zamana kuramsal bakış açılarından söz edilecektir.

1.1.4 Boş Zamana Kuramsal Yaklaşımlar

Boş zaman genel olarak *çalışma dışı zaman* olarak tanımlandığına göre, çalışmaya ayrılan zamanla bir ilişki içinde olduğu açıktır. Bu bölümde boş zamana ilişkin kuramsal tartışmalardan söz edilecektir.

Bu bölüm bir derleme niteliği taşımaktadır. Gorz’un *çalışmayı, İktisadi Akılcılık* kavramı çerçevesinde değerlendirmesi, boş zamanın konumlandırılması için de geçerli bir yol sağlar. İktisat bilimi de boş zamanı gelirle ilişkisi bakımından incelemiştir. Gordon Marshall, boş zaman sosyolojisindeki iki ana gelenekten söz ederek, boş zamanın kuramsal temellendirilmesini aktarır. Frankfurt Okulu ve Neo-Marxistlerin çalışmaları, bir önceki bölümde tartışılan medyanın yeri ve *yeni kültür*ün işlevlerine gönderme yapmaktadır. Mahmut Tezcan ise çalışmasında boş zamanı, oyun kavramıyla birleştirerek açıklamaya çalışan kuramları derlemiştir. Henri Lefebvre yapısal olarak birbirine karşıt iki tür boş zaman tanımı yapar.

Çalışma, Gorz’un çok açıklıkla belirttiği gibi *modernliğin bir icadıdır*.¹³⁶ Sanayileşmeyle birlikte kimlik kazanmış, bireysel ve toplumsal hayatın ortasında kendisine, yadsınamaz bir gerçeklik olarak yer açmıştır. Bireyin kamusal alandaki kimliğini belirleyen en önemli karakteristik özellik olarak varolur. “sahip

¹³⁵Bkz. (130), POSTMAN, 171.

¹³⁶Bkz. (19), GORZ, 25.

olduğumuz, aradığımız, başkalarına sunduğumuz bu çalışmanın temel karakteristiği başkaları tarafından istenen, tanımlanan, yararlı görülen ve bu sıfatla onlar tarafından ücretlendirilen ve kamusal alandaki bir faaliyet olmasıdır. Kamusal alana karşılığı ödenen çalışma (ve daha özel olarak ücretli çalışma) aracılığıyla dahil olur, toplumsal bir varlık ve kimlik (yani bir meslek) ediniriz; kendimizi başkalarına göre değerlendirdiğimiz bir ilişkiler ve değişim ağına dahil oluruz.”¹³⁷

Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan, modern anlamıyla çalışma, ilk zamanlarında *İktisadi Akılcılaştırma* temeline dayalı olmasa bile, zamanla karın maksimizasyonu fikriyle gelişmiş ve sistemli ve akılcı bir şekilde çalışma hayatının merkezine yerleştirilmiştir.

Önceleri, fabrikalarında geleneksel toplumsal yapının olanaklarından yararlanan burjuvazi, varolan yapıyı sürdürebilmek için üretici faaliyetleri doğru hedeflere yöneltmek yerine, ücretleri düşürmeyi tercih etti: “ihtiyaçlarını hayatın üç günü çalışarak sağlayan işçinin, haftanın geri kalanında işsiz ve sarhoş olması çok rastlanan bir durumdur... Yoksullar asla haftalık safahatlarını karşılayacak ve beslenmelerine yetecek olandan daha fazla çalışmayacaklardır... Yün fabrikalarındaki ücret indiriminin ülke için hayırlı bir iş ve avantaj olduğunu ve yoksullara gerçek bir haksızlık yapılmadığını çekinmeden söyleyebiliriz.”¹³⁸

Ancak iktisadi akılcılaştırmanın ortaya çıkışı ve uygulamaya konulmasıyla Gorz’un deyişiyle tam anlamıyla bir *devrim* oldu. “Bu, yaşam tarzının, değerlerin, toplumsal ilişkilerin alt üst oluşu, daha önce asla varolmamış bir şeyin, kelimenin tam anlamıyla, icat edilmesi idi. Üretken faaliyet... hayatın bir parçası olmaktan çıkıp ‘hayatını kazanma’nın aracı oldu. Çalışma zamanı ve yaşama zamanı birbirinden ayrıldı.”¹³⁹

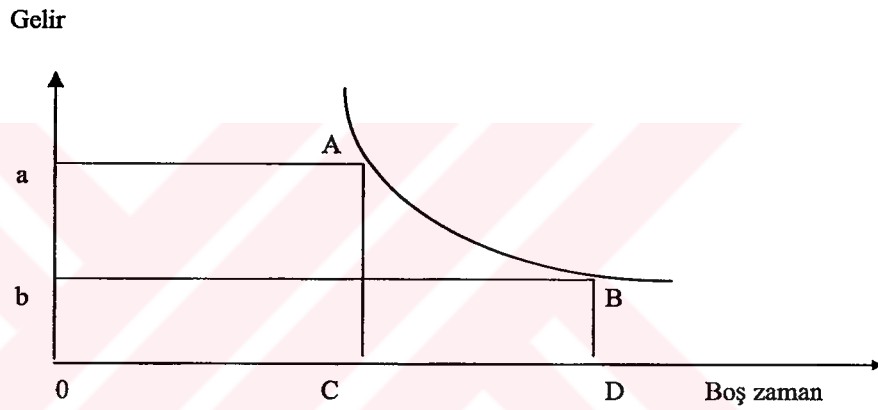
¹³⁷ Bkz. (19), GORZ, 26.

¹³⁸ J. Smith’den Aktaran Andre GORZ, A.g.k., 35.

¹³⁹ A.g.k., 36.

İktisat bir bilim olarak da işin içine dahil olmuştu. Artık kendi emeğine ve emeğin yarattığı ürüne yabancılaşmış, daha da ileri giderek kendine yabancılaşmış bireyden -emekçiden- söz edilmeye başlanmıştır. Çalışma, kendi ürününe yabancı olan bireyin tüketime ve daha çok tüketim için daha fazla çalışmaya ihtiyacı olduğunu simgelemektedir. Daha az çalışmak ve daha fazla boş zaman sahibi olmak

isteyen daha az kazanmaya ve daha az tüketime boyun eğmek zorunda kalacaktır. İktisat, boş zaman talebini de kayıtsızlık eğrileriyle açıklar:

Şekil 1. Kayıtsızlık Eğrisi¹⁴⁰

İktisat bilimi yukarıdaki kayıtsızlık eğrisiyle çalışma ile boş zaman talebi arasındaki ilişkiyi çok net bir şekilde kurar. Şekil 1’de görüleceği gibi birey tercihini A noktasında belirtirse, yüksek bir gelire karşılık, düşük düzeyde bir boş zamana sahip olacaktır. Oysa ki, tercihi B noktası olursa boş zamanı geniş bir zaman dilimini kapsarken, elde edeceği gelir düşük bir düzeyde kalacaktır.

Gordon Marshall hazırladığı *Sosyoloji Sözlüğü*¹⁴¹’nde Boş Zaman Sosyolojisindeki iki ana gelenekten söz eder: Birinci yaklaşım *Biçimsel Yaklaşım* olarak adlandırılmaktadır ve ampirik araştırmalardan oluşur. Marshall bu araştırmaların görece farklı problemleri konu aldığını, ancak; bu problemlerden özellikle üçünün çok önemli olduğunu belirtir:

¹⁴⁰ Hüseyin KARAKAYALI, *Makro Ekonomi*, 164.

¹⁴¹ Gordon MARSHALL, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, 682-683.

1. Boş Zaman modellerinin yaşam çevrimi boyunca ne şekilde değiştiğinin konu alındığı çalışma alanı. Boş zaman değerlendirme tarzları bireyin yaşamı boyunca yaşa, cinsiyete, eğitim durumuna, statüye, aile yapısına, kendini ait hissettiği gruplara, yaşanan mekana ve daha bir çok farklı etmene dayalı olarak çeşitlilik sergilemektedir. Sahip olunan bu özellikler değişiklik gösterdikçe, boş zaman değerlendirme tarzları da farklılaşmaktadır.

2. Çalışma ve boş zamanın nasıl bir karşılıklı ilişki içinde olduğunun konu alındığı çalışma alanı. Marshall burada, Stanley Parker'ın çalışma – boş zaman ilişkisine yönelik üç farklı bakış açısını konu edindiği *Leisure and Work* adlı çalışmasını örnek olarak verir. Parker'a göre boş zaman- çalışma ilişkisine üç farklı şekilde yaklaşılabılır: *Genişleme* ilişkisi çalışma ve boş zamanın birbirine benzer olduğu tezini ileri sürerken; *Karşıtlık* ilişkisi, bu iki alanın tamamen ayrılmış, kutuplaşmış bir halde, bağdaşamaz olduklarını ileri sürer. *Tarafsızlık* ise bu iki alanın birbirinden farklı olduğunu kabul ederken, kutuplaşmış halde bulunduklarını reddeder.

3. Boş zamanı değerlendirmenin film seyretme, futbol maçları izleme ya da dans etme gibi özel türleriyle ilgilenen araştırma alanı.

Biçimsel Yaklaşımın tersine, boş zamanın değişen niteliği ve toplumsal değişimdeki çeşitli rollerini tartışma konusu yapan bir yaklaşım daha vardır. Bu yaklaşıma yakın olan iki bakış tarzı önemlidir: Bunlar *İşlevselci* ve genel anlamıyla *Neo-Marxist* argümanlardır. İşlevselci bakış açısına göre *Boş Zaman Toplumu*'na kaçınılmaz bir yöneliş vardır. Boş zaman toplumu ütöhistleri, zorunlu çalışmanın olabildiğince kısaltılacağı, bu yönde teknolojinin sunduğu olanakların değerlendirileceği ve kapitalizmin insanların kendini gerçekleştirme olanaklarını engellemesinin bu şekilde son bulacağını iddia etmektedirler. Bu ütöhistlerden Andre Gorz, “bugünkü teknolojik gelişmeler içinde böyle bir gelecek yönünde işlevsel olabilecek bileşenlerin bulunduğunu”¹⁴² belirlemektedir.

¹⁴² İlker BELEK, *Postkapitalist Paradigmalar*, 177.

Neo-Marxist'ler ise boş zamanın kaçınılmaz olarak ticarileşme eğiliminde olduğunu iddia etmişlerdir. Boş zaman piyasa ürününe dönüşecek ve ticarileşecektir. Bu, boş zamanın *tüketim ideolojisi* tarafından istila edildiği anlamına gelmekte; ayrılan zamanın da tüketim metası olarak belirmesine neden olmaktadır.

Frankfurt Okulu da *Kültür Endüstrisi* çalışmalarıyla bireyleri ve daha genel olarak toplumları sömürüp, kültürü homojenleştiren kitlesel ticari eğlencelerden söz etmişlerdir. Popüler sinema, spor, televizyon gibi kitlesel ticari eğlenceler, Frankfurt Okulunun kültür endüstrisi çalışmalarında, genellikle olumsuz ve kötümser bir şekilde ele alınmıştır. “Popüler eğlence denen şey uyandırılmış, güdülüp yönetilmiş taleplere, yani kültür endüstrisi tarafından bozulmuş olan taleplere dayanır.”¹⁴³

Ancak bütün Neo-Marxist'lerin olumsuz tutum takındığını söylemek de mümkün değildir. Stuart Hall gibi *Kültürel Çalışmalar Geleneği* içinde yer alan araştırmacılar, “kültürün büyük ölçüde, sınıfın çeşitli bölümleri tarafından, egemen ideolojiyle bütünleşmeye karşı direnişin sembolik aracı olarak kullanıldığını iddia etmişlerdir.”¹⁴⁴ Stuart Hall, Popüler Kültürün ikili yapısını anlatırken şöyle demektedir: “... iktidarda olanların kültürüne karşı ya da onun adına mücadele alanlarından biridir. O mücadele içinde aynı zamanda, kaybedilecek ya da kazanılacak olan şeydir: Boyun Eğme ve direnme alanıdır. Kısmen hegemonyanın yükseldiği ve güvenlik altına alındığı yerdir.”¹⁴⁵

Mahmut Tezcan *Boş Zaman Sosyolojisi* adlı çalışmasının altıncı bölümünde *Boş Zaman ve Oyun Kuramları*¹⁴⁶ ana başlığıyla boş zamana ilişkin kuramsal tartışmaları ele alır. Tezcan'ın da kabul ettiği gibi, bu kuramlar yeterli derecede kanıtlanmamışlardır. Ancak boş zaman üzerine yapılmış tartışmalar olduğu için üzerinde kısaca durmak zorunludur. Bu kuramlar “her yaştaki insanların boş zaman

¹⁴³ Meral ÖZBEK, *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*, 67.

¹⁴⁴ Bkz. (141), MARSHALL, 683.

¹⁴⁵ Stuart Hall'dan Aktaran Bkz. (143), ÖZBEK, 90.

¹⁴⁶ Mahmut TEZCAN, *Boş Zaman Sosyolojisi*, 65-74.

etkinliklerinden çok, çocukların oyunları ile ilgilidir.”¹⁴⁷ Bu sebeple de Boş Zaman Kuramları olarak değil, Boş Zaman ve Oyun Kuramları olarak isimlendirilmişlerdir. Kuramlar, Mahmut Tezcan’ın çalışması izlenerek açıklanmaya çalışılacaktır.

Boş Zaman ve Oyun Kuramları, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik olmak üzere üç şekilde incelenmişlerdir.

A. Biyolojik ve Fizyolojik Kuramlar

A.1. Artık Enerji Kuramı: Herbert Spencer ve Frederich Von Schiller’in temsilcileri olduğu bu kurama göre, canlıların yaşamak için gerekli olmayan, *Artık Enerji* denilebilecek enerjileri vardır. Artık enerji, oyun yoluyla dışarı atılır ve böylelikle bireysel gerginlik azalır.

A.2. Yaşama Hazırlık Kuramı: Bireyin oyun aracılığıyla, yaşamının daha sonraki dönemlerinde karşılaşacağı şeylerin deneyimini yaptığını ileri süren bu kuramın temsilcisi Karl Groos’dur.

A.3. Taklit, Tekrar kuramı: Temsilcisi Stanley Hall’dur. Bu kurama göre oyundaki her hareket kalıtsal bir temele dayanır. Birey, yaşamı süresince, ait olduğu türün gelişme sürecine koşut bir hayat sürecektir.

B. Psikolojik Kuramlar

B.1. İçgüdü Kuramı: Oyunun tamamen içgüdüsel bir temele dayandığını ileri süren bu kuramın temsilcileri William James ve Mc Dugall’dır. Bu görüşe göre oyun içgüdü, otomatik tepisi, dürtü, iştah ve iç dürtülere dayanır.

B.2. Boşalım Kuramı: Aristotle’ın temsil ettiği Boşalım Kuramı oyunu, bastırılmış duyguların boşaltılmasını sağlayan bir araç olarak tanımlar. Bastırılmış ve bireye zarar verebilecek duygular oyun yoluyla dışarı atılır.

¹⁴⁷ Bkz. (146), TEZCAN, 65.

B.3. Dinlenme Kuramı: G.T.W. Patrick'ın temsil ettiği Dinlenme Kuramına göre oyun, bireyin çalışma hayatında karşılaştığı zorluk, baskı ve gerilimleri azaltmak ve işten sonra dinlenmek için gereklidir. Oyun, işten, baskıdan, zorlamalardan kaçıştır. Eğlenceyi ve zevki içerdiği için birey tarafından talep edilir.

B.4. Yeniden Yaratma Kuramı: Oyun, çalışmadan sonra doğal olarak gelen ve enerjiyi tazeleyen, canlandıran, tekrar depolayan bir değişikliktir diyen bu kuramın temsilcileri Lord Kames ve Guts Muths'dur. Birey için dinlenmek kadar gerekli olan oyun, bireye sağlık ve enerjisini tekrar kazandırır.

B.5. Kendini İfade Kuramı: Oyunun eylem için doğal bir dürtü olduğunu iddia eden bu görüşün temsilcileri Elmer Mitchel ve Bernard Mason'dur. Oyun ya da boş zaman etkinlikleriyle birey, başarıya ulaşma isteklerinin doyumu, paylaşma, yaratma, tasvip görme ve kişiliğini ifade etme olanağı bulur. Bu kuram aynı zamanda insanın evrensel taleplerini de açıklar. Bu talepler bireyin boş zamanlardaki tutumlarını da etkilerler. Bu talepler şöyle sıralanmıştır: Yeni deneyimler isteği, grupsal etkinliklere katılma isteği, güvenlik isteği, başkalarına cevap ve onlarca tanınma isteği ve estetik isteği.

C. Sosyolojik Kuramlar

C.1. Kültürde Oyun Ögesi: Bu kuramın temsilcisi Huizinga'dır. Huizinga daha önce bilinen iki kavram olan Homo Faber (Yapıcı İnsan) ve Homo Sapiens (Düşünen İnsan) kavramlarına bir üçüncüsünü eklemiştir: Homo Ludens (Oyuncu İnsan). Huizinga'ya göre oyun yaşamın tamamını kapsar ve özgür olarak seçilir.

Huizinga'ya göre oyun ahlaksal bir değere sahiptir ve iki türlü etkinlik tipini açığa vurur: Ya bir şey için yarışma yada bir şeyin temsil edilmesini içerir. Toplumlarda *uygarlaştırma* işlevini yerine getirirken bireyin ve toplumların davranış tiplerini geliştirir. Bu, aynı zamanda, ilkel toplumlardaki etkinliklerin boş zaman değerlendirme tarzlarını da oluşturur. Tezcan'ın örneği önemlidir. Örneğin avcılık,

binicilik, atış, okçuluk, eskrim bugün oyun olarak görülmekle birlikte, kökeni savaşımaya bağlı boş zaman etkinlikleri arasındadır.

C.2. Toplumsal Buluş Olarak Oyun Güdüsü: Temsilcisi Kroeber olan bu kurama göre oyun, sadece toplumsal davranışın bir tipi değil, ancak hemen hemen her etkinlikte az ya da çok bulunabilen bir takım özelliklerdir. İnsan davranış, sadece özel bir çevrenin gereklerine uyum sağlamakla kalmaz, aynı zaman o çevrenin devamı için biçimlendirilmesini de sağlar.

C.3. Kültürlere Göre Oyun Biçimleri: Temsilcisi Caillois'dir. Bu kurama göre her kültür kendi karakteristik özelliklerine sahiptir, ve bu oyunlar kültürde işlevsel etkilere sahiptir. Caillois dört temel oyun tipi kurmuştur: *Agon*, yarışmacı etkinlikleri içerir ve kazananlar hız, beceri, dayanıklılık, bellek, g  , hüner gibi özellikleriyle belirlenir. *Alea*, şansa dayalı oyunları içerir, beceri, hüner gibi özellikler daha geridedir. *Mimicry*, hayali evrenin kabul  temeline dayanan oyunlardır. Çocukların büyükleri taklit amacıyla  t  yapıyormuş, çamaşır yıkıyormuş gibi yapmaları buna örnektir. Yetişkinler düzeyindeyse tiyatro sahnelerinde görülür. *İlinx* ise oyuna katılanın başının dönmesi ve algı dengesinin bir an için tahribi temeline dayanan oyun türleridir. Katılанда şok, korku, kasılma gibi durumlar yaratır. Dinsel danslar, törenler, eğlence parklarındaki bazı oyunlar bu türe uygundur.

C.4. Yaşam Etkinliği Olarak Oyun: L.H. Gulick'in temsilcisi olduğu bu kurama göre oyuna özgü hareketlerden hiç birinde oyunun anlamının bulunmaz. Oyunu oynayan kişinin ne yaptığı değil, yaptığı şeye karşı takındığı tavır ve duyduğu his önemlidir.

Boş Zamana ilişkin kuramsal yaklaşımlardan biri de Henri Lefebvre'nin yaklaşımıdır. Lefebvre, *yapısal olarak karşıt* iki tür boş zaman tanımı yapar:

a. Gazete okuma, televizyon izleme, radyo dinleme gibi gündelik yaşamla bütünleşmiş boş zaman. Lefebvre bu tür boş zamanı ş  şekilde açıklar: "Derin bir tatminsizlik duygusu bırakan; ilgili kişileri dehşete düşmüş karısının ve çocuklarının

gözleri önünde ‘Artık her şey mümkün!’ diye bağırarak gazetesini yırtan Kierkegaard’vari kişilik durumuna düşüren, gündeliklikle bütünleşmiş boş zaman.”

b. Gündelik olandan kopma, kaçma, kurtuluş isteğiyle açıklanan boş zaman. “Gidiş beklentisi, bir kopuş gerekliliği, arkadaş çevresi, tatil, LSD, doğa, şenlik, delilik aracılığıyla kaçma isteği.”¹⁴⁸

Bir sonraki bölüm, çalışmaya, bazı zamanlarda çok sıklıkla kullanılan *Boş Zaman Toplumu* kavramının anlaşılmasını sağlamak adına eklenmiştir. Boş Zaman Toplumu, belki de, yeni bir dönemin ismi olarak belirecektir. Andre Gorz, Henri Lefebvre gibi yazarlar dünyanın, boş zaman toplumuna doğru bir ivme kazandığını iddia ederler; bu bir çağ değişimidir ve bu değişim için gerekli nüveler oluşmak üzeredir.

1.1.5 Boş Zaman Toplumu

Çalışmanın disipline edilmesi, günün belli saatlerinin çalışma zamanı olarak belirlenmesinden bu yana, kısaca endüstri devriminin gerçekleşmesi ve sanayileşmenin yaygınlaşmasından bu yana çalışma saatlerinin kısaltılması çok geçerli bir talep haline gelmiştir. Çalışmanın kısaltılması, doğrudan boş zamanın artırılması demektir. Zaman içerisinde çalışma saatleri kademe kademe düşürüldü; ve boş zaman ya da daha doğru bir deyişle sistemli çalışmadan arda kalan zaman önemli bir alan olarak belirdi. Lefebvre yaşanan bu olguyu bir *çağ değişimi* olarak algılar: “çağ değiştiriyoruz, egemen ‘değerler’imizi değiştiriyoruz; zor bir değişim, bu.”¹⁴⁹

Yaşanan zor değişimin egemen değerlerimizi değiştirdiğini söyleyen Lefebvre, boş zaman talebinin artmasını *modern hayatın yorgunluklarına* bağlamakta hiçbir sakınca görmez ve boş zaman talebinin modern hayatın yorgunluklarını gidermek için eğlenceyi, hoş vakit geçirmeyi, gevşemeyi sağlayacak bir *gereklilik* olarak

¹⁴⁸ Bkz. (18), LEFEBVRE, 89.

¹⁴⁹ A.g.k., 58.

belirdiğini vurgular.¹⁵⁰ Lefebvre'ye göre "Tüm toplum ölçeğinde yeni bir görüngü olan bu tatiller, toplumu değiştirdiler, kaygıların kaynağı haline gelerek bu kaygıları yerinden ettiler."¹⁵¹

Andre Gorz *boş zaman toplumu ütopyasına* kapitalizm eleştirisiyle ulaşır. *Çalışma İdeolojisi* olarak adlandırdığı ve Avrupa'daki en açık ifadesinin *Thatcherizm* olduğunu belirttiği bu ideolojiye göre "çalışma etiğini korumak gerekir. Seçkin işçileri daha az imtiyazlara bağlayabilecek dayanışmayı yıkmak, mümkün olduğunca fazla çalışarak, kendi çıkarından başka topluluğun çıkarına da daha iyi hizmet edeceğine onu inandırmak gerekir."¹⁵² Ancak daha çok çalışmak, beraberinde daha fazla işsizi ortaya çıkarmaktadır. Gorz için, bu sebeple, *çalışma toplumu* hükümsüzdür ve çalışma, toplumsal bütünlüğün temeli değildir. Fakat çalışma ideolojisi, bunu büyük bir dikkatle gizlemektedir. Gizlemek için bir çok neden sıralanır. İşsizlerin ve geçici işçilerin gerçekten iş aramadıkları ya da mesleki formasyonlarının yetersizliği vb.

Burada göze çarpan nokta işsizlerin ve düzenli bir işe sahip olmayanların bir şekilde toplumdan dışlanıyor olmalarıdır. Dolayısıyla çok çalışma toplumsal bütünlüğe katkı olarak değil, aksine, toplumsal ayrımlaşmaya neden olan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Gorz, Wolfgang Lecher'in bir araştırmasına dayanarak şu bilgiyi verir: Mevcut gelişmenin devamı kısa bir süre sonra faal nüfusun yüzde ellisinin "marjinal işçi, işsiz veya yarı-işsiz tesadüfi ya da mevsimlik işler veya küçük işler"¹⁵³le uğraşan emekçilerden oluşacağını göstermektedir. Gorz bu bölümün başlığını çok net bir şekilde *Nüfusun %50'sinin Toplum Dışına Atılmasına Doğru* olarak koymuştur.

Andre Gorz toplumdaki bu tür bir *ikiliği* giderecek bir öneri sunar: "çalışma süresinin yöntemli, programlı ve kitlesel olarak azaltılması politikası"¹⁵⁴

¹⁵⁰ Bkz. (18), LEFEBVRE, 58.

¹⁵¹ A.g.k., 58.

¹⁵² Bkz. (19), GORZ, 92.

¹⁵³ A.g.k., 268.

¹⁵⁴ A.g.k., 94.

uygulanmalıdır. *Toplumsal İkiliği* çalışma süresinin azaltılması ve herkesin bir işe sahip olmasıyla ortadan kalkabilir ve ancak bu şekilde toplumsal bütünleşme sağlanabilir.

Bu öneri boş zaman toplumunda giden yolda önemli bir nokta olarak belirir. Kapitalist sanayileşme birçok alanda istihdama gereksinim duymuş, zamanla bu talebi karşılamayı da bilmiştir. Ancak teknolojik gelişmelerle birlikte dünya nüfusunda yaşanan patlama, mevcut iş alanlarının, çalışabilecek nüfusun -iş gücünün- istihdam talebini karşılamaya yetmemiştir. Çalışan kesim için de -aslında toplumun tümünü kapsayacak biçimde- çalışma hayatı ve sosyal etkinlikler alanı arasında derin bir boşluk oluşmuştur. Andre Gorz'un, önerisini yasladığı temel dayanak burada bulunmaktadır. Ayrıca kapitalist sanayileşmede gerçekleştirilen ve kısa zamanda yaygınlaşan teknolojik gelişmeler de boş zaman toplumunu oluşturacak nüvelere işlevsel bir destek sağlayabilecektir.

Ancak Gorz, teknolojiden -teknikten- neyin istenip, neyin istenmeyeceğinin iyice anlaşılması gerektiğini vurgular: “Tekniğin çalışmanın etkinliğini arttırması, harcanan süreyi ve çabayı azaltması istenebilir. Ama tekniğin büyüyen gücünün bir bedeli olduğu bilinmelidir: Çalışmayı yaşamdan ve meslek kültürünü gündelik kültürden ayırır; doğa üzerindeki artan egemenliğe karşılık kendinin despotik egemenliğini gerektirir; duyulur deneyim ve yaşamsal özerklik alanını daraltır; üreticiyi, yaptığı işin amacını bilemeyeceği ölçüde üründen ayırır.”¹⁵⁵

Gorz, çalışma süresinin ne kadar azaltılması gerektiğine ilişkin bir hesaplama da yapmıştır: Çalışma yılda 1000 saate ve daha azına adım adım indirilmelidir. Bu proje gerçekleştiği takdirde kullanılabilir zaman tamamen yeni bir boyut kazanacaktır. Yılda 1000 saat haftada 25-30 saatin altına inilmesi demektir; ve çalışmadan arta kalan uzun zaman diliminde birey, kendisinin, grubunun ve içinde yaşadığı toplumun hayatını zenginleştirecek, iktisadi amacı olmayan faaliyetlerle ilgilenebilir. Gorz'a göre çalışma için olmayan zamanın, dinlenme, kendini yenileme, eğlenme ve tüketim zamanı olması zorunlu değildir; “sevinç vermeye ve hissetmeye, yaşam alanını

¹⁵⁵ Bkz. (19), GORZ, 113-114.

güzelleştirmeye ve ‘geliştirmeye’ yönelik kültürel ve estetik amaçlar; mahallede veya komünde toplumsal dayanışma ve ilişkiler ağı kuran yardım, bakım ve yardımlaşma faaliyetleri; dostluk ilişkilerinin ve duygusal alışverişin gelişimi; eğitsel ve sanatsal faaliyetler; kendi başına yapmanın ve korumanın, bağlanılan şeyleri aktarmanın ‘zevki için’ nesnelerin tamiri ve besinleri kişinin kendinin üretmesi, hizmet değişim nöbetleri, vs.”¹⁵⁶ şeklinde değerlendirilebilir.

Marx’da da boş zaman toplumu ütopyasına yakın fikirler bulmak mümkündür. Marx kapitalizmden sonraki aşama olarak düşündüğü komünist toplumda çalışmanın azaltılacağını ve bireysel gelişimi sağlayacak çalışma dışı *üst faaliyetlerde* bulunmak için yeterli zamanın sağlanacağını muştuluyordu.

Gorz’a göre Marx. “bireysel yeteneklerin tam gelişiminin üretici güçlerin tam gelişimine paralel olduğunu ve aynı anda iki alanda devrime (felsefi anlamda) yol açacağını düşünüyordu.”¹⁵⁷

1. Bireyler çalışma sayesinde tam olarak gelişmişlerdir ve gerçekten öznesi oldukları çalışmanın hukuksal öznesi de olmak için çalışmaya da egemen olacaklardır. Bu egemenlik *düşünümsel devrim* yoluyla mümkündür. Çalışma sayesinde gerçekleşen bireyin tam gelişimi, Marx’ın ‘kullanılabilir zaman’ içine yerleştirdiği ‘üst faaliyetler’ diye adlandırdığı *bireyselliklerin özgürce* serpilmesi arasında yaptığı ayırım”¹⁵⁸ böyle anlaşılmalıdır.

2. Özgürlüğün amaç olduğu ve Gorz’un *tam olarak varoluşsal* şeklinde nitelendirdiği bu düşünümsel devrim, “Marx’da tarihsel diyalektiğin bir yüzüdür ve diğer yüzü kaçınılmaz olarak iktisadi devrimdir.”¹⁵⁹ İktisadi devrim, zorunlu çalışma miktarının azalmasıyla, çalışmanın, zenginliğin temel kaynağı olmaktan çıkmasını sağlayacaktır. Böylece değişim değeri, kullanım değerinin ölçütü olmaktan çıkar. “Bu koşullarda, değişim değerine dayanılarak kurulan üretim çöker ve

¹⁵⁶ Bkz. (19), GORZ, 277.

¹⁵⁷ A.g.k., 118.

¹⁵⁸ A.g.k., 118-119.

¹⁵⁹ A.g.k., 119.

bireyselliklerin özgür gelişimi ile çalışma zamanının asgariye indirgenmesi hedef olur.”¹⁶⁰

Marx, insanın doğrudan üretimi ve zenginliği olarak görülen şeyin, aslında işçinin emeği ya da çalışma zamanı olmadığını, aksine “toplumsal bireyin gelişimi”¹⁶¹ olduğunu söyler. Bu sebeple işgünü kısaltılmalıdır. İşbölümünün ortaya çıkışı ve üretim alanında kullanılmaya başlamasıyla toplumsallaşmış insanın oluşumu arasında bir bağ vardır. “Gerçekten de, günümüzde özgürlük alanı gereklilik ve dünyaya ilişkin kaygıların belirlediği çalışmanın son bulduğu yerde başlar ... özgürlük, ancak toplumsallaşmış insanın oluşumu, birleşmiş üreticilerde, yani doğanın kör güçleri tarafından yönetilmek yerine, Doğayı kendi denetimleri altına alan; bunu da kendi insan doğalarına en uygun düşen ve de en yaraşan koşullarda, en az güç harcayarak gerçekleştirilen birleşmiş üreticilerde söz konusu olabilir... Bunun temel ön gerekliliği ise işgününün kısaltılmasıdır.”¹⁶²

Marx’a göre boş zaman, dinlenme ve eğlenme alanı olarak işlev gördüğü gibi, kendisinin bilimsel ve sanatsal çalışmalar diye nitelendirdiği *üst faaliyetler alanı* olarak da görünür. Ayrıca Marx’da boş zaman, bireyin çalışma zamanından arda kalan zamanda kişisel ilgi alanlarıyla uğraşabileceği bir zaman dilimi olarak vurgulanır. Komünist toplum ütopyasında da toplumun genel üretimi düzenlemesiyle birlikte birey, her gün farklı uğraşlarla meşgul olabilecektir. “... sabahleyin avlanır, öğleden sonra balığa çıkar, akşamleyin sığır yetiştirebilir, akşam yemeğinden sonra da eleştiri yapabilirim; ama hiç bir zaman ne avcı, ne balıkçı, ne çoban, ne de eleştirmen olmam gerekmez.”¹⁶³

Görüldüğü gibi Marx’ta da boş zaman için ayrılması gereken bir zaman dilimi olmalıdır. Bu zaman dilimi hem kişisel ilgi alanları doğrultusunda kullanılabilecek bir alanı oluşturacak, hem de çalışmanın yorucu etkilerinden arınmak için vazgeçilemez bir dinlenme ve eğlenme alanı olacaktır. Boş zaman toplumunu

¹⁶⁰ Bkz. (19), GORZ, 119.

¹⁶¹ Marx’dan aktaran, Glen EKER, “Boş Zaman Üzerine Seçmeler”, Çev. Alp Tümertekin, 27.

¹⁶² A.g.m., 28.

¹⁶³ A.g.m., 25.

savunan ideolog ve düşünürler teknoloji ve endüstrinin geldiği aşamada çalışma saatlerinin düşürülmesinin herhangi bir ekonomik değer kaybı yaratmayacağını savunmaktadırlar.

İkinci bölüm boş zamanın tarihsel olarak ne tür bir seyir izlediğini incelemektedir. Antik çağdan bugüne kadar boş zamanın hangi anlamları içerdiğinin yanı sıra Osmanlı toplum yapısında ve yeni toplumsal organizasyondaki anlam farklılaşmaları ikinci bölümün konusu olacaktır.

2. BÖLÜM

2.1 BOŞ ZAMANIN TARİHSEL ANLAMI

Makineleşme ve modern endüstriyle birlikte...

yoğunluk ve kapsam bakımından bir çığı andıran taarruz başladı.

Tüm ahlak ve doğa, yaş ve cinsiyet, gece ve gündüz sınırları yok edildi...

Sermaye kendi şölenini kutluyordu.

K.Marx¹⁶⁴

Bu bölümde çalışma, giderek özelleşen bir görünüm sunacak. Öncelikle tarihsel düzlemde boş zamanın nasıl algılandığı, Osmanlı'da boş zaman değerlendirme ve toplumsal yaşam farklılaşması üzerine durulacaktır.

2.1.1 Tarihsel Düzlemde Boş Zaman

Kavramların anlamları kullanıldıkları çağa ve kullanan kişilerin hassasiyetlerine ve toplumsal konumlarına göre farklılık gösterir. Kavram tanımlarını yapanlar, öncelikle, yaşadıkları çağın toplumsal koşullarıyla düşünmek zorundadırlar. Kavramın geçmişte işaret ettiği anlam eskimiştir ve yaşanan anı açıklamakta yetersiz kalmaktadır, gelecekte içereceği anlamları görmek ise çok kolay olmamaktadır. Çünkü gelecekte de toplumsal yapılar bugünden farklı olacaktır. Ayrıca kavramı tanımlayan kişinin toplumsal konumu, statüsü, cinsiyeti, etnik kökeni, dünyaya bakışı –ideoloji- oranında farklı tanımlamalar geliştirmesi mümkündür. Burada söylenen, kavramların sembolize ettiği şeylerin kesinlikle bir düz anlamdan yoksun olduğu değildir. Gündelik hayatta herkese aynı şeyleri imleyen düz anlamlar da geçerlidir; farklılık düz anlamları yeniden tanımlama gereğini hissettiren yan anlamlarla ilintilidir. Kavramların tarihini incelemek, farklı zaman dilimlerindeki farklı bakış açılarını anlayabilmek için önemli bir alandır. Hobsbawn, “Sözcükler çoğu kez belgelerden daha canlı kanıtlardır”¹⁶⁵,der.

¹⁶⁴ Marx'dan Aktaran, Bkz. (36), BERMAN, 109.

¹⁶⁵ Eric HOBSEBAWN, Devrim Çağı, Çev. Jale Ergüder- Alaaddin Şenel, 13.

Boş zamanın tarihsel düzlemdeki anlayışları arasındaki farklılıkları da öncelikle kavram üzerindeki tartışmalardan yola çıkarak anlamak gerekir. Nermi Uygur Eski Yunanca'da okulu imleyen *scolé* kelimesinin boş zaman anlamına da geldiğini söyler.¹⁶⁶

İlk çağ toplumları -özellikle batı toplumları- çalışma zamanıyla eğlence zamanını birbirinden ayırtmamışlardır. Çalışma ile eğlence ya da dinlence zamanı iç içe geçmiş bir görünüm içermektedir. Disipline edilmemiş bir iş gücü ve formüle edilmemiş bir zaman anlayışı söz konusudur. Ancak buna rağmen Bertrand Russel, *Boş zaman Sınıfı* ve *Çalışma Sınıflarının* varlığından söz eder. Bu iki ayrı sınıfsal katman toplumsal yapının durumunu da gözler önüne serer. Boş zaman sınıfı olarak kavramsallaştırılan kesim seçkinleri -aristokratları- içerir. Aristokratlar için çalışmak ayıp ve alçaltıcı bir davranış tarzıdır. Çalışma sınıfları olarak adlandırılan köleler ise tebaası oldukları sitenin üretim güçleridir. Bağlı bulundukları siteler ve sahipleri olan seçkinler için sürekli çalışmak zorundadırlar. Ancak buradaki *çalışma*, endüstri devrimiyle birlikte sistematize edilmiş, planlı ve disiplinli çalışmayı anlatan bir kavram değildir. Bu nedenle çalışma zamanından ayrılmış özerk bir boş zamandan söz etmek de mümkün değildir. Russel *Aylaklığa Övgü* adlı kitabında, bu dönem için boş zamanın, "daha çok spontane olarak yaşanan bir olgu"¹⁶⁷ olduğunu söyler.

Aristoteles'in *poiesis* ve *praksisi*, iki farklı toplumsal sınıfın gündelik etkinliklerini açıklamak için önemli kavramlardır. Praksis, zihinsel emeğin kullanıldığı faaliyet türüdür. "eylemi yapandan ayrı, herhangi bir eseri meydana getirmeyen ve eylemi yapanın içinde kalan, ona dönük olan, eylemden başka ereği olmayan faaliyettir."¹⁶⁸ Kısaca söylemek gerekirse, ereği kendindedir; dolayısıyla seçkinlerin etkinliği olarak ortaya çıkar.

¹⁶⁶ Nermi UYGUR, *Güneşle*, 158.

¹⁶⁷ Bertrand RUSSEL, *Aylaklığa Övgü*, Çev. Mete Ergin, 14.

¹⁶⁸ ARİSTOTELES, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, 83.

Poesis ise ereği kendi dışında olan, bir şey ortaya çıkarmaya koşullanmış etkinlik olarak belirir. Aristoteles'in, bu etkinlik tarzını açıkça küçümsediği görülür. "...o, bir poesisin, yani sanatkarın dışında kalan bir eserin meydana getirilmesine yönelir. Doğal şeylerin (ta physei) zıddı, 'suni, yapma şeyler'dir."¹⁶⁹ Kölelerin görevi yemek yapmak, bina inşa etmek gibi yararlı ve bir ereğe ulaşmayı içeren işleri yapmaktır. Eğitim de, aristokrat çocuklarının ayrıcalığı olarak ön plana çıkar. Amacı ise herhangi bir maddi üretimi ortaya çıkaracak faaliyeti gerçekleştirmek değildir. Dolayısıyla mesleki formasyonlara kapalıdır. Bertrand Russel da "eğitimin amacı işe yararlılık değil 'erdem'dir"¹⁷⁰ diye yazar. Bu nedenle eğitim, "ahlaksal ülküleri dile getiren türde resim ve yontuları beğenme" yi geliştirecek bir çaba olarak karşımıza çıkar. Nermi Uygur'un *scolé* kelimesini açıklarken yaptığı vurgu burada anlam kazanır: Eğitim, bir boş zaman etkinliğidir.¹⁷¹

Eski Yunan'ın seçkinleri Aristoteles'in praksis diye kavramsallaştırdığı etkinliklerini genel olarak hayat felsefesi olarak algıladıklarından, entellektüel bir şekilde *düşünmeye* ayırdıkları ya da entellektüel bir çaba olarak nitelenebilecek ve çalışma zamanı olarak adlandırılabilir bir alana sahip değillerdir. Kısacası çalışma mesaipleri yoktur. Andre Gorz'un vurguladığı gibi "özgür insan zorunluluğa boyun eğmeyi reddeder; ihtiyaçlarının kölesi olmamak için gövdesine hakim olur ve eğer çalışırsa, bu sadece, hakim olduklarına asla bağımlı olmamak içindir, yani bağımsızlığını sağlamak veya güçlendirmek için."¹⁷²

Ancak seçkinler dışındaki halk için de böyle bir mesaili çalışmadan söz etmek olanaksızdır. Egon Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* isimli eserinde, gündelik yaşamı anlatan bölümlerden anlaşıldığı üzere çalışma, eğlence ve aylaklığın arasına sıkıştırılmış bir görünüm sunmaktadır. "... önce belediye meclisine, duruşmaya sonra gymnasium'a, askeri eğitim alanına ya da bir hatibi dinlemeye giderdi. Hiç bir yerde hiç bir şeye sessiz kalmazdı, çünkü her lafa karışmak gibi bir huyu vardı. Sonra, eğer iş sahibiye, dükkanını teftiş ederdi, bu da son kertede yine gevezelik etmek demektir.

¹⁶⁹ Bkz. (168), ARİSTOTELES, 76.

¹⁷⁰ Bertrand RUSSEL, *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Muammer Sencer, 303.

¹⁷¹ Bkz. (166), UYGUR, 158.

¹⁷² Bkz. (19), GORZ, 27.

En sonunda da tam bir seyir yeri olan limana giderdi. Yunanlı aylak aylak dolaşmak için özel bir ifade kullanırdı: *Agorazein*. Yunanlı için bu sözcük, düz karşılığı olan ‘pazar yerinde dolaşmak’ değil, dedikodu ve fuar ziyareti, geyik ve spor muhabbeti, maskaralık ve felsefeden oluşan aromatik bir karışımdır.”¹⁷³

Ayrıca dört yılda bir Atina ve Delphoi’deki Pythia oyunları ile -günümüzdeki olimpiyat oyunları- iki yılda bir düzenlenen Isthmos ve Nemea oyunları Eski Yunan’ın en önemli eğlenceleriydi. Şan, şöhret sahibi olmak isteyen sporcular, hatipler, ozanlar bu yarışmalara mutlaka katılır ve kazananlar çok değerli ödüllerle onore edilirdi. Koşu, uzun atlama, güreş, disk ve mızrak atmadan oluşan Pentathlon, güreş ve dövüş karışımı pankreas güreşinin yapıldığı Pankration yarışmaları, at arabalarının katıldığı yarışlar bu oyunların en çok rağbet gören bölümlerini oluştururlar ve kazananların isimleri, bir sonraki olimpiyatlara kadar geçecek olan dört yıllık sürenin adı olarak kabul edilirdi. Bu oyunlar, tarih hesaplamalarında bile kullanılırdı.

Eski Yunan’da halk eğlencesi çok farklı alanlarda gösterilen faaliyetleri kapsıyordu. M.Ö. beşinci yüzyılda, bir yüzyıl boyunca, “diğerleri arasından seçilmiş 2000 piyes sahneye kondu , 6000 bin müzik eseri yorumlandı...(yılda) en az 2000 Atina’lı bu etkinliklerde rol alıyordu. Yani, yurttaşlar, sonradan imparatorluklarda ortaya çıkacağı gibi, bütün etkinlikleri seyretmekle yetinmiyorlar, onlara katılıyor, ‘aktörleri’ oluyorlardı.”¹⁷⁴

Orta çağda da boş zaman ayrı, özerk bir alan olarak belirginleşememiştir. Çalışmayla birlikte yürütülen bir etkinlik olarak kalmış, ancak “sınıflar arasında hükmedenden yana bir ayrıcalık”¹⁷⁵ söz konusu olmaya devam etmiştir. Feodal yapı, kent devletlerinin yönetici sınıflarını oluşturan senyörler, gelişmekte olan küçük

¹⁷³ Egon FRIEDEL, *Antik Yunan’ın Kültür Tarihi*, Çev. Necati Aça, 202-203.

¹⁷⁴ Bkz. (57), BUMİN, 29.

¹⁷⁵ Ömer AYTAÇ, “Kent ve Boş Zamanlar”, 342.

çaplı burjuvazi ile halkın büyük bir kısmını oluşturan serfler¹⁷⁶ arasında toplumsal statü ve yaşamsal farklılık anlamında kalın bir çizginin varlığını devam ettirmiştir.

Orta Çağ'ın ilk dönemlerinin en güçlü devleti Roma'dır. Roma'daki gündelik yaşam, Eski Yunan kentlerinde görülen toplu etkinliklerin biraz değişerek de olsa tekrarlandığı faaliyetleri kapsar. Antik çağ Atina'sında belediye meclisine, gymnasium'a, bir hatibi dinlemeye giden halk, Roma'da hayatı karakterize eden, kentte sürekli sahneye konan *ölüm gösterilerini* izlemeye giderdi. "Roma'da olduğu gibi diğer bir çok kentte de arenalarda nüfusun en az yarısına yer vardı. Yoksulu, zengini bütün Roma'lılar için sabahdan başlayan ve bazen bütün gün süren bu gösterileri izlemek, kentli olmanın ilk şartı sayılıyordu."¹⁷⁷ Tatil günlerinin sayısı da imparatorluk zayıfladıkça arttırılıyordu. Kürşat Bumin, 354 yılına gelindiğinde, bu günlerin sayısının 200'e vardığını belirtir.

Roma İmparatorluğunun çökmesiyle, kentlerin yönetimi Kiliselerin eline geçti. Bumin'in *Piskoposluk Kentleri* adını verdiği bu yeni kentler, kilisenin zenginliğinin ve gücünün katlanarak arttığı, buna karşılık kent nüfusunun azalıp, yoksullaştığı kentler olarak belirdiler. *Mükemmel* bir kentsel ve toplumsal bir düzene ulaşmayı hedefleyen *Piskoposluk Kentleri*, varlığını 10.yüzyıla kadar sürdürdü. Bu süre içinde kilisenin, kendisine biçtiği görev, insanlara iyi bir hayat sağlamak değil, Tanrı'ya karşı ödevleri yerine getirmektir. Oluşturulmak istenen *Tanrı'nın Kentiydi*. Manastırın içindeki hayat dışarıya örnek olmalıydı. Sadece dua için ağzların açıldığı, az konuşmanın erdem sayıldığı ve yalnızca kendi kendine yetecek üretimin

¹⁷⁶ Leo Huberman serfliğin birkaç derecesi olduğunu söyler: "...sürekli olarak Lord'un evinde kalan ve haftanın 2-3 günü değil, her zaman onun tarlalarında çalışan 'demesne' serfleri vardı. Köyün kıyısında iki-üç dönümlük tarlaları olan 'bordar' denilen çok yoksul köylüler ya da köyleri olmayıp sadece kulübesi (cottage) olan ve boğaz tokluğuna, yanaşma olarak çalışan 'cotter'lar vardı. Bir de kişisel ve ekonomik özgürlükleri görünüşte biraz daha geniş olan serbest köylüler (villein) vardı.

...ayrıca bir de hiç bir zaman hizmet yükümlülüğü olmayan, yalnız üstlerindeki Lord'a vergi ödeyen özgür insanlar vardı. Özgür insan, serbest köylü, serf tasarrufu hepsi bir çok aşamada iç içe geçmişti. Hangisinin kesinlikle ne olduğunu, her sınıfın durumunun gerçekten ne olduğunu tespit etmek güçtür. Leo HUBERMAN, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Murat Belge, 16-17.

¹⁷⁷ Bkz (57), BUMİN, 46.

gerçekleştirildiği kentler, “kilisenin elinde toplanan büyük topraklar ve yargılama gücüyle birer dinsel yönetim merkezi haline gelmişlerdir.”¹⁷⁸

Onuncu yüzyıl, Piskoposluk Kentlerinin etrafında oluşmaya başlayan yerleşim alanlarının, yeni burjuva kentlerinin ilk oluşumlarını meydana getirmeye başladığı dönemdir. Bu dönemde kentler hızlı bir değişim içine girmiş ve bu değişimin ana dinamiğini geliştiren ticaret, yükselen burjuva sınıfı ve küçük çaplı endüstri oluşturmuştur. Ancak bu gelişim yine de zaman almıştır. Gerçek anlamda burjuva sınıfının oluşması on altıncı yüzyıldan itibaren başlar. Burjuvazinin boş zamanlara ve çalışma süresini kısıtlayan *kilise yasaları*¹⁷⁹na karşı tutumu da bu dönemde ortaya çıkar. Lafargue, “din reformu ve özgür felsefi düşünce, halkın tatil günlerini el çabukluğu ile ortadan kaldırmak için, gözü doymaz Cizvit burjuvazinin bulduğu bahanelerden başka bir şey değildir”¹⁸⁰ demektedir.

Çalışmanın bu bölümüne gelinceye değin sıklıkla vurgulandığı gibi çalışma etkinliği ve boş zaman ilişkisinin, kendiliğinden oluşmuş, kıstaslara bağlanmış bir ilişkidir. *Medya ve Serbest Zaman* isimli kitabında Filiz Aydoğan ortaçağdaki çalışma etkinliğini anlatabilmek için, bu dönemdeki tipik bir çalışma gününü betimler: “Sabahdan akşam karanlığına kadar süren çalışmaya kahvaltı, öğle yemeği, akşam yemeği ve gelenekselleşmiş olan öğleden sonra uykusu için ara veriliyordu. Çalışma saati sekiz saatten fazla değildi. Şaşırtıcı gelebilir ama XIX. Yüzyıl sonunda sekiz saatlik çalışma gününe sahip olabilmek için gösterilere katılan kitleler, aslında dört ya da beş yüzyıl önceki çalışma saatlerine kavuşmak istiyorlardı.”¹⁸¹ Bu betimleme bir yandan çalışma-boş zaman (dinlenme) ilişkisinin iç içe geçmiş bir yapıda bulunduğunu açıklarken, bir yandan da ortaçağdaki zaman kavramının, endüstrileşme dönemiyle birlikte alacağı anlamlardan çok uzak bir görüntü çizdiğini gösterir.

¹⁷⁸ Bkz. (57), BUMİN, 49.

¹⁷⁹ Kilise yasaları, bir çok konuda görüş belirttiği gibi, tatiller konusunda da sert emirler verir: “Kilise yasaları herkese yılda doksan gün dinlenme emreder. Bu günler, duaya, Tanrı’ya, kiliseye hasredilmelidir”

Ahmet İNSEL, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 256.

¹⁸⁰ Bkz. (41), LAFARGUE, 38.

¹⁸¹ Filiz AYDOĞAN, *Medya ve Serbest Zaman*, 54-55.

On sekizinci yüzyıla gelinceye değin küçük değişiklikler olmasına rağmen toplumsal ve bireysel yaşam çok fazla bir farklılaşma göstermemiştir. Teknolojinin hızlı adımlarla gelişmesi on sekizinci yüzyıldan başlayarak on dokuzuncu ve özellikle yirminci yüzyıldaki dönüşümlerin ana dinamiği olmuştur. Giddens da “teknolojik yeniliğin çapı ve yaygın karakterinin günümüz sanayi toplumlarının kuşkusuz en ayırtedici özelliklerinden biri”¹⁸² olduğunu vurgular. Kapitalizm öncesi dönemin toplumlarında yerleşmiş bulunan gündelik yaşam geleneği de, teknolojinin gelişmesiyle yakından ilişkilidir. Bu bölümde daha önce de vurgulandığı gibi bireyin günü çalışma zamanı ve boş zaman diye ayrılmamıştı. Ancak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllara yayılmış olan iki büyük devrim yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi zamanın programlanmasında, değerlendirilmesinde ve yeni yaşam tarzları oluşturulmasında önemi yadsınamaz etkilerde bulundular.

Bunlardan birincisi önce tüm Batı Avrupa toplumlarını sonrasında da yaygınlaşarak tüm dünya ülkelerini etkisi altına alan 1789 Fransız Devrimiydi. Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik sloganına dayanan bu devrim ulusal devletin doğuşunu sağlamıştır. Ulus devletin bünyesinde yaşayan birey, kendisini o ülkenin vatandaşı sayar. Bu, aynı zamanda *milliyetçilik* fikrinin gelişmesi demektir. *İdeolojinin Boş Zamana Etkisi* bölümünde vurgulandığı üzere ulusal devlet bünyesinde *oluşturulan halk*, milliyetçilik kavramı etrafında örgütlenir. Yani, o topluma mensup bireyler, bir kuşaktan diğerine aktarıldığına inandıkları *ruhsal bir töz* taşıdıklarından şüphe duymazlar. Halk oluşturulurken, Balibar’ın kavramıyla *Kurgusal Etniklik* sayesinde Milli Devlet ve Milliyetçi Toplum “bugünden geçmişe giderek, gündelik olarak”¹⁸³ kurulur.

İkinci büyük devrim, Endüstri devrimidir. Endüstri devrimiyle birlikte boş zaman, çalışma zamanından kesin bir şekilde ayrılmıştır. Çalışma, tekdüze, sıkıcı ve her anı hesaplanıp, disipline edilmiş bir alanı oluşturmuştur. Bu, aynı zamanda, çalışmanın yüceltildiği ve kutsallaştırıldığı bir dönemi de kapsamaktadır. Protestan

¹⁸² Bkz. (108), GIDDENS, 26.

¹⁸³ Bkz. (90), BALİBAR, 110.

etiği, *aylaklığa* karşı tutumu ve çalışmaya yaptığı övgüyle, bu dönemin manevi altyapısını hazırlamıştır. Boş zaman hakkı ve talebi alçaltıcı bir talep olarak görülmüştür. Endüstri devrimiyle birlikte tüm toplum kesimlerinin çalışarak toplumsal konumlarını yükseltecekleri inancı yaygınlık kazanırken, antik çağa özgü, çalışmanın kölelere ait bir faaliyet olduğu fikri de yerle bir olmuştur.

Endüstrileşme dönemi hem zamanın hem de mekanın yeniden organize edilerek *yeni bir toplumun* inşasını gerektiren bir dönem olmuştur.

Çalışma zamanı, bireyin ve genel olarak tüm toplumun zaman koordinatlarının reorganizasyonunu zorunlu kılıyordu. Bireyin makine başında geçirdiği zamanın en verimli şekilde kullanılabileceği düşünülüyordu. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde Taylor, bu zamanı en küçük parçalarına dek ayrıştırarak, işçinin her hareketinin zamansal olarak kaç saniye ya da dakikaya sığdırılabileceğini hesaplamıştır. Böylece, zaman kaybı önlenerek, maliyetin de düşürülmesi hedefleniyordu. İş, zaman ve üretimin katı standartlarına uygun hale getiriliyordu.

Fordizmin *vizyonu*, kendisini Taylorizmden ayıran en önemli özelliğiydi. Fordizm, zamanın ve üretimin katı standartlarını çalışma zamanında uygulamak dışında, çalışma haricinde kalan zamanın da hesaplarını yaptı. Bu, çok açık bir şekilde, *yeni toplumun* kuruluşunu amaçlıyordu.

Yeni Toplum projesine ya da gerekliliğinin belirmesinden önce de boş zaman hakkı üzerine görüş belirtmiş olanlar vardır. Rousseau 1758 tarihli *d'Alembert'e Mektup* adlı yazısında “halkın ekmeğini kazanmak için sarf ettiği zamandan başka zamanı yoksa, yazık. Ekmeği sevinçle yiyebilmesi için de zamanı olması gerek. Yoksa, uzun süre kazanamaz olur ekmeğini. Halkın çalışmasını isteyen şu adaletli ve iyiliksever Tanrı, onun dinlenmesini de ister. Doğa da halkın aynı zamanda çalışmasını ve dinlenmesini; didinmesini, aynı zamanda da haz duymasını ister. Çalışmaya karşı duyulan tiksinti, yoksul insanları çalışıp didinmekten daha çok bunaltır.”¹⁸⁴ der. Fakat genel görüş bu yönde değildir. Çalışma fazlasıyla ön plana

¹⁸⁴ Bkz. (41) LAFARGUE, 15.

çıkartılırken, boş zamanın, tembellik, aylaklık, savurganlık ve hatta ahlaksızlık olduğu, egemen güçlerin genel ve katı bir kanaatini oluşturmaktadır. Lafargue ise, insanların çalışma dışındaki faaliyetlere, eğlenmeye, dinlenmeye olan gereksinimini asıl konusu yapan nadir düşünürlerden birisidir. Lafargue ağır çalışma koşullarını ve sürelerini kıyasıya eleştirerek, günde üç saatlik bir çalışmanın, üretimin sürekliliğini aksatmayacağını, gelişen teknoloji ve makinalaşmanın ise verimin düşmesine neden olmayacağını düşünüyordu. Üç saat çalışmadan sonra kalacak boş zamanın, işçilerin hakkı ve ihtiyacı olan eğlenme ve dinlenme için kullanılmasını öneriyordu.

“...1930’lardan itibaren... endüstrileşme ve otomasyonla çok kazanan çok üreten toplumların, artık çalışma saatlerinde azalmalar, boş zamanlarında ise artmalar görülmüştür. Ücretli izinler ve 40 saatlik hafta uygulamaları , kişi için zenginleştirici ve aktif ortamlar yaratabilecek tarzda hayata geçirilmeye başlanmıştır.”¹⁸⁵ Suat Karaküçük’ün bu tespiti, belki, çalışmanın disipline edilmesiyle birlikte boş zamanın da çalışmanın dışında kalan, artık bir alan olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Kısaca, boş zaman, kendine özgü işleve sahip bir alan olarak düşünülmüş değildir. Çalışma saatlerinin belirlenmesi ve reorganizasyonu ile ortaya çıkmış, üretim dışı bir alandır.

İkinci Dünya Savaşından sonra ise boş zamanın toplum sağlığı üzerindeki iyileştirici etkisi farkedilmeye başlanmıştır. Savaşın, bu süreci yaşamış toplumlar üzerinde bıraktığı sıkıntılı, kendine güvensiz, sağlıksız ruh halinin ortadan kaldırılması ve sisteme uyumlu bireylerin yetiştirilmesi için boş zaman, bir tedavi yöntemi olarak belirmiştir. Ömer Aytaç, savaştan çıkmış batı ülkelerinin, boş zaman faaliyetleri için büyük meblağlar ayırdığını ve “boş zamanın, sistemin isterleri yönünde kullanılması için çaba safettiğini”¹⁸⁶ vurgular. Boş zamanların toplumun sağlığı ve bireyin sisteme uyumu açısından önemli bir yere yerleştirilip, ona, stratejik bir nitelik kazandırılması, boş zamanın güdüleyici karakterinin keşfedilmesinden kaynaklanır. *Sosyal İnsan* kavramı da “daha çok boş zaman etkinliğine katılan bireyle özdeş” kabul edilmiş, boş zamana “toplumsal katılım

¹⁸⁵ Suat KARAKÜÇÜK, *Rekreasyon*, 40.

¹⁸⁶ Bkz. (175), AYTAÇ, 345.

teşvik edilerek toplumun süregenliği ve toplumsal refahın gerçekleştirilmesine”¹⁸⁷ çalışılmıştır.

Görüldüğü gibi, boş zamanın ideolojik ve manipülatif boyutu özellikle yirminci yüzyılda, açıkça ortaya dökülebilecek şekilde belirginleşmektedir. Çalışmanın katı standartları üretim tarzını hesaplayıp, biçimlendirirken, aynı zamanda çalışma içi zamanın işçisinin de yaşamını şekillendiriyordu. İşçiden, yaptığı işle tüm duygusal bağlarını kopararak, yarattığı ürüne yabancılaşması sağlanıyor; o’ndan makinenin standardını yakalaması bekleniyordu. Bu durum, aynı zamanda, işçinin çalışmadan arda kalan zamanını da nasıl kullanılacağını belirliyordu. Kendine ayıracağı zamana dilimi, çalışmanın katı standartlarından ayrı kalan, ancak yine de sistemin istediği bir zaman dilimi olacak; bununla birlikte belirlenmiş bu boş zaman da yine sistemin isterleri yönünde ve belirlediği şekillerde kullanılacaktı. Böylelikle sisteme muhalif olunabilecek herhangi bir alan yaratılmamış olacaktı. Kısaca toplum ve birey sadece çalışma anında değil boş zamanında da, üstelik daha yoğun olarak, kontrol edilebilecekti.

1950’lerden sonra dünya yeni bir dönemi yaşamaya başlamış, Stuart Hall’un *küreselleşmenin oluşturunca öğeleri* dediği üç süreç bu dönemin belirmesinde etkili olmuştur. Bu öğelerden birincisi *uzun süren ekonomik gerileme sürecidir*.¹⁸⁸ Bu süreç ulus-devlet ekonomisinin, yerini çok uluslu şirketlerin yönlendirdiği, yeni üretim, tüketim ve birikim biçimlerinin ortaya çıktığı yeni bir rejime bırakmıştır. Bu sistemin içinde yer alan küçük yerel işletmeler ise taşeronluk gibi faaliyetlerle çok uluslu ekonomiye bağlanmıştır. İkinci öge ise İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada *süregiden büyük çaplı işgücü göçleridir*.¹⁸⁹ Bu dönem, aynı zamanda, en belirgin örneğinin Britanya’da görüldüğü gibi, kolonizasyonun çözülme dönemidir. Ancak bir önceki ulus-devlet döneminin en büyük kolonici devletleri, bu tarz dış politikadan vazgeçme kararı aldığı anda başka bir problem daha ortaya çıkıyordu ki, o da, “modern dünyada gittikçe hızlanan işgücü göçlerinin kültürel sonuçlarının bir parçası olan

¹⁸⁷ Bkz. (175), AYTAÇ, 345.

¹⁸⁸ Bkz. (109), HALL, 69.

¹⁸⁹ A.g.m., 70.

muazzam insan akışı”¹⁹⁰ ydı. Bu süreç bir çok kültürel ve sosyal probleme yol açmıştır.

Son olarak vurgulanması gereken *artan uluslararası bağımlılıktır*. Parasal, bölgesel, askeri ve ekonomik ortaklıkların gelişmesi ve yaygınlaşması ulus-devletlerin eski gücünün törpüleyerek, onları, daha yüksek bir merci tarafından alınacak kararlara bağımlı hale getirmiştir. Stuart Hall bu durumu İngiltere örneğiyle açıklar: “İngiliz hükümetinin ne yapabileceğine, nelerin onun kontrolünde bulunduğu, hangi dönüşümleri yaratmanın onun elinde bulunduğu dair kavramsallaştırmada bir değişiklik demektir. Bu tür konular, gittikçe diğer toplumların ekonomileri, kültürleri ve siyasetleriyle karşılıklı bağımlılık içinde görülmektedir.”¹⁹¹ Ayrıca, ekolojik karşılıklı bağımlılık da ulus-devletleri, uluslararası yakınlaşmaya ya da daha doğru bir ifadeyle işbirliğine zorunlu kılmıştır.

Küreselleşmenin oluşturuıcı öğelerini sıraladıktan sonra, yeni dönemin kimliği de betimlenmelidir. “Nedir bu yeni tür Küreselleşme? Yeni tür küreselleşme İngiliz değildir. Amerikalıdır. Kültürel anlamda yeni tür küreselleşme, İngiliz kimliğiyle bitştirilenden çok farklı yeni bir küresel kitle kültürü biçimiyle ve ulus-devletin daha önceki bir aşamasıyla bitşik kültürel kimliklerle ilintilidir. Küresel kitle kültürü, kültürel üretimin modern araçlarının egemenliğindedir. Dilsel sınırları hızla ve kolayca geçebilen, tüm dillerde anında konuşan görüntünün egemenliğindedir. Popüler hayatın, eğlencenin ve dinlenmenin yeniden inşasına görsel ve grafik sanatların her türlü müdahalesinin egemenliğindedir. Televizyonun ve sinemanın, görüntünün, görselleşmenin ve de kitle reklamcılığının sunduğu tarzların egemenliğindedir.”¹⁹²

Stuart Hall’un bu saptamasında ortaya çıkan şey, küresel kitle kültürünün yeni yaşam tarzlarının belirleyicisi olduğudur. *Belirlenmiş* yaşam tarzları birçok çeşitliliği oluşturmaya rağmen, Hall’un *tuhaf homojenleştirme* dediği benzeşmeyi de

¹⁹⁰ Bkz. (109), HALL, 70.

¹⁹¹ A.g.m., 70.

¹⁹² A.g.m., 71-72.

meydana çıkarmaktadır. Toplumsal yaşam biçimindeki farklılıklar, sistemin sürekliliği açısından önemli birer yapı taşlarını oluştururlar. Küresel kitle kültürü “farklılıkları tanıyıp içine alarak daha büyük, her şeyi kapsayan ve aslında dünyanın Amerikalı kavranışı olan çerçevenin içine yerleştirmek istemektedir.”¹⁹³

Bu durum, bu çalışmanın konusu olan boş zamanın da, diğer tüm bireysel ve toplumsal etkinlikler gibi, çok farklı şekillerde yaşanıyormuş gibi görünmesine rağmen, aslında aynı sistemin parçaları olarak yaşantılandığını gösterir. Yukarıda Stuart Hall’dan yapılan alıntıda görüldüğü gibi dinlenme, eğlenme, popüler hayat, yani çalışma dışında kalan boş zamana ait tüm alanlar büyük bir ideolojik söylemin egemenliği altında gerçekleşmektedir. Birbirini tamamlar şekilde görüntünün, televizyonun, sinemanın, küresel kitle kültürünün ve kitle reklamcılığının egemenliği ve kontrolü altında sistem dışı herhangi bir etkinliğin oluşmasına fırsat verilmemektedir. Ortaya çıkabilecek farklılıklar da yine sistemin kendisi tarafından kullanılmakta ve kontrol edilmektedir. Stuart Hall küresel kitle kültürünün başlıca simgesinin *uydu televizyonculuğu* olduğunu belirttikten sonra, ulusal sınırları aşan görüntünün nasıl denetlendiğini İngiltere’den yayın yapan *Sky Channel* adlı kanalı örnekleyerek anlatır: “... uyduyu yukarı fırlatır fırlatmaz uyduyu gözetleyecek birilerini de gönderiyor. Bayan Thatcher, Rupert Murdoch’u ve Sky Channel’ı yörüngeye yerleştirdiği gibi, yeni bir Yayın Standartları Komitesini (Broadcasting Standards Committee) de yerleştiriyor ki, çocuklar uykuya dalınca gece saat 11’den sonra uydudan herkese soft-porno seyrettirmesinler.”¹⁹⁴

Çalışmanın bu bölümünde bakılması gereken bir diğer alan da boş zamanın en önemli belirleyicisi durumundaki çalışma hayatı ve mekansal farklılaşmadır. 1980’ler sonrasında iyice belirginleşen ve Ömer Laçiner’in *İkinci Sanayi Devrimi* olarak adlandırdığı süreç, çalışma etkinliğinin biçimini değiştirmeye başlamıştır. Üretim sürecinde yeni bir çağa girildiği görülmektedir. İkinci Sanayi Devriminin simgeleri bilgisayarlar ve bilgi-işlem düzenekleri olmuştur. “beynin uzantısı ... aletlerin devreye sokulmasıyla otomatizasyon son haddine kadar ilerletilebilmekte,

¹⁹³ Bkz. (109), HALL, 72.

¹⁹⁴ A.g.m., 72.

buna eşlik eden robotizasyon ile de üretimin tüm alanlarında geniş insan yığınlarını kol emekçisi olarak istihdam etme zorunluluğuna son verme imkanı fiilen açılmaktadır.”¹⁹⁵

Dolayısıyla ikinci sanayi devrimiyle birlikte niteliksiz işgücünün kolaylıkla fabrika vb. üretim birimlerinde yer bulması zorlaşmıştır. Üretim, değişen karakteri nedeniyle daha az sayıda ve nitelikli emekçi tipini talep etmeye başlamıştır. Bu durumda niteliksiz işçinin elinde ancak hizmet sektöründe istihdam edilebilme imkanı kalmıştır. Hizmet sektörü çok fazla bir vasıf gerektirmemesine rağmen genellikle geçici bir istihdam şekli olarak belirmektedir.

Bu durum, kentin yerleşim düzeninde gözle görünür bir farklılaşmaya neden olmuştur. “...hemen hemen tüm ‘post endüstri’ toplumlarının büyük kentlerinin merkezleri, yüzyıllardan beri sürekli kent merkezlerinin dışına doğru itilmiş yığınların ‘hücumu’ ile karşılaşmaya başlamıştır.”¹⁹⁶ Kol emeğinin ya da vasıfsız emeğin yoğun olduğu dönemlerde şehir dışına yerleşen niteliksiz emekçiler, işlerini kaybettikten ya da yeni kuşak vasıfsız işçilerin iş bulmasının zorlaştığı dönemlerden sonra, kendilerine yeni iş olanakları sağlayan hizmet sektörünün kent merkezlerinde konumlanması, bu tür bir yönelişin ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu dönem aynı zamanda, üst gelir seviyesine sahip kesimlerin de şehir dışında inşa edilen banliyölere yönelişlerinin yoğunlaştığı bir dönemdir. *Villa-Kentler* ya da *Bahçe-Kentler* olarak anılan bu yeni mekanlar, gelir düzeyinin mekanda sembolleşmesinin de bir görünümünü sunar. Söz konusu bahçe-kentler her yönüyle farklı bir yaşam stili önerir: “...şehrin dağınıklığından, kalabalıklardan, pislikten, trafikten uzak, steril sosyal mekanlarda homojen bir yaşam biçimi.”¹⁹⁷ Bu yerleşim yerleri, birbirine benzer çalışma koşullarına ve benzer gelir durumlarına sahip bireylerin, yine benzer iş-dışı alışkanlıklarına ve eğlence tarzlarına da hitap eden alanlardır. “...tenis kortları ve golf sahalarıyla, eğlence ve alışveriş merkezleriyle”¹⁹⁸ kolaylıkla

¹⁹⁵ Bkz. (45), LAÇİNER, 64.

¹⁹⁶ A.g.m., 65.

¹⁹⁷ Bkz. (21), ÖNCÜ, 30.

¹⁹⁸ A.g.m., 32.

ulaşılabilecek olan şehir merkezine yakınlığıyla¹⁹⁹ albenisi, imaj boyutu yüksek bir görünüm sunmaktadır. Ancak ne olursa olsun, bu tür mekansal farklılaşma toplumsal ayrışmanın bir simgesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar anlatılanlar göz önünde tutularak genel bir toparlama yapılmalıdır. Geline bu aşmada kitle iletişim araçları *piyasa ideolojisi* olarak tabir edilen genel ideolojik formla birlikte, toplum üzerinde belirleyici ve yönlendirici bir işlev üstlenmiştir. Görüntünün egemenliği ve ekonominin devinimi, toplum içinde yaşayan birey ve grupların hem çalışma hem de boş zaman faaliyetlerine yönelik edimlerini belirlemektedir. Bireyler ve bu bireylerin ait olduklarını hissettikleri grup ve kesimler tarafından temellük edilen anlayışlar bir takım *sembolik sermayelerin* belirginleşmesine ve bu grupların da, yine bu sembolik sermayeler aracılığıyla tanımlanmasına neden olmaktadır. Tüketim alışkanlıkları gelir seviyesine göre farklılaşmaktaysa da aynı gelir seviyesine sahip bireyler arasında, az-çok farkla benzer tüketim alışkanlıklarının olduğu görülmektedir. Kitle iletişim araçları, özellikle de televizyon, benzer hassasiyet ve tercihlerin oluşmasında temel güdüleyici olarak belirir. *Kültürün tektipleşmesi* şeklinde sözü edilen ve bir çok araştırmacı tarafından tehlike olarak nitelenen bu olgunun, yaşanan dönemin en önemli meselelerinden biri olmasının nedeni budur. Boş zamanı doldurmaya yönelik etkinlikler de yine bu büyük söylemin el verdiği ölçülerde ve o çerçevede gerçekleşmektedir. Bireyin etkisi ise varolmakla birlikte sınırlıdır.

Ayrıca post endüstri dönemiyle birlikte işsizlik önemli bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. İstihdamın gerilemesi, *Boş Zaman Toplumu* adlı bölümde açıklanmaya çalışıldığı gibi, çalışma saatlerinin indirilmesi yönünde bir çabanın gerekliliği konusundaki görüşlerin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla son dönemlerde boş zamana yönelik görüş bildirmek için, çalışma etkinliğinin tüm toplumsal yüzeye yayılması gibi bir amaç üzerinden konuşulduğu görülmektedir.

¹⁹⁹ Ayşe Öncü, reklam broşürlerinde şehir merkezlerine yakın olduğu iddia edilen bu mekanların, İstanbul için konuşulduğunda, söylendiği kadar şehre yakın olmadığını savunur. "Düşler Ülkesi sadece reklam broşürlerinde yatıyor" Bkz. (21), ÖNCÜ, 32.

Kısaca söylemek gerekirse istihdam problemi, boş zaman probleminin önüne geçmiştir.

Bir sonraki alt bölümde Osmanlı'da gündelik hayatın nasıl ortaya çıktığı anlaşılmaya çalışılacak ve gündelik yaşam içerisinde boş zaman takip edilecektir.

2.1.2 Osmanlı'da Gündelik Hayat ve Boş Zamanın Anlamı

Gündelik hayat araştırmaları içinde ele alınması zorunlu olan iki değişken vardır: Zaman ve Mekan değişkenleri. Araştırmanın nesnesi olan toplum, bu iki değişkene bağlı olarak, kendi bünyesindeki ekonomik, kültürel, siyasal ve dini özellikleriyle ele alınır.

Modern anlamıyla boş zamandan bahsedebilmek için, öncelikle sanayileşmiş ya da bu yönde adım atmış bir toplumdan söz ediyor olmak gerekir. Oysa ki Osmanlı kentleri zanaatkarların yoğunlukta olduğu bir toplumsal yapıyı barındırmaktadır. Bu sebeple Osmanlı'da *gündelik hayatı* anlamaya çalışmak daha yerinde bir çaba olacaktır. Osmanlı'da zaman kavramı incelendikten sonra, gündelik hayatın önemli bir bölümünün geçtiği mahalleler, kahvehaneler ve Osmanlı'da batı'daki anlamıyla düşünülemeyecek olsa da, bir bakıma sivil toplum örgütlerinin görevini yapar görünen tarikat örgütlenmelerinden ve bu örgütlenmelerin Osmanlı toplum yapısı üzerindeki işlevlerinden söz edilecektir.

Zaman Osmanlı'da, Osmanlı'nın kendine özgü hayat tarzını organize eden ve dini ritüellere, vecibelere dayanan, tüm toplumsal yaşamı bu normlara göre belirleyen bir işleve sahipti. *Batı zamanının* kabul edilişi ve yaygınlaştırılması ise bu organizasyonu tersine çevirecek ve bir reorganizasyonu zorunlu kılacaktı. Ahmet Haşim 1921'de yazdığı bir yazıda bu değişikliklere dair hayal kırıklıklarını anlatır. Ona göre yeni zaman anlayışının Osmanlı'nın kendine özgü hayatına girişi "İstanbul'u yenileştiren ve yerlisini şaşırtan istilaların en gizlisi ve en tesirlisi"²⁰⁰ dir.

²⁰⁰ Ahmet HAŞİM, "Müslüman Saati", 223.

Ahmet Haşim Müslüman'ın mesut olduğu, on iki saatlik, kısa, hafif, yaşanması kolay Müslüman gününün şafağın parıltılarıyla başladığını ve akşamın ziyalarıyla sona erdiğini söyler. Yazarı takip etmek gerekirse, zamanı yeniden tanzim eden *yabancılar*, “geceyi gündüze katarak saadeti az, meşakkati çok uzun, bulanık renkte bir yeni ‘gün’ vücuda getirdi. Bu, Müslüman'ın eski mesut günü değil, bedmestleri, evsizleri, hırsızları ve katilleri çok ve yeraltında mümkün olduğu kadar fazla çalıştırılacak köleleri sayısız olan büyük medeniyetlerin acı ve nihayetsiz günüdür.”²⁰¹ Yeni bir zaman anlayışı, yeni bir hayat tarzı demektir. Ahmet Hamdi Tanpınar da zaman algılayışlarının değişmesini kaybedilmiş bir benlik gibi görür. “... şehrin kendisi, bizim olan mimarlık, bizim olan musiki ve hayat, nihayet hepsinin üzerinde dalgalanan, hepsini kendi içine alan, kendimize mahsus duygulanmaları, hüznüleri, neşeleriyle, hayalleriyle sadece bizim olan *zaman* ve *takvim*di.”²⁰²

Görüldüğü gibi hayata romantik bir bakışla yaklaşmaya alışmış Osmanlı aydınları, zamanın tanzimindeki farklılaşmaların toplumsal yaşama etkilerini görmezden gelememişlerdir. Ancak zaman algılayışları ne denli farklılaşırsa farklılaşsın genel olarak bir gündelik yaşam fotoğrafı elde etmek mümkündür.

1874 yılında İstanbul'a gelen Edmondo de Amicis de kaleme aldığı gezi notlarında Türklerin zaman algılayışının *Batı*dan tamamen farklı olduğunu vurgular. “Zaman, Türkler için, bizim anladığımızdan tamamen farklı bir şeydir.”²⁰³ Amicis'in eseri fazlaca oryantalist bir bakış açısıyla yazılmıştır; ve fazlasıyla ironiktir. Ancak, bir *Batılı*nın gözüyle İstanbul'da sosyal hayatın nasıl işlediğini öğrenmek için gözardı edilemez bir nitelik taşır. Amicis, İstanbul'un, belki de Avrupa'nın en tembel şehri olduğunu iddia eder. Batı Avrupa'daki şehirlerin bir baştan bir başa hareketlendiği saatte İstanbul halen uyumaktadır. İstanbul'da çalışma her zaman *avareliğin* gölgesi altında kalır. Amicis, çalışmanın zaten İstanbullunun hayatında pek fazla bir yer tutmuyor olmasına rağmen bir de üstüne *beş halkın* dini bayramlarının eklendiğini söyler. “Cuma Türklerin, Cumartesi Yahudilerin, Pazar

²⁰¹ Bkz. (200), HAŞİM, 224.

²⁰² Ahmet Hamdi TANPINAR, *Beş Şehir*, 151.

²⁰³ Edmondo De AMICIS, *İstanbul (1874)*, Çev. Beynun Akyavaş, 132.

Hristiyanlarıdır, Rum ve Ermeni takvimlerinin sayısız azizlerinin bayramlarına kemali dikkatle riayet olunur; bayramlar, her dinin kendine mahsus bayramı da olsa, halkın bir kısmını, kendisiyle alakası olmadığı halde tembelliğe sürükler. İstanbul'un bir hafta içinde ne iş görebileceğini düşününüz. Haftada yirmi dört saatten daha fazla açık olmayan yazıhaneler vardır. Her gün koca şehrin beş halkından birini sokaklarda bayramlık elbiseleriyle, vakit öldürmekten başka bir şey düşünmeden dolaşırken görürsünüz.”²⁰⁴ Amicis'in gözlemleri, yukarıda da vurgulandığı gibi, her ne kadar ironik bir karakter taşısa da başvurulması elzem bir kaynaktır.

Zaman kavramı ve onun algılanışı ve kullanılışı konularında asıl mesele, herkese eşit dağıtılmış tek olgu olmasına rağmen, kutsal ve tarihsel anlamdaki değerlendirmelerde farklı anlayışlara yol açar. *Kutsal zaman*, “tarihin koşullarıyla henüz uyuşmamış”²⁰⁵ döngüsel bir zamanı ifade ederken; tarihsel zaman, çağın gereklerine dayalı olarak kurulmuş çizgisel bir zaman anlayışını ifade etmektedir. Dolayısıyla tarihsel bir zaman anlayışına geçmek geleneklerine ve dinine bağlı bir zaman planlaması oluşturmuş olan bir toplumsal yapıyı dönüştürmek anlamına gelir. Tarihsel zaman anlayışına sahip Batı'nın, kendi kavramlarıyla Doğu'yu değerlendirmeye çalışması da, Osmanlı aydınlarının yeni zaman tanzimini değerlendirmesi de bu anlamda anlaşılmaktan uzaktır. Modernleşme yer etmeye başladıkça Osmanlı'da da, sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nde de tarihsel zaman anlayışı yerleşecek tartışmalar azalacaktır.

Osmanlı'da gündelik hayatı anlayabilmek için *mahalleye* bakmak gerekir. Çünkü “mahalle, gündelik hayatın hem dar ölçekli iktisadi, kültürel ve dinsel pratiklerini içermesi, hem de geniş ölçekli kent yaşantısının kurucu ögesi olması bakımından elverişli bir gözlem alanıdır.”²⁰⁶ Şerif Mardin de mahalleyi, “Osmanlı İmparatorluğunda topluluğun en küçük faal birimi”²⁰⁷ olarak tanımlar.

²⁰⁴ Bkz. (203), AMICIS, 131.

²⁰⁵ Reha Çamuroğlu, *Dönüyordu: Bektaşilikte Zaman Kavrayışı*, 29.

²⁰⁶ Ekrem İŞİN, “19.yy'da Modernleşme ve Gündelik Hayat”, 538.

²⁰⁷ Şerif MARDİN, *Din ve Siyaset*, 72.

Mahalle sadece Osmanlı'da değil, tüm İslam şehirlerinde temel birim olarak görünmektedir. Mahalleler kendi içine kapalı ve homojen bir görüntü sunarlar. Müslüman ve Müslüman olmayan topluluklar, farklı mezheplere mensup birimler mekanlarını da farklılaştırmışlar ve birbirlerinden ayrı fiziki çevrede yaşamayı tercih etmişlerdir. Selçuklular döneminde bu parçalı yapı mahalle aralarına inşa edilen kalın duvarlarla cisimleşmiştir. Gündüz kapıları açılan duvarlar, akşam kapatılıp kilitleniyordu.²⁰⁸ Osmanlı'da mahallelerin ayrışması toplumsal yapının belirgin bir özelliği olmaya devam etmesine rağmen, duvarlarla ayırma geleneği son bulmuştur. Cemaat kültürünü barındıran, koruyan ve yaşatan birimler olarak mahallelerin, diğer etnik köken ve dinlerden insanlarla olan ilişkileri düzenleyen bir işlevi olmasına rağmen, kendinden olmayanlara karşı çok katı bir tutumu da zorunlu kıldığı da söylenememektedir. "... özellikle şehirlerde Müslüman halk, başka ulus ve dinlerden insanlarla birlikte yaşamaya alışmıştı. Her ne kadar mahalleler etnik ayrımlara göre kurulsun da, karşılıklı alışverişin çeşitli biçimlerinin gerçekleşebildiği kanallar vardı."²⁰⁹ Bu kanallar ortak kültürün zenginleşmesine birçok katkılarda bulunmuşlardır. "Sözgeşi el sanatlarında ya da mimari gibi sanatlarda, müzik gibi ulusal bir dille sınırlanamayan bir sanatta veya yemek pişirmek gibi, bütünüyle gündelik hayata ilişkin alanlarda değişik gelenekler Osmanlılık potasında kaynaşabilmiş, karşılıklı etkileşim sonucunda ortak Osmanlı uygarlığı incelmışti."²¹⁰

Osmanlı'da mahalleler sadece fiziki bir birim değildir, aynı zamanda cemaat kültürünün temel yapı taşıdır. Kentin dini hayatını da yönlendirici karaktere sahip birimler olarak öne çıkarlar. Bu sebeple mahalleler içinde barındırdığı cami, imarethane, mescit ya da kilise, havra gibi dini binaların etrafında oluşmuşlardır ve çoğu kez isimlerini de o yapılardan almışlardır. Toplumsal hayatın neredeyse tamamının geçtiği mahallelerin, sosyal yaşamın tüm alanlarını etkileyen bir belirleyiciliği vardı. Mahallelerin düzenleyici, organize edici yapısı, Osmanlı toplum yapısının rutin bir şekilde akmasını sağlıyordu. Aynı zamanda spontane olarak yaşanan bu hayatın ritüelleri de yine mahalle tarafından çerçeveleniyordu. "Bu

²⁰⁸ Tuncer Baykara'dan Aktaran, A.Y.OCAK, "13.-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat", 82.

²⁰⁹ Murat BELGE, "Türkiye'de Günlük Hayat", 839.

²¹⁰ A.g.m., 839.

mahallelerde gün, beş ezanın beş tonuzundan geçerek ilerleyen, sırasına göre renkli, heybetli, zaman zaman eğlenceli bir alaya benzerdi. Onun, hiç bir törenin kaydetmediği, buna rağmen hiç değişmeyen bir sürü merasimi, adabı vardı.”²¹¹ Bu günkü sosyolojik kavramlarla söylenecek olursa *Kentin Belleği* denebilecek olgu mahallelerden başlayarak oluşuyordu.

Şerif Mardin de mahallenin idari bir birimden çok daha fazla bir şey olduğunu vurgular. Mardin’e göre mahalle,

“... külhanbeylerinin ve sadık köpeklerinin koruduğu sınırlarıyla kesif bir *gemeinschaft*’tır ve sıradan bir Osmanlı vatandaşının normal ömrünün çoğunu içinde biçimlendirdiği bir çevredir. İlk eğitimin verildiği, doğumların kutlandığı, evliliklerin düzenlendiği, ölümler için cenaze merasimlerinin yapıldığı yer burasıdır. Burası, camilerin istenilen şeyi duymaları için mahallenin bütün sakinlerini harekete geçiren bir kurum gibi işlediği bir mekandır. Aile reislerinin otoritelerinin etkili bir şekilde kullanılması ve desteklenmesi mahallenin arka planına aykırıydı. Ve burada, ara sıra kan bedeli ödenirdi; ahlaki denetimin İslami kurumu, içki alemleri ve loş kumarhane odalarına sinsice ilerleyerek sokulurdu. Orada şaşkın aşıklara baskın vermek için bekçiler kol gezerdi; kahvehaneler - iletişim merkezleri- işletilirdi; daha yüksek mercilere gidecek dilekçe üzerine ilk mühür, imam tarafından vurulurdu; mahalli erenlerin kabirleri ziyaret edilir ve yaşayan mübarek zatlar adeta kendine mahsus bir hüküm bildirir ve adalet dağıtırlardı. Mahalle kuralları, aslında oldukça esnekti; fakat bu esneklilik edeblilik maskesi arkasında işliyordu. Karşı cinslerin birbirleriyle kaynaşmaları hususunda tam bir katılık vardı.”²¹²

Osmanlı’da en önemli kamusal alanlardan biri ve de en belli başlısı kahvehanelerdir. Kahvehaneler gündelik yaşama dair ipuçlarının en açık biçimde bulunabileceği yerler olarak göze çarparlar. Şerif Mardin kahvehaneleri, “iletişim

²¹¹ Bkz. (202), TANPINAR, 152.

²¹² Bkz. (207), MARDİN, 72-73.

merkezleri”²¹³ olarak tanımlar. Her türlü sohbe açık olan bu mekanlar, Osmanlı erkeklerinin hayatı algılayışlarının sergilendiği ve günün yorgunluğunun atıldığı yerler olarak öne çıkarlar. Dolayısıyla burada hem eğlencelik sohbetlere hem de siyasi tartışmalara yer vardır. Osmanlı yönetimi de kahvehanelerin bu işlevlerini çözmüş ve bu mekanları denetim altında tutmuştur. On dokuzuncu yüzyıldaki jurnal faaliyetlerinin büyük bir kısmı bu kahvehanelerde gerçekleşmiştir. “İstanbul’da sıradan insanın neler konuştuğuna kulak kabartmak için kahvehanelerden daha uygun bir mekan hayal etmek zordu. Dolayısıyla hafiyeler jurnallerde geçtiği biçimiyle, ‘havadis çalmak’ için en çok kahvehanelerde konuşlanmışlardı. Kabaca bir hesapla, kahvehane muhabbetleri, elimizdeki jurnallerin 2/3’ünü oluşturmaktadır. Bu anlamıyla kahvehaneler tartışmasız en önemli gündelik yaşam mekanı olarak adlandırılabilir.”²¹⁴ François Georgeon da yazdığı bir makalede ramazan ayını “iletişim ayı” olarak nitelendirdikten sonra, bu ayda kahvehanelerin daha fazla müşteri çektiğini ve tescilli haberciler, haber ve dedikodu taşıyanlar sayesinde bilgi akışının kavşak noktasını oluşturduğunu²¹⁵ söylemektedir.

Kahvehaneler ve diğer kamusal alanlar, kamusal yaşamın politika ve iktidarla ne kadar iç içe olduğunu gözler önüne sermektedir. Ancak kamusal alanların önemi yalnızca bu işleviyle öne çıkmaz, bireyin kendi kültürel kimliğini oluşturunca etkiye de sahiptir. Bu platformda geliştirilen ilişkiler karşılıklı etkileşim sayesinde sosyalleşirken, belli bir kültürel kimliği de oluşturur. Oluşan kültürel kimlik fiziki mekanın da izlerini taşır. Bu etkileşim iki yönlüdür: Bir yandan mekanı biçimlendirir, diğer yandan da mekan tarafından biçimlendirilir. Kahvehaneler bu işleviyle sadece zaman geçirme mekanı olarak değil; aynı zamanda toplumsal çözümleme yapmak için en uygun birimi oluşturur. Küçük bir birim olarak görünmesine rağmen gündelik hayatın hemen hemen tüm öğelerini bünyesinde barındırır.

²¹³ Bkz. (207), MARDİN, 73.

²¹⁴ Cengiz KIRLI, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, 1.

²¹⁵ François GEORGEON “Ramazan Ayına Dair Siyasi Alışkanlıklar”, Toplumsal Tarih, 53.

Amıcıs de Türk kahvelerine değinmeden geçememiştir. Ona göre kahvehaneler sükunetin hüküm sürdüğü mekanlardır. Amıcıs'ın betimlemesinde kahvehaneler bir dinlenme ve sessizlik içinde rahatlama mekanları olarak görülür. “İçeriye girip oturduğumuz zaman kimse bize bakmadı, kahveciyle çırağı hariç kimse konuşmuyordu, kimse kıpırdamıyordu. Kedi mırıltısına benzeyen nargile suyunun sesinden başka bir şey duyulmuyordu.”²¹⁶

Kahvehaneler aynı zamanda berber dükkanı olarak da faaliyet gösterir. Amıcıs aynı ironik betimlemeyle şöyle yazar: “Türk kahvelerinin çoğu aynı zamanda berber dükkanıdır ve kahvecinin hem dişi, hem cerrah olduğu ve öteki müşteriler kahvelerini yudumlarken kurbanlarına onların yanında işkence ettiği görülmemiş şey değildir.”²¹⁷

Osmanlı toplumundaki kamusal yaşamın en önemli mekanı olan kahvehanelere Tanpınar'ın bakışı Amıcıs'den farklıdır. Amıcıs'ın “sükunetin hüküm sürdüğü mekanlar olarak gördüğü bu mekanlar Tanpınar'da meddahların hikayeler anlattığı, saz şairlerinin şiir müsabakaları yaptığı ve bazılarında Ramazan geceleri Karagöz oynatılan yerler olarak betimlenir. Tanpınar kahvehaneleri şehir halkının önemli toplantı yeri sayar. “İş adamları bu kahvehanelerde birleşiyor, safdil ve meraklı şehirliler uzak memleketlerden dönen yolcuların garip sergüzeşlerle dolu hikayelerini, seferden yeni dönmüş yeniçeri ve sipahilerin Kanice veya Oyvar muharebelerinin bizzat şahit oldukları safhalarını burada dinliyorlar, çetin anlarda efkari umumiye denen şey bu kahvelerde hazırlanıyordu.”²¹⁸ Görüldüğü gibi kahvehaneler bir yandan kültürel, sosyal, siyasal ve eğlencelik yanlarıyla Osmanlı toplumunda yeri doldurulamaz bir işleve sahip olurken, öte yandan da kamuoyu oluşturan en önemli kurumlardan biri olarak belirmektedir.

Ancak yukarıda tasvir edilen kahvehaneler dışında, on dokuzuncu yüzyılla birlikte *Kıraathane* ve *Çayhane* olarak isimlendirilen iki kahvehane türü daha açıldı.

²¹⁶ Bkz. (203), AMICIS, 71.

²¹⁷ A.g.k., 71.

²¹⁸ Bkz. (202), TANPINAR, 204.

Tanpınar kıraathanelerin açılmasını şöyle anlatır: “Tanzimat’tan sonra insanla beraber kahve zevki de değişti. Viyana ve Paris usulü, duvarları aynalarla süslü, sandalye ve masalı kahveler açıldı ... Katibim türküsünde kolalı gömleği ve setresiyle alay edilen İstanbul beyleri bu kahvelerde toplanmaya başladılar.”²¹⁹ Genellikle “Beyoğlu’ndan Galata ve Divanyolu’na, Beyazıt’a kadar” olan bölgede kurulmuş olan bu kahvehanelerin kıraathane adını alması da, özellikle Sultan Abdülaziz döneminde birdenbire yaygınlık kazanan gazete okuma zevkinin bu mekanlara taşınmasıyla gerçekleşmiştir. Kıraathanelerin açılması, bu çalışmanın bir sonraki bölümünde bahsedilecek olan, Murat Belge’nin *yüzeysel ve kısmi kalan, bir taklit anlayışından yeterince kurtulamayan* olarak nitelendirdiği *Batılılaşma* anlayışının bir göstergesi gibi görünür. Osmanlı aydınlarının devam ettiği kıraathaneler aynı zamanda, bu aydınların geleneksel bağlarının da zayıflamaya başladığını ve farklı bir kimliğin, *batı* eksenli bir kimliğin etkisi altına girdiğini göstermektedir.

Üçüncü kahvehane türü olan *Çayhaneler* genellikle Şehzadebaşı’nda toplanmıştı. Buralarda toplananlar kahve yerine çay içmeyi tercih edenlerden, Tanpınar’ın deyişiyle “çayı hususi bir zevk haline getiren tiryakiler”²²⁰ den oluşuyordu. Çayhaneler kısa sürede popüler mekanlar haline gelmişlerdi. “Çayhanelerin popüler olması eğitim ve eğlence gibi iki işleve sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Bir yanda kendi ürettiği bedii ve ilmi figürleri hazır bulunanlara aktaran marifet sahipleri, diğer yanda bu istihsalı memnuniyetle tahsil etmeye hazır dinleyici topluluğu, buraların adeta birer mektebe dönüşmesini sağlamıştı.”²²¹ Daha sonra, bu kültür mekanları sayılabilecek yerlere kabadayılardan uğramaya başlaması, sanat ve eğlence mekanlarının Beyoğlu’nda yoğunlaşması ve özellikle II. Meşrutiyet’in ilanından sonra çayhanelerin bir kısmının ekonomik kaygılarla kapılarını önce tavla ve satranç ve sonra da iskambil oyunlarına açması, bu mekanların popüleritesinin kaybolmasına neden olmuştur.²²² Çayhanelerin kökeni de yine batı şehirlerine dayanıyordu. Bu çalışmanın *Kavramsal Çerçeve* başlıklı bölümünde Marshall

²¹⁹ Bkz. (202), TANPINAR, 205.

²²⁰ A.g.k., 207.

²²¹ Kemalettin Kuzucu, “Efendi! Güzel Bir Çay Himmet Et”, 22.

²²² Bkz. (221), KUZUCU, 22-23.

Berman aracılığıyla sözü edilen Boudelaire'in Paris Kahvelerine benzeyen çayhaneler vitrin camının arkasından yoldan geçenleri izlemek için kullanılabilen mekanlar olarak belirir.

Kahvehaneler Osmanlı toplumu için hayati önemi olan mekanlardı. Ancak, özellikle erkekler söz konusu olduğunda, kamusal hayatın önemli bir kısmının geçtiği bu mekanlar, birer eğlence mekanı olarak görülememektedir. Osmanlı toplumundaki eğlence fikrinin tam anlamıyla kamusal bir karakter taşıyor olması, belki de eğlenceye özgü bir alan olarak kullanılabilecek olan kahvehanelerin de bu amaçla kullanılmasını engellemiştir. Sadece bazı özel zamanlarda -Ramazan ayları gibi- ölçeği küçük eğlenceler için kullanılmıştır. “Kahvehaneler bir çeşit dışsal, günün ölçülerine göre ‘kamusal’ hayatın geçtiği yerlerdi; zamanına göre buralarda da ‘Karagöz’ gibi seyirlik eğlenceler düzenlenirdi.”²²³

On dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı toplumunda özel eğlence mekanları görülmemiştir. Eğlencenin niteliği genellikle, “oldukça basit, herhangi bir düzenlemeye gerek bırakmayan, her yerde, her zaman, herkesçe yerine getirilebilir, dolayısıyla da gündelik hayatın içine sinmiş”²²⁴ bir biçime sahipti. Eğlenceler aile içinde gerçekleşir ve çoğunlukla müzik bu eğlencelerdeki en önemli etkinlik alanını oluştururdu. Murat Belge de aile içindeki boş zaman değerlendirme faaliyetlerinin en önemlisinin müzik olduğunu vurgular. “Ailenin bir hayli kapalı olduğu dönemlerde, her ailede, boş zamanlarında şarkı söyleyebilen, saz çalabilen bireyler bulunmuştur ve bunlar ailenin boş zamanını değerlendirmede katkıda bulunmuşlardır.”²²⁵ Murat Belge'nin vurguladığı aile içi eğlenceler dışında, Tanpınar, Osmanlı toplumunda birlikte eğlenme alışkanlıkları da bulunduğundan söz eder. Tanpınar, Osmanlı toplumunun gündelik hayatını anlatırken, eğlence şekilleri üzerinde durur. Dini motiflerin egemen olduğu geleneksel yaşam tarzının hüküm sürdüğü Osmanlı toplumuna genel olarak bir duygusallık ve hüznün egemen olsa da Tanpınar, bu toplumun “sanıldığından daha fazla eğlendiğini”²²⁶ söyler. *Beş Şehir* isimli

²²³ Bkz. (209), BELGE, 860.

²²⁴ A.g.m., 860.

²²⁵ A.g.m., 860.

²²⁶ Bkz. (202), TANPINAR, 154.

çalışmasının İstanbul'u anlattığı bölümünde, Osmanlı'daki mahalle yapısının toplu eğlenme motifleri yarattığından bahsederek, bu mahallelerin sadece bir hatıra olarak kalmasından sonra, *toplu yaşama ve toplu eğlenmeyi* de yitirdiğimizi vurgular. “Eski İstanbul'da ... zengin, fakir her sınıf beraberce eğlenirdi. Mehtap sefalari, Kağıthane alemleri, Çamlıca gezintileri, Boğaz mesireleri şehrin adeta beraberce yaşamasını temin ederdi.”²²⁷ Bu rutin eğlence formları dışında Osmanlı toplumundaki eğlence biçimlerinin en fazla farklılık gösterdiği dönemler, Ramazan, bayram, sünnet, evlilik gibi dönemler ve sarayın çeşitli zamanlarda ilan ettiği özel kutlamalardı. Bu dönemlerde eğlence, aile sınırlarını aşan bir nitelik kazanmaktaydı. Köy ya da mahalle ölçeğinde gerçekleşen bu faaliyetlere daha geniş bir katılım sağlanıyor ve eğlence, kamusal bir etkinlik halini alıyordu.

Tanpınar'ın, eserinde İstanbul'daki bayramları betimlediği bölüm, bayramların bir eğlence zamanı olarak nasıl belirginleştiğini açıklarken; bir yandan da nasıl tinsel, ruhani bir karakter taşıdığını gözler önüne sermektedir:

“Eski İstanbul bayramları çok başka türlü idi. Bayram sabahı güneş bile çok başka türlü, adeta ruhani doğardı. Çünkü eski hayatımızda takvim semavi bir şeydi. Şehir, daha bir kaç gün önceden bayrama hazırlanırdı. Eğer gelen Şeker bayramı ise bu, sadece bayram yerlerinin hazırlanmasından ibaret kalır, Ramazanın hususi hayatı, şenlikleri birden bire bayrama çevirirdi. Dolaplarıyla, atlı karıncalarıyla, gümüş kırbaçlı, Çerkez eğerli pırıl pırıl atlarıyla, bin türlü sürpriziyle bayram yerleri şehre gündelik hayatından çok başka, çok renkli bir görünüş verirdi. Çocuk bu günlerin tek hakimiydi.”²²⁸

François Georgeon ise bayram dönemlerine, özellikle de ramazan ayına kamu düzeni açısından yaklaşır. “Öncelikle gündüz insanların işsiz kaldığı bir dönem olduğu için işler azalmıştır ya da hiç kalmamıştır, dükkanların ve atelyelerin bir bölümü kapanmıştır, çalışan daireler yavaşlamıştır, okullar tatile

²²⁷ Bkz. (202), TANPINAR, 157.

²²⁸ A.g.k., 159.

girmiştir...vb. İkincisi ibadete ayrılan zamanların dışında dinlenmeye, eğlenmeye ayrılan bir zamandır; ziyaretler, yolculuklar, gezintiler, halka açık yerlerdeki gösteriler (sokaklar, caddeler, kavşaklar, meydanlar, çarşılar yakın yerler vb.) için fırsat yaratır. Dolayısıyla ramazan hareketlilik ayıdır; toplumsal yaşam ve eğlence ayı olan ramazan aynı zamanda buluşmalar, kötü niyetli gizli toplantılar, komplolar, gizli eylemler için ideal bir dönemdir.”²²⁹

On dokuzuncu yüzyılla birlikte Osmanlı’daki batılılaşma çabaları, eğlencenin de -ya da daha genel olarak boş zamanın da- batılı bir biçime bürünmesini sağlamıştır. Ancak Osmanlı toplumu için birdenbire değişen bir yaşam tarzından söz etmek mümkün değildir. Bu değişiklik başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde yaşayan, çoğunlukla Batı’da eğitim görmüş kesimleri kapsamaktaydı. Bu kesime ek olarak Avrupalı tüccarlar ve Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları vardı. Yeni yaşam biçimi ve eğlence tarzı için seçilen bölgeler de, doğal olarak Müslüman olmayan azınlıkların yaşadığı bölgelerdi. Özellikle Beyoğlu, yeni eğlence biçimlerine en uygun mekan olarak beliriyordu. “İstanbul’un Pera (Beyoğlu) kısmı, bu kozmopolit hayat tarzının temellerini oldukça eski bir tarihten beri kurmuştu. Dolayısıyla Batılılaşan Müslüman kesim de rahat eğlence ortamını burada buldu.”²³⁰ Batılı yaşam tarzının hızla bu kesimi içine alması ve Beyoğlu’nda yaşayan azınlıkların girişim gücü “yavaş yavaş tiyatrodan, kafeşantana, otele ve Avrupalı lokantaya, birahanelere doğru genişleyen”²³¹ yeni bir eğlence hayatının oluşmasını sağlamıştır. Tanpınar Beyoğlu’nun şehir hayatına yapıcı ve yıkıcı çehreleriyle girdiğini söyler. “Tiyatrosuyla birdenbire parlayan semt, Abdülaziz devrinde büyük otellerin, mağazaların, zenginler için kibar Avrupa terzilerinin, fakirler için hazır elbise mağazalarının ve her sınıf halk için Paris ve Avrupa ithalatı bir yığın eğlencenin, alafranga konserlerin, şöhretsiz muganniye ve rakkaselerin gözalcı köşesi olur.”²³²

²²⁹ Bkz. (215), GEORGEON, 50.

²³⁰ Bkz. (209), BELGE, 860.

²³¹ Bkz. (202), TANPINAR, 216.

²³² A.g.k., 217.

Osmanlı dönemi Türkiye'sinin eğlence hayatındaki bu hızlı değişim, önceleri belli kesimleri içine alsa da daha sonra tabanda yaygınlaşarak, tüm sosyal yaşamı derinden değiştirmekte ve gündelik yaşayış şeklini daha önce görülmemiş bir oranda farklılaştırmaktaydı. Modernleşme, bireyin hayatı algılayış tarzını çevreleyen tüm katı kuralları yerinden ediyor ve bu hızlı değişim kalıcı olabilecek yeni dayanaklar ortaya koyulabilmesini de olanaksız kılıyordu. Hem yaşamı biçimlendiriş hem de kentin yeni mekanlarındaki yeni ilişki tarzları *Batı* ölçeğine göre oluşuyordu. Bu aynı zamanda kentteki yeni mekanların şekillenmesinde de etkiliydi. Ahmet Hamdi Tanpınar, çalışmasının İstanbul'u konu ettiği bölümünde, bu kentin sosyal hayatında bir istikrarsızlığın baş gösterdiğini vurguladıktan sonra şöyle demektedir: ...İstanbul, dünya piyasasını avucuna geçirmiş Paris'i taklit ettikçe istikbalini tehlikeye atıyordu.”²³³

Osmanlı'da gündelik hayatı anlamaya çalışmak aynı zamanda tarikatların işlevlerini de anlamaya çalışmak demektir. Çünkü tarikatlar Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde, gündelik hayatı biçimlendiren temel yapıların başında gelmektedir. Tarikatlar “gündelik hayatın sosyo-kültürel ve siyasi dokusu üzerinde aktif rol üstlenmiş dışa dönük birer denetleme mekanizması gibi”²³⁴ yorumlamak mümkündür. Batı toplumlarında devlet ile birey arasındaki boşluğu doldurmak için sivil toplum kurumları ortaya çıkarken İslam toplumlarında bu boşluğun tarikatlar tarafından doldurulduğu görülmektedir. Bu nedenle tarikatları sadece dini çerçevede değerlendirmek doğru olmaz. Tarikatlar devlet ile birey arasındaki etkileşimin biçimini de belirlemiş ve bu iki faktörü çift yönlü bir iletişim ağı içinde buluşturmuştur. “Osmanlı döneminde bu buluşmanın meşru zemini, tarikatların devlet tarafından tescil edilmesiyle kurulmuştu. Böyle bir tescil aynı zamanda devletin tarikatlar aracılığıyla gündelik hayat içindeki sosyal kimlik türlerini de meşrulaştırması anlamına geliyordu. Sokaktaki insan açısından ise bu meşrulaştırılmış kimlik, hem gündelik hayata katılmanın bir ön şartı, hem de toplumdaki statü merdivenlerini çıkabilme şansını elde etmek demektir.”²³⁵ Osmanlı

²³³ Bkz. (202), TANPINAR, 219.

²³⁴ Ekrem İŞİN, “Tarikatların Gündelik Hayatı Şekillendirmesi, 1.

²³⁵ Agm., 1.

toplumun gündelik hayatı ve devlet iktidarı ile toplum arasındaki ilişkilerin biçimi, özellikle II. Beyazıd'dan itibaren²³⁶, tarikatların şekillendiriciliği ve denetleyiciliği üzerinde temellenmiştir. Tarikatların Osmanlı toplum yapısı içinde sahip oldukları haklar ve hareket alanları manevi eğitim vermekle sınırlı değildir. Şerif Mardin, sözkonusu dini eğitim dışında tarikatların *sosyal seyyaliyet* fonksiyonundan sözeder. “Sokaktaki insan için bunun anlamı, kuvvetler ayrılığı ilkesine yabancı bir siyasi yapılanma bünyesinde resmi bir göreve talip olabilmenin ancak tarikatlara ait bu ‘sosyal seyyaliyet’ kanalını kullanarak gerçekleştirilebileceğidir. ...tarikatların üstlendiği bu rol, gündelik hayatın oluşumunu doğrudan etkileyici bir değer taşımaktadır.”²³⁷

Bir sonraki bölümde incelenmeye çalışılacak olan *Türkiye’de Gündelik Hayat ve Boş Zaman* bölümünde de anahtar kavramlardan birisi *Batılılaşma* olacaktır. *Batılı gibi olma* düşüncesi Osmanlı’nın son dönemlerinde olduğu şekliyle Türkiye Cumhuriyeti’nde de temel bakış açısı olmaya devam etmiştir.

²³⁶ Gündelik hayata birer sosyal kimlik şekillendiricisi olarak katılan tarikatların, devlet tarafından meşruiyetinin tanınması ve faaliyetlerinin şer’i hukuka dayandırılması şartı, II. Bayazıd döneminden itibaren bu müesseseleri siyasi otoritenin cemaat yapıları üzerindeki kontrol mekanizması biçiminde kullanmak fikrini doğurmuş ve fikir imparatorluğun son yıllarına kadar geçerliliğini korumuştur” Bkz. (234), İŞİN,1.

²³⁷ Agm., 1.

3. BÖLÜM

3.1 TÜRKİYE’DE GÜNDELİK HAYAT VE BOŞ ZAMAN

Bir toplumun boş zaman anlayışını kavramak için, o toplumun gündelik yaşamına bakmak; gündelik yaşayışını anlayabilmek için de, o toplumu etkileyen ekonomik, politik, sanatsal, kentsel ve en önemlisi ideolojik olayları incelemek gerekmektedir. Çünkü tüm bu etkenler gündelik hayatın dokusunu değiştirmektedir. Bu bölümde Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla birlikte oluşan yeni siyasal hayatın modernleşmeci, batılılaşmacı hedefleri, bu genel hedeflerin kentin fiziki ve sosyal alanlarındaki yansımaları, kitle iletişim araçlarının söz konusu hedefler çerçevesinde yaptıkları yayınların genel niteliği, bu araçların gelişme düzlemi ve boş zaman algılayışının değişen çerçevesi ele alınmaya çalışılmaktadır.

3.1.1 Türkiye Cumhuriyeti ve İdeoloji

Türkiye Cumhuriyetinin 1923’deki ilanıyla birlikte Cumhuriyet söylemi, Osmanlı’ya ait tüm bağlarını koparma ve kendini kapitalist ve modern batı dünyasına bağlama amacını gütmüştür. İlerleme, kalkınma, ulus, ulusal devlet, milliyetçilik, modernleşme, batılılaşma gibi kavramlar, *muasır medeniyetler seviyesine ulaşma* hedefi çerçevesinde, cumhuriyet ideolojisinin temel güdüleyicileri durumundadır.

Cemaatler üstüne kurulmuş olan Osmanlı devletinin parçalanması, cumhuriyetin Müslüman-Türk bir yapı kazanmasını sağlamıştır. Oluşturulmak istenen yeni toplumsal yapının -halkın- baskın kültürünün *Türklük* olması, cumhuriyet yapılanmasının temel karakterini teşkil etmiştir. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için tarih anlayışında, Osmanlı kültüründen kesin bir kopuş yaşanmalıydı. Bu konuda, “Atatürk’ün görüşü, bir cumhuriyetçi rejimin Osmanlıların ‘şanı’ ile desteklenemeyeceğiydi. Tarihin cumhuriyet kuşaklarına sağlayacağı ‘benlik’ başka

kaynaktan gelmeliydi.”²³⁸ Bu bir başka kaynak, Türklük bilincinin aşılması ve *Türklüğün* Osmanlı öncesine ait başarılarının öne çıkarılması olarak belirmektedir.

Bu durum, Türkiye’nin ulusal kimliğinin oluşturulması aşamasında kullanılmayan bir niteliğin de bulunduğunu göstermektedir. Meral Özbek Marriott’a dayanarak “ulusal kimliğin oluşturulmasında, birleştirici bir unsur olarak geçmişin yeniden canlandırılmasında ‘Büyük Geleneğe’ sahip Hindistan gibi ulusların daha şanslı olduklarını”²³⁹ vurgulamaktadır. *Büyük Gelenek* olarak kavramsallaştırılan ve ulusal bütünleşmeyi sağlayacak şekilde her toplumsal kesimi bağlayacak uygun kültürel düzeye sahip olmayan toplumlar -özellikle, Afrika toplumları- ise kültürel siyasa yaratmakta zorlanmaktadır. Özbek bu durumu açıklamak için şu örneği verir: “... örneğin Endonezya ve Seylan’da, seçkinler ve köylü-halk arasında bütünleşmeyi göz ardı eden, bu nedenle bağımsızlıktan kısa bir süre sonra tepkisel hareketlerle karşı karşıya gelen Batılasmacı, tekçi (monist) bir kültürel siyasa.”²⁴⁰

Türkiye’nin kültürel alandaki modernleşmesi söz konusu olduğunda ise Osmanlı’dan gelen bir *büyük geleneğe* sahip olmasına rağmen, “bu gelenekle ilişkisinde, Hindistan’dan çok, büyük geleneği olmayan bir Afrika ülkesi gibi davrandığı; kültürel ideoloji olarak geleneği yeniden biçimlendirirken ... geçmiş tanımını Anadolu uygarlıklarını da kapsayan bir biçimde ‘Türklük’ geçmişine dayandırdığı söylenebilir.”²⁴¹ Meral Özbek’in bu saptaması, Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni bir kültürel kimlik oluşturma projesinde farklı bir örgütlenme tarzının uygulanmak istendiğini göstermektedir. Ancak Tanzimat’tan itibaren hız kazanan Batılılaşma anlayışı ve çabasının da daha kapsamlı bir biçimde, Cumhuriyet rejimi tarafından, ele alınıp organize edildiği düşünülecek olursa, bu çabanın belli bir birikime sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır. Şerif Mardin de bu konuda şu vurguyu yapma gereği hisseder: Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğunun kalıntısının yeniden örgütlenmesidir; asıl radikal olan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin tam bir ulus devlet olarak kavramsallaştırılmasında ortaya çıkar.”

²³⁸ Şerif MARDİN, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 238.

²³⁹ Bkz (143), ÖZBEK, 41.

²⁴⁰ A.g.k., 42.

²⁴¹ A.g.k., 42.

²⁴² Türk milletinin henüz kültürel ve siyasal bir kimlik olarak, pratikte belirmediği görülmektedir. Türkiye Cumhuriyetinin ve cumhuriyet söyleminin ilk görevi, *Türk Milleti* kimliğini genel toplumsal yapının içine yerleştirebilmektir.

1930'da ortaya çıkan iki ideoloji *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş-Dil Teorisi* milli kimliğin oluşumuna yardımcı olabilecek çabalar olarak belirmiştir.

Türk Tarih Tezi'nin amacı, yukarıda vurgulanmaya çalışılan, Türklüğün Osmanlı'dan çok önce, uygarlaşmaya katkıda bulunmuş olduğunu ispatlamaktır. Şerif Mardin bu tezin, sınırlı da olsa, bir ölçüde amacına ulaştığını iddia eder: "...Türkler, Türk olarak başarılarından kaynaklanan yeni bir duygu hissetmeye ve dünyaya bir Türk olarak gelmiş olmakla gurur duymaya başladılar; halbuki, bundan elli yıl kadar önce Türk terimi, hala Osmanlı İmparatorluğunun sakinleri tarafından göçebe veya köylü ile eş anlamlı olarak kullanılmaktaydı."²⁴³

Güneş-Dil Teorisi ise Osmanlı seçkinlerinin, bürokratlarının, memurlarının kullandığı Arapça ve Farsça kelimelerle yüklü dilin yerine daha sade ve Türkçe ağırlıklı olan halk dilinin yerleştirilmesini amaçlıyordu. Ayrıca, diğer birçok dilin, Türkçe temeline dayandığı; "şayet bu ilk Türk dili incelenirse linguistik kullanıma elverişli bir kılavuz bulunabileceği ileri sürülmekteydi."²⁴⁴

Türk Tarih tezi ve Güneş-Dil Teorisi, *İdeolojinin Boş Zamana Etkisi* başlıklı bölümde açıklanmaya çalışılan, *etnikliğin nasıl üretilceğine* cevap olarak beliren *ırk* ve *dil* ağırlıklı yöntemlerden, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ne şekilde yararlanıldığını göstermektedir. Osmanlı'dan önceye atıfta bulunan Türklük anlayışı, eski çağlardan bugüne dek süren ve kuşaktan kuşağa aktarılan içsel bir bağ ve tözün varlığını iddia edip, böyle bir etnik sürekliliği kurgularken, dil de ırksal sürekliliği ispatlayan önemli bir gösterge olarak belirlemektedir. Ve bu iki yöntem, Osmanlı'yla ardıllık ilişkisini de kesintiye uğratmaktadır.

²⁴² Bkz. (207), MARDİN, 65.

²⁴³ A.g.k., 69.

²⁴⁴ A.g.k., 69.

Bu iki yöntemin -ideolojinin- dışında Şerif Mardin'in saptamasıyla ortaya çıkan bir başka ideoloji daha vardır: "...Cumhuriyetçi-Türk kimliğinin tesisi için en katı dayanağın, Kemalizm'e sosyal bir ideoloji sağlayan daha katı başka bir toplum teorisinin bulunduğu görülüyor. Bu teori, Fransız Üçüncü Cumhuriyetinin resmi ideolojisi olan Solidarizmdi."²⁴⁵ Ziya Gökalp'in Durkheim'dan etkilenecek, Türk toplumu üstünde uygulamak istediği Solidarizm'in temel tezi, tüm sosyal kurumların ve mesleki zümrelerin birlikte çalışarak toplumda uyumu sağlayabileceği, ve böylelikle, sınıflar arası çatışmanın önleneyeceğiydi. "Ayrıca Türk solidarizmi, artı-değerlerin toplumun yararına tahsisi vasıtasıyla biriken sermayeyi, toplumun çıkarı için kurulacak sanayi tesislerine ve büyük çiftliklere yatırılmasını öngören bir sosyal program teklif etmekteydi."²⁴⁶ Bu şekilde Türkiye'de *oluşturulacak olan halkın*, hiçbir sınıflar arası çatışmaya gerek kalmadan, dayanışmacı bir yol izlenerek uygarlaşmış toplumlar seviyesine yükseleceği düşüncesi yerleştirilmek istenmiştir. Stefanos Yerasimos da sınıfsız bir toplum olarak tasarlanan Türk ulusunun ekonomik çabasını şöyle değerlendirmektedir: "Türk halkı veya Türk ulusu, siyasal savaşını zaferle bitirmiş, şimdi de 'muasır medeniyetler seviyesine' erişebilmek için ekonomik bir mücadeleye atılıyordu. Birinci mücadelede olduğu gibi ikincisinde de ulus ya da halk denen şey bölünmez bir bütün, 'imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle' idi."²⁴⁷

Millet kavramından başka, Mustafa Kemal'in "tasarısına gizli bir temel sağlayan" ikinci temel şifre Batı Medeniyeti²⁴⁸ ydi. Batı medeniyeti yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye Cumhuriyetinin izlemesi gereken yolu gösteren bir güçtü. Kuruluş dönemindeki *Türkçülük* akımının en önemli isimlerinden biri olan Hamdullah Suphi Tanrıöver de sözü edilen iki temel şifrenin birbiriyle bağlantılı olduğunu -ya da öyle anlaşılması gerektiğini- anlatır bir şekilde, şöyle demektedir: "Kendimizi Avrupalı hissettikçe Türk kalacağız. Türklüğümüzü Avrupalı olmaya

²⁴⁵ Bkz. (207), MARDİN, 70.

²⁴⁶ A.g.k., 70.

²⁴⁷ Stefanos YERASİMOS, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, 3. Cilt, 1239.

²⁴⁸ Bkz. (238), MARDİN, 65.

yüz tuttuğumuz zaman bildik.”²⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti’nin oluşum sürecindeki fikir mimarlarından Ziya Gökalp, 1924 yılında Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan yazılarında, *Meçhul Filozof* adlı hayal ürünü bir karaktere sorular sorarak, Cumhuriyet ideolojisini halka aktarmaya çalışmıştır. Meçhul filozofla gerçekleştirdiği dialoglardan birisi şöyle gelişir:

“Yine sordum:

-Bu milletin en büyük mefkureleri nelerdir?

Şu yolda cevap verdi.

-Bu milletin en büyük mefkurelerini dört mefkurede icmal edebiliriz:

1) Milliyetçilik, 2) Halkçılık, 3) Garp Medeniyetçiliği,

4) Cumhuriyetçilik.”²⁵⁰

Garp medeniyeti ya da Batı uygarlığının takibi Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundaki çabaların başında gelmektedir. Kemalizm olarak beliren cumhuriyet ideolojisinin oluşum sürecindeki en önemli fikir kaynakları, Batının düşünce sisteminin etkisi altında olgunlaşmıştır. Jön Türk hareketiyle birlikte Mülkiye, Askeri Tıbbiye ve Harbiye okullarında tartışılmaya başlanmış olan Batıcılık, Jön Türk hareketinden daha radikal olarak²⁵¹ Türkiye Cumhuriyeti’nin merkezi kavramlarından birisi -belki de diğer kavramları da kapsayacak şekilde düşünüldüğünde en önemlisi- olmuştur. Ulus olma bilinci ve toplumsal hayatın tüm alanları, *Batıcı* bir anlayış içerisinde anlamlandırılmaya çalışılmıştır. “Yeni Türklerin şuuru, Atatürk’ün bütün geçerli bilgi ve davranışların kaynağı olarak defalarca zikrettiği ilim (Garp Medeniyeti) içinde kök salacaktı.”²⁵²

Ancak, Türkiye’de yaşanan *Batılılaşma* sorunu, tabandan gelen bir talep olarak değil, devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılmış bir olgu gibi görünmektedir. Murat

²⁴⁹ Mesut YEĞEN, “Kemalizmin Zor Seçimi”, 5.

²⁵⁰ Ziya GÖKALP, *Makaleler IX*, 108.

²⁵¹ Jön Türk hareketinden daha radikaldir; çünkü Osmanlı’nın toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısını temelden değiştirecek bir proje olarak uygulamaya konulmuş ve Osmanlı devletinin yerine Türkiye Cumhuriyetinin kurmuştur. Jön Türkler ise hiç bir zaman yeni bir devlet kurmayı düşünmemişlerdir.

²⁵² Bkz. (238), MARDİN, 68.

Belge bu durumu, *yukarıdan aşağıya bir süreç* olarak nitelendirmektedir. Bu süreçte genel olarak *zorlama* yöntemi belirginlik kazanmaktaysa da “devlet bazen zorlama, çok zaman teşvik denebilecek tedbirlerle süreci desteklemiş, kimi zaman ise sadece göz yummuştur.”²⁵³ Fakat burada öne çıkan bir başka unsur Batılılaşma anlayışının ne olduğu sorunudur. Batılılaşma hedefi “yüzeysel ve kısmi kalan ve belli bir taklit anlayışından yeterince kurtulamayan hedefler”²⁵⁴ olarak ortaya çıkar. Bu görüntü, gelenekselliğe dayalı toplumsal yaşantının kaybedilme korkusunun sonucu olarak belirmektedir. Alışılmış hayat tarzı, yerini yeni bir kültürün, teknolojinin ve yeni çalışma düzeninin tehdidi altında bilinmeyen bir geleceğin tedirginliğine bırakmaktadır.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin *din* olgusuna bakışı da Osmanlı’dan farklıdır. Osmanlı devlet yapılanması temelde İslami bir karakter taşımasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti laik bir çerçeve içerisinde kurgulanmıştır. Şerif Mardin’in titizlikle vurguladığı gibi, Cumhuriyet rejiminin siyasi anlatımının yegane meşru organı olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1931 yılı tüzüğü, “dinin ‘vicdani bir mesele’ olması dolayısıyla, devletin dini hayat içinde hiçbir rol almaması durumu olarak tanımlanan ‘laiklik’ ilkesinin desteklendiğini belirtmekteydi.”²⁵⁵ Böylece dinin siyasi hayat içindeki yönlendirici karakterine, en azından resmi anlamda son verilmekteydi.

1950’ler Türkiye Cumhuriyeti’nde yeni bir dönemin başlangıcı olarak belirmektedir. 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’nin kurulmasıyla, siyasi alanda yeni bir hareketlenme ve radikal bir değişimin yaşanmaya başladığı görülmektedir. Çok partili hayatın dikkat çekici bir yanı, İsmet İnönü’nün hissettiği gereklilik dışında, batı destekli bir projenin de parçası olmasıdır. Doğan Avcıoğlu da, bu görüşe kesin olarak inanmış olmamakla beraber, İsmet İnönü’yü çok partili hayata geçmeye zorlayanın *Anglo-Amerikan telkinleri* olduğu görüşünün çok fazla yabana atılamayacağını; nitekim “batılıların da bu yolda telkinde bulunmuş”²⁵⁶ olduklarını belirtmektedir. Bu süreçte Türkiye’nin, Amerikan eksenli bir siyaset izlemeye

²⁵³ Bkz. (209), BELGE, 841.

²⁵⁴ A.g.m., 841.

²⁵⁵ Bkz. (238), MARDİN, 67.

²⁵⁶ Doğan AVCIOĞLU, *Türkiye’nin Düzeni*, 516.

başladığı görülmektedir. Avcıoğlu Amerika'nın, Türkiye'nin çok partili yaşama geçişi konusunda farklı bir plan içerisinde hareket ettiğini iddia eder. Amerika'nın asıl amacı Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmek değil, Türkiye'yi bir *ileri karakol* olarak kullanabilme imkanına sahip olmaktır. 1948'deki Marshall yardımları da²⁵⁷ bu plan dahilinde gerçekleşmiştir. Avcıoğlu'nun *New York Herald Tribune*'de çıkan Walter Lippman imzalı bir yazıdan yaptığı alıntı bu amacı açıklayıcı bir nitelik taşımaktadır: "Türkiye ve Yunanistan'ı gerçekten yardıma muhtaç oldukları ya da demokrasi modeli teşkil ettikleri için seçmedik. Bu ülkeleri Sovyetler Birliği'nin kalbine ve Karadeniz'e açılan stratejik kapılar olduğu için seçtik."²⁵⁸

1950 seçimleriyle Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, Türkiye'de ekonomiye, siyasete ve toplumsal yaşamın her alanına nüfuz edecek radikal değişimlerin başlaması anlamına geliyordu. Avcıoğlu'na iktidar değişimi, "büyük toprak ve ticaret çıkarlarının tam zaferini teşkil etmektedir. Yeni iktidar askeri, iktisadi ve siyasi alanda Amerikan isteklerini itirazsız yerine getirecektir."²⁵⁹ İkinci dünya savaşı sonrası oluşan yeni denge Amerika'nın, yeni dünyanın lider gücü ve bu dönemdeki modernleştirme faaliyetlerinin yol gösterici konumunda olmasını beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin Amerika'yla yakın ilişkileri, geline bu aşamada kapitalist modernleşme projesine *bağımlı* bir şekilde dahil olmasını sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda, bireysel ve toplumsal yaşamın tüm evrelerinin modern etkiler altında kalmasına neden olmuştur. Meral Özbek de "... Türk halkının 'modernleşmeyle' doğrudan yüzleşmesinin 1950'lerden sonra olduğu söylenebilir. II. Dünya Savaşı sonrası dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmenin aldığı ivme, 'merkez' ve 'çevre'nin karşılaşmasını, içiçe girmeye başlamasını getirdiği gibi, hızlı kentleşme, sanayileşme, kitle iletişim araçlarının ve eğitim ile ulaştırmanın da gelişmesi ve yaygınlaşmasını getirmiştir."²⁶⁰ demektedir.

²⁵⁷ Marshall yardımları, *Batının yeni lideri* olarak beliren Amerika'nın, ikinci dünya savaşından ağır yaralar alarak çıkan Avrupa'nın gıda ve hammadde ihtiyacını karşılamak için yaptığı kapsamlı yardımlardır. Türkiye de bu yardımlardan yararlanmak istemiş ve Amerikan hükümetine defalarca başvurmuştur. Yardım talebinin Amerika tarafından kabul edilmesiyle Türkiye, alacağı yardımlarla "tarımını geliştirecek ve Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu olacaktır"

Bkz. (256), AVCIOĞLU, 557.

²⁵⁸ Lippman'dan Aktaran AVCIOĞLU, A.g.k., 519.

²⁵⁹ A.g.k., 576.

²⁶⁰ Bkz. (143), ÖZBEK, 25.

Gündelik hayata yön veren kavramlardan birisi, *Gündelik Mitoslardır*. “Mitos, gündelik yaşamın içinde üretiliyor, bir başka söyleyişle yapıp etmelerimizi, biz farkına varmadan biçimlendiren, hatta yönlendiren gündelik pratikleri oluşturuyorlar.”²⁶¹ Gündelik Mitosların -ya da Roland Barthes’ın kavramıyla *Güncel Mitolojilerin-* bireysel ve toplumsal yaşamın tam ortasında kendine bir yer sağladığı ve buradan çağın gerekliliklerini tüm topluma dayattığı anlaşılmalıdır. Gündelik mitosların belirleyiciliği yaşamın tüm safhalarında yeni sembolik imajlar oluşturmaktadır.

Modernleşen Türk toplumunda da gündelik mitoslar önemli yer tutmuş, halkın gündelik alışkanlıklarında yönlendirici bir işlev yüklenmiştir. Ahmet Oktay, gündelik mitosları şu şekilde tanımlamaktadır: “insanlara bir aldanım sağlayan, ancak bu sırada onlara bir kaçış olanağı da veren gündelik yaşamı unutmalarına ya da o yaşamdan mutlu olmalarına yarayan gündelik söylenler.”²⁶² Ayşe Öncü’ye göre de “Güncel Mitolojiler, sıradan konuşmalarda, televizyonda, gazetelerde, reklamlarda sık sık geçen sözcüklerden, cümle parçalarından ibarettir... Bu sözcükler, uzun boylu açıklama gerektirmeden, zincirleme bir dizi soyut kavram ve anlamı çağrıştırır.” Güncel mitolojiler ya da gündelik mitoslar, çok fazla sorgulamaya gerek bırakmadan bireyin gündelik yaşamını düzenleyen anahtar kavramlardan oluşur.²⁶³

Güncel mitolojilerle paralel ve dönemin tüketim alışkanlıklarını, yaşam tarzlarını, sınıfsal farklılığı yansıtan bir başka kavram da Bourdieu’nun *Sembolik Sermaye* kavramıdır.

Bu iki kavram Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemlerindeki sosyal yapının tahlilinde merkezi öneme sahip olabilir. Milliyetçilik temeline dayalı ulus devlet bünyesindeki yeni siyasi yapıya ve modernleşme, endüstrileşme, laiklik, teknoloji gibi nüveleri içeren *Batılılaşma İdeali*ne toplumsal taban tarafından rıza

²⁶¹ Bkz. (120), OKTAY, 72.

²⁶² A.g.k., 72-73.

²⁶³ Bkz. (21), ÖNCÜ, 28.

gösterilmesini sağlamak için gündelik mitoslar üretilmiş ve yeni yaşam tarzına uyum sağlayanlar ile sağlamayanlar arasındaki farklar sembolik ayrımlarla sabitlenmiştir.

1950'lerin Türkiye'ye yeni bir yaşam biçimini de getirdiği yukarıda vurgulanmıştı. 1948 Marshall Planıyla girilen yol, 1950'lerdeki Demokrat Parti iktidarıyla Amerikan yaşam tarzını, ülkenin tüm topraklarına yayacak reklam-promasyon ağıyla birlikte güçlenerek herşeyi bir kez daha dönüşümlere uğratacak bir ortam oluşturmuştu. Bu dönem aynı zamanda Batılılaşma idealinin de daha özel olarak *Amerikanlaşma* halini aldığı bir dönem olarak belirmektedir.

Atom bombası tekeli elinde tutması sayesinde ikinci dünya savaşının en büyük galibi olarak beliren Amerika, yaptığı yardımlar ve özendirdiği yaşam biçimiyle Türkiye'ye *tüketim çağı*nın kapılarını açıyordu. "Truman Doktrini çerçevesinde başlatılan ekonomik yardım, büyük kentlerde ve elbette ki egemen sınıf ve kesimler arasında bir mal bollaşmasına yol açmış, tüketim hırsını kamçılammış ve giderek yükselecek bir ideoloji olarak bu katmanlara içselleşmiştir."²⁶⁴ Doğan Avcıoğlu da tüketim alışkanlıklarının değişmekte olduğunu ve bu durumun devlet harcamalarında da yoğun bir şekilde pay tuttuğunu vurgular. Avcıoğlu'na göre ikinci dünya savaşından, tüm borçlarını ödemiş ve önemli miktarda altın ve döviz rezervi oluşmuş bir şekilde çıkan Türkiye, bu kaynağı üretime aktarmak yerine tüketime harcamayı tercih etmiştir.²⁶⁵ Bu dönemde, Marshall yardımlarından en fazla yararlanan büyük toprak sahipleri ve büyük tüccarlar da kazançlarını tüketim yolunda harcamayı seçmişlerdir. "... büyük çiftçiler, gelirlerini daha çok lüks tüketime yöneltmiş gözükmektedir. ... 1950-1960 döneminde tarım gelirinin ortalama olarak yüzde 3'ten az bir kısmı yatırımlara gitmiştir."²⁶⁶

Amerikan yardımı tüketim kültürünü yükseltirken, Türkiye'nin ekonomik kalkınma stratejisini de baştan aşağı değiştirip, kendi biçtiği rolü oynaması için yeni

²⁶⁴ Bkz. (120), OKTAY, 78.

²⁶⁵ Avcıoğlu eldeki rezervin tüketime harcanmasının en önemli sebebinin "iç ve dış baskılar sonucu, devlet eliyle sanayi teşebbüsleri kurmaktan kaçınılması" olduğunu söyler. Bkz. (256), AVCIOĞLU, 570.

²⁶⁶ A.g.k., 668.

programlar belirlemiştir. Doğan Avcıoğlu Amerikan yardımlarının amacını şöyle açıklar: “Atatürk devrimlerinde amaç sanayi ülkesi olmak iken, Marshall yardımı ile amaç Avrupa’nın tarım ülkesi olmaktır.”²⁶⁷ DP iktidarı, aynı zamanda, Türkiye’de devlet eliyle kapitalist yaratma görevini de üstlenmiştir. *Her mahallede bir milyoner* sözü, o dönemden kalma -ve yıllarca da sürecektir- düsturu açıklamaktadır. Bu sloganı tamamlayan hayal ise *Küçük Amerika* olmak hayalidir.

Böylece Türkiye’nin modernleşme planı ana hatlarıyla açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Türkiye, Amerikan ekonomistlerinin planları çerçevesinde, genel olarak, bir tarım ülkesi kalacak, zirai aletlerin modernizasyonu ile Avrupa’nın tahıl deposu olma görevini üstlenecek; belli çevreler devlet eliyle zenginleştirilip, yaşam şekilleriyle Amerikan yaşamını özendirecek ve her durumda, geçerli ve doğru olan hedefin Amerikalılaşmak olduğunu vurgulayacaklardı. *Amerikan Rüyası*, Türk toplumunun her kesiminde özenilerek ulaşılmak istenen bir hayal olacaktı.

Bu dönemin ideolojik çerçevesini çizen bir başka kavram da *Komünizmdir*. Sovyetler Birliği’nin yıkılışına kadar etkinliğini sürdürecektir. Anti-Komünist propaganda, genellikle batılı haber kaynakları aracılığıyla yapılırken, soğuk savaş ideolojisinde de net bir biçimde taraf olunmasını sağlamıştır. 1950 öncesinde İslami yönetim yanlıları üzerinde uygulanan tasfiye ve sindirme politikası, bu dönemle birlikte solcular üzerinde uygulanmaya başlanmıştır. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti’nin sadece iç politika ve ekonomi konularında değil, aynı zamanda dış politika konularında da Amerikan eksenli bir siyaset izlendiğini göstermektedir. Yukarıda, Avcıoğlu tarafından, Amerika’nın istekleri doğrultusunda çalışacak bir *ileri karakol* olarak tasarlandığı iddia edilen Türkiye’nin siyasi iktidarı Amerikan uydusu şekline bürünmüştür. “Tek cümle ile, DP tam bir uyduluk politikası izlemiştir.”²⁶⁸

Türkiye’nin içine dahil olduğu bu yeni ilişkiler ağı, sosyal, politik ve ekonomik hedefler, Cumhuriyet rejiminin bu dönemden sonraki belirleyici referans noktalarını

²⁶⁷ Bkz. (256), AVCIOĞLU, 558.

²⁶⁸ A.g.k., 583.

oluşturur. Türkiye'nin kapitalist dünyayla kurduğu ilişki eşitsiz bir mübadele ilişkisi olarak ortaya çıkar; ve bu durum tüm toplumun yeni değerler sistemiyle yüzleşmesini ve bu değerler sistemi tarafından biçimlendirilmesini doğurur. Yerasimos'un saptaması şöyledir: "Kapitalizm Türkiye'ye, bütün kültürel ve ideolojik çıkınıyla, değerler ve gerçekler sistemiyle, yaşama tarzıyla ve kısaca bütün modalarıyla; öte yandan ise kendine has ekonomik ve sosyal çelişkileriyle birlikte gelir."²⁶⁹ Böylelikle batı kapitalizminin kültürel formları da Türk halkının toplumsal yaşamına girmiştir. Tanzimat'tan itibaren hedeflenen *kültürel batılılaşma* olgusu Kemalist rejimin giriştiği devrimlerle gerçekleşme aşamasına gelmiştir. "... Kemalist ideoloji kayıtsız şartsız bir batılılaşmayı benimseyerek İslami düşünce sistemini toptan reddetmiştir. Kemalist rejim giriştiği inkılaplarla her ferdi, kapitalist sistemin teslisinden (Kutsal Üçlüsünden) yani üretici, tüketici ve sermaye sahibi üçlüsünden biri, daha doğrusu ikisi haline getirmeyi amaçlayan bu hedefin gerçekleşmesi için gerekli şartları koymaktaydı."²⁷⁰ Kısaca söylenebilir ki Kemalist ideoloji, toplumsal bağlılığı din temelinden çıkarıp, ekonomi temelinde oluşturmayı denemiştir.²⁷¹ Ancak Türkiye'de kapitalist birikimin uzunca bir süre oluşamamış olması, daha sonra ise kapitalist batı dünyasıyla kurduğu ilişkinin eşitsiz bir platformda gerçekleşmesi ve dolayısıyla batı kapitalizminin Türkiye'nin modernleşme, sanayileşme ve kapitalistleşme sürecinin sürecinin birebir yönlendiricisi olması bu hedefte arzulanan başarıya ulaşılmasını engellemiştir.²⁷²

27 Mayıs 1960 ihtilalinin temelinde "ölçüsüzce yürütülen kapitalist gelişmenin yarattığı büyük hoşnutsuzluklar yatmaktadır."²⁷³ Demokrat Parti döneminde uygulanan plansız gelişme ve kalkınma çabaları, devlette söz sahibi olan ordu

²⁶⁹ Bkz. (247), YERASİMOS, 1504.

²⁷⁰ A.g.k., 1504.

²⁷¹ Burada dil ve ırk birlikteliğinin de unutulmaması gerekmektedir. Ancak zamanla toplumsal ilişkiler, karşılıklı çıkar ilişkilerini içeren piyasa ideolojisiyle çerçevelenecektir. Bu çalışmanın *İdeolojinin Boş Zamana Etkisi* başlıklı bölümünde, piyasa ideolojisinin toplumsal süregenliğe olan katkısı açıklanmaya çalışılmıştır.

²⁷² Şerif Mardin ise Türkiye'de özel teşebbüs kültürünün gelişmesine yeterince izin verilmediğini savunmaktadır. Bu nedenle *din*'e rakip olabilecek hiç bir ideoloji ortaya çıkamamıştır. Kemalizm'in kendisi, "kültürün kişilik katında yeni bir anlam yaratamadığı için" rakip ideoloji rolü oynayamazken, özel teşebbüs ideolojisinin de tek başına gelişmesine izin vermeyerek, "toplumun hiç olmazsa bir katında oturmuş bir ideoloji" halinde ortaya çıkabilmesini engellemiştir.

Bkz. (1), MARDİN, 149-150.

²⁷³ Bkz. (256), AVCIOĞLU, 766.

kademelerini rahatsız etmiştir. Ancak 1961 Anayasası, halkçı ve özgürlükçü bir karakter taşımasına rağmen toplumsal temele oturmadiğı ve toplumsal dayanaktan yoksun olduğı için²⁷⁴ hedeflenen başarıyı yakalamaktan uzak kalmıştır. Demokrat Parti iktidarının ekonomi deneyimine karşıt olarak ortaya atılan planlı ekonomi fikri Sosyalist ekonominin temel etkinlik biçimi olduğı gerekçesiyle yeteri kadar uygulanma olanağı bulamamıştır. “Sivil- asker bürokratların sınıflar üstü devlet düşleri, sömürülen kitlelerin çoğunluğunun desteğinden yoksun oluşları ve nihayet küçük burjuvaziye dayanan siyasi partilerce tekrar kazanılmaları, bunların siyasal geleceğinin sonu oldu; ve büyük burjuvazinin kendisi, 1961’de kısmen, 1965’den itibaren de tamamen iktidara geldi.”²⁷⁵

1961 Anayasasıyla birlikte Türkiye’nin girdiğı yol, 1950-1960 döneminde Demokrat Parti iktidarının kurduğı dengenin, tekrar aynı biçimde kurulmasını engellemiştir. “Anayasa yürürlükte idi ve kısmen uygulanması bile çalışanlara temel demokratik haklar sağlayarak kitle örgütlerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştu.”²⁷⁶ Dengelerin tekrar yerine oturabilmesi, yani büyük burjuvazinin bir kez daha iktidara sahip olabilmesi için “şehir burjuvazisiyle tarım burjuvazisi arasında... ittifak zorunluydu.”²⁷⁷ Bu ittifakı 1965 yılında tek başına iktidara gelen Adalet Partisi sağlamıştır. Ancak 1961 Anayasasının söz ve düşünce özgürlüğüne dayalı karakteri, sınıfsal hareketlerin artmasına olanak vermiştir. Bu nedenle, sınıfsal hareketlerin artmasını önlemek ve kontrol edebilmek için büyük burjuvazinin etkinliğine ihtiyaç duyulur. “Bir bütün olarak büyük burjuvazi, kitlelerin politikleşmesini frenlemek için üretimde himayeci ilişkileri devam ettirmek ihtiyacındadır; bu da onu kırsal alanda tutuculuğı teşvik etmek zorunda bırakmaktadır.”²⁷⁸ Ancak zamanla yumuşamak zorunda kalacak olan himayeci ilişkiler yerine dini inançlara vurgu yapan ve ülkenin her yanında yaygınlaşabilecek bir baskıyı örgütleyebilmek daha kolay ve işlevsel görünür. Yerasimos, sözünü ettiği

²⁷⁴ Bkz. (256), AVCIOĞLU, 773 ve Bkz. (247), YERASİMOS, 1722.

²⁷⁵ Bkz. (247), YERASİMOS, 1722.

²⁷⁶ A.g.k., 1722.

²⁷⁷ A.g.k., 1723.

²⁷⁸ A.g.k., 1725.

dinsel gericiliğin Türkiye’de yerleşikleşmesinde “genel olarak emperyalizm ve özel olarak CIA”²⁷⁹ in, doğrudan olmasa da dolaylı olarak rol oynadıklarını iddia eder.

Buraya kadar anlatılanlar Türkiye’nin özellikle 1948’deki Marshall yardımlarından itibaren Amerikan eksenli bir politika ile yönetilmeye başladığını ve giderek ideolojik formasyonun da, toplumsal katmanda Amerika’nın yönlendirmeleri doğrultusunda verilmeye çalışıldığını açıklamaktadır. Doğan Avcıoğlu’nun bahsettiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda öne çıkan ve Türkiye’yi Batı ülkelerinin gelişmişlik seviyesine ulaştıracak olan Milli Demokratik Devrim²⁸⁰ ilkelerinden sapılmış ve ekonomiyle birlikte, iç ve dış politikada da *Amerikan Uydusu* şeklinde tanımlanabilecek bir siyaset biçimine angaje olunmuştur. Toplumun, bir üretim toplumu olmasından çok tüketim toplumu olması için gerekli altyapı hazırlanmış ve ezilen, sömürülen kitlelerin doğru platformlarda gerçekleştirmek zorunda oldukları mücadeleler bazı “slogan demetleri” ile saptırılmıştır.²⁸¹

Bu söz konusu manipülatif karakter taşıyan slogan demetleri slogan demetleri sayesinde büyük sermayenin ve onun kontrolündeki hükümetin uyguladığı baskı ve

²⁷⁹ Bkz. (247), YERASİMOS, 1726.

²⁸⁰ Milli Demokratik Devrimin ana ilkeleri kısaca şu şekilde tanımlanabilir:

- “1.Kamu sektörü ekonomide daimi bir yere sahiptir... ve giderek ekonomide egemen duruma gelmektedir.
2. Stratejik nitelikteki belli üretim kolları devletin elindedir.
3. ...tekelci karakterdeki yerli ve yabancı sermayenin faaliyet alanı daraltılmaktadır.
4. ...köklü bir toprak reformu zorunludur.
5. ...planlı sanayileşme, ülkenin kalkınmasını gerçekleştirmek ve ekonomik bağımsızlığını sağlam temellere oturtmak amacını gütmektedir.
6. Kaynakların hem mali hem de fiziki planlamasını öngören şumullü ve gerçekleştirilmesi zorunlu bir plan bu tip kalkınmanın vazgeçilmez aracıdır”

Bkz. (231), AVCIOĞLU, 1091-1092.

²⁸¹ “Bu slogan demetleri iki seride şemalaştırılabilir: Birincisi: Komünistler= dinsiz aydınlar= batı taraftarları= zenginler (kapitalistler). Bu slogan demetine göre Türk komünistleri kitlelerden kopuk, İslam ahlakına zıt, sapık bir ideolojiyi halka benimsetmek isteyen yabancı ve düşman güçlere satılmış bir tutam aydından ibarettir. Bu aydınlar zengindirler ve batıdan kopya edilmiş sefiş bir hayat sürerler.... Bu yüzden komünistlere saldırmakla halkı ezen zenginliğin köküne saldırılmaktadır....

İkinci tür slogan demeti de buna paraleldir: komünistler= CHP= bürokrasi= baskı ve zulüm. CHP bir taraftan laik olduğunu iddia etmektedir, şu halde dinsizdir; diğer taraftan da ortanın solundadır, yani komünisttir. Sonuç olarak temsil ettiği bürokrasi de öyledir. Böylece komünistlere hücum edilerek, tahsildara, yolsuzluk yapan yargıca, zorba jandarmaya da hücum edilmiş olur”

Bkz. (247), YERASİMOS, 1726-1727.

toplumsal tabanda yarattığı hoşnutsuzluk başka bir platforma kanalize edilerek komünizmle mücadele alanına aktarılmıştır. Ve iki siyasi görüşün - sağ ve sol- birbiriyle çatışması için gerekli ortam hazırlanmıştır. “Böylece aşırı sağı sola saldırtmak ikili bir yarar sunmaktaydı: yasallık ile çelişme tehlikesi olmayan gayri-resmi bir baskı mekanizmasını elde tutma üstünlüğü ve ‘aşırı uçlarda kardeş kavgası’na son vermede bu yasallığın işlemediğini kamuoyunda savunmak. 1965-1971 arasında gelişen olayların temelinde bu siyaset olacaktır.”²⁸²

Ahmet Oktay 1970-1990 yılları arasını “Türkiye’de dışa bağımlı kapitalizmin turmandığı yıllar”²⁸³ olarak belirler. 12 Mart rejiminin askıya aldığı, çalışanların demokratik hakları 12 Eylül 1980’deki askeri darbeye birlikte iyice sıkıştırılmıştır. Korkut Boratav’ın saptaması 12 Eylül darbesiyle ekonominin seyri arasındaki bağlantıyı gözler önüne serer: “12 Eylül rejimi iktisat politikalarının ‘sermayenin bir karşı saldırısı’ biçiminde gelişmesine işgücü piyasasını ‘askeri bir denetim’ altında tutarak gerçekleştirdi”²⁸⁴ Bu süreç, Türkiye’nin her alanda yeni bir mecraya sürüklendiğini, yeni bir ekonomi anlayışı, yeni toplumsal yaşayış biçimleri, yeni bireysel ve toplumsal hassasiyetler kısacası, yeni bir dünyaya girişin öğelerini oluşturan bir süreç olarak görülür. Oluşmaya başlayan yeni süreç, tüketim toplumunun oluşmasını ve tüketim kültürünün yerleşikleşmesini sağlayan ve bu dönüşümler için de çağdaş batılı ülkelerin güdümünde sürdürülen çabanın sergilendiği bir çağ ve anlayış değişikliği olarak belirir. 1983’de iktidara gelen ANAP, bu dönüşümün liderliğini yapmıştır. Emekçilerin maddi durumlarındaki gerilemeye rağmen²⁸⁵, kitle iletişim araçlarının genişleyen yayın ağı ve toplum üzerinde artan etkisi²⁸⁶ - reklam, promosyon, taksitli satış...kampanyaları- mülkiyet duygusunun ve isteğinin artmasına yol açmış, artan mal bolluşması, onlara sahip olabilmek imkanlarının kısıtlılığına karşın, emekçileri tüketim ideolojisinin bir parçası yapmaya yetmiştir. Ayrıca, özellikle sol siyasi akımların, sendikal örgütlerin

²⁸² Bkz. (247), YERASİMOS, 1728.

²⁸³ Bkz. (120), OKTAY, 99.

²⁸⁴ K. Boratav, Türkiye İktisat Tarihi’nden Aktaran OKTAY, A.g.k., 99.

²⁸⁵ Boratav, 1978-79 ile 1984 yılları arasında reel ücretlerin %26.6 oranında gerilediğini vurgulamaktadır.

A.g.k., 99.

²⁸⁶ Bu konuyla ilgili ayrıntılar bu çalışmanın “Cumhuriyet Rejiminde Kitle İletişim Araçlarının Rolü” adlı bölümünde verilmektedir.

dağıtılmasından, yeni ideolojinin, toplumsal tabanda kök salmasını kolaylaştırmıştır. Ahmet Oktay, bu dönemde, darbe öncesi yeni yeni filizlenmeye başlamış olan kentli işçi sınıfı bilincinin ve kültürünün hızla aşınmaya başladığını söyledikten sonra şu saptamayı yapar: “Bu aşınma, bireyselleşme, dine sarılma, toplumsal yaşam odağının iş yerinden ve üretimden, mahalleye, semte, semt (veya kent) takımlarına, aile içine kayması gibi eğilimler içinde ortaya çıkmaktadır. Kent ekonomisinin ve işçi sınıfının karmaşık ve heterojen yapısından kaynaklanan çok farklı uyum mekanizmalarının varlığı da bu doğrultudaki ideolojik dönüşümlere katkı yapmıştır.”²⁸⁷

1980 sonrası Türkiye’sinin siyasal konjonktürü ve siyasi-toplumsal kutuplaşması da farklı bir görünüm kazanmıştır. Bu görüntü yeni ideolojik çerçevenin temel kavramlarını da belirlemiştir.

Türkiye’nin 12 Eylül 1980 müdahalesinin ardından karşılaştığı durum, askeri rejimin tüm toplumsal olguları yönlendirici ve belirleyici bir işlev yüklendiğini gözler önüne serer. 1980’lerin sonunda dünya siyasi dengelerinin yeni değişimler yaşamaya başladığı bir dönem olarak belirir. 1989’da Gorbacov’un önderliğindeki SSCB’nin çözülmeye başlaması, dünyanın iki kutuplu (SSCB-ABD) kabul edilen siyasi görüntüsünü değiştirdi. İkinci Dünya Savaşının sonundan itibaren, Amerikan eksenli politika izleyen Türkiye de bu süreçten etkilendi. *Yeni dünya düzeni* ya da *küreselleşme* olarak adlandırılan yeni süreç, Türkiye’nin Amerika’yla ilişkilerini değiştirmemekle birlikte, bu ülkenin Türkiye nezdindeki ayrıcalıklı yapısını korudu ve güçlendirdi. Bülent Tanör de “Yeni dünya düzeni Türkiye’nin ABD ile olan ilişkilerindeki ayrıcalıklı durumu değiştirmedir” demektedir ve Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 1991 yılındaki ABD ziyaretinde dile getirdiği “stratejik işbirliği” önerisi ve iki ülke arasındaki Savunma ve İşbirliği Anlaşmasının (SEİA) uzatılmasını da daha da geliştirilmek istenen işbirliğine örnek olarak vermektedir.²⁸⁸

Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB) ile olan ilişkileri de bu dönemin önemli konuları arasında bulunmaktadır. 1980 öncesi de gündeme gelmiş olan Avrupa

²⁸⁷ Bkz. (120), OKTAY, 100.

²⁸⁸ Bülent TANÖR, “Siyasal Tarih”, 107.

Birliği'ne 1987'de resmi bir başvuru yapıldı. Ancak 1989'da açıklanan rapor olumlu değildi. Bu olumsuzluğun nedenleri "...ülke ekonomisinin bozukluğu (enflasyon, işsizlik vb.), Türkiye'den gelebilecek işsiz-işçi akınından duyulan endişeler, ülkenin insan hakları ve demokrasi alanındaki eksiklikleriydi."²⁸⁹ 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği anlaşmasıyla Avrupa Birliği yolunda –çok fazla tartışmalar yaşanmasına rağmen- bir adım atan Türkiye, 1999'da aday ülke olarak tanındı. Tam üyelik müzakerelerinin başlaması için ise insan hakları ve temel hak ve özgürlükler konusunda yapılması gereken bazı yapısal, yasal değışiklikler de 2002 yılının temmuz ayında gerçekleştirildi.

Türkiye'nin 1980'ler sonrasındaki toplumsal hayatında üç temel olgu ideolojik anlamda belirleyici nitelik kazanmış, siyasal, ekonomik, sosyal tüm alanlarda örgütleyici, kanaat belirleyici bir ortam yaratılmasına katkıda bulunmuştur. Bunlardan birisi Avrupa Birliği'ne tam üyelik hedefi, diğerleri ise PKK hareketi ve İslamcı siyasi yapılarıdır.

PKK hareketinin Türkiye'de kazandığı ivme toplumu, -zaten hiçbir zaman tam olarak gelişmemiş olan- sınıfsal temelli mücadele ortamından uzaklaştırarak, etnik temelli bir mücadele aşamasına sürüklemiştir. Kürt kökenli bir örgüt olan PKK, Kürt halkının etnik, kültürel haklarını tam olarak kazanamadığını ve Kürt'lere karşı siyasi baskı mekanizmasının sürdürdüğünü iddia edip, bu hakları kazanmak amacıyla silahlı eylemlere başvururken, karşısında hergün daha da güçlenen ve saldırganlaşan milliyetçi bir kitleyi ortaya çıkarmıştır. Daha önceleri – özellikle 1980'lerden itibaren başlayan süreçte- komünizm korkusu işaret edilerek yapılan ideolojik yönlendirme, 1990'lara gelindiğinde *bölücülük* tehdidine karşı oluşturulmuştur. "MHP'nin ve ülkücü hareketin 1990'lı yıllardaki yükselişinde temel saikin Kürt meselesi olduğu, politik, güncel, akademik, vb. bütün yorumlarda bir 'bedahat' (apaçık gerçek) olarak kabul görmüştür."²⁹⁰ Milliyetçiliğin kurgulanışında temel kavramlardan birisi olan *öteki* kavramı kullanılarak kuvvetli bir tehdit algısının yerleştirilmeye çalışılması, toplumun iki ayrı kanada bölünmesini beraberinde getirmiştir. Tanıl Bora ve Kemal

²⁸⁹ Bkz. (288), TANÖR, 107.

²⁹⁰ T. BORA-K.CAN, "MHP'nin Güç Kaynağı Olarak Kürt Meselesi", 56.

Can bu türden milliyetçi ideolojik manipölasyonun nereden geldiği sorusuna, Türk milliyetçiliğinin genel tanımlamasını yaparken cevap verirler: “Genel olarak Türk milliyetçiliği derken, devlet yetkililerince zerkedilen resmi milliyetçiliği, bunun büyük medya tarafından popölerleştirilen biçimlerini, ayrıca milliyetçi- muhafazakar entelijensiyanın (Aydınlar Ocağı, Türk Ocakları gibi mahfiller, sağ basın, vb.) MHP’ye de tesir eden, ama geniş bir sağ yelpazeyi kuşatan telkinatını kastediyoruz.”²⁹¹ Toplumsal tabanda karşılığını bulan bu telkinlere, ideolojik yönlendirmelere şehit cenazelerinin ve PKK karşıtı gösterilerin duygusal etkisinin eklenmesi günden güne büyüyen milliyetçi hassasiyetin oya tahvil olmasına da neden olmuş ve 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde, söz konusu milliyetçi çevreleri –en yoğun biçimde- temsil eden MHP, DSP’nin ardından ikinci parti olarak meclise girmiş, iktidar ortağı olmuştur. Seçimlerden sonra yapılan yorumlarda, DSP’nin birinci parti olarak çıkmasının en önemli nedenlerinden birisinin PKK lideri Abdullah Öcalan’ı yakalayan hükümetin başında bulunması olduğu düşünülecek olursa, 1990’ların sonuna dek milliyetçiliğin baskın ideolojik görüş olduğu görülmektedir.

Türkiye’nin 1980’ler sonrasındaki toplumsal-siyasal hayatında belirleyici nitelik taşıyan ikinci olgu Avrupa Birliği’ne üyelik hedefidir. 1987 yılında Avrupa Birliği’ne yapılan başvuru Avrupa’yla/Batı’yla bütünleşme hedefleri açısından iyimser bir hava yaratmıştır. Ancak 1989’da Avrupa Birliği tarafından hazırlanan olumsuz rapor, Türkiye’nin, yüzünü yine iç siyasi gelişmelere çevirmesine neden olmuş ve Avrupa Birliği hedefinin 1999 yılına kadar daha düşük bir yoğunlukla tartışılmasına neden olmuştur. Abdullah Öcalan’ın yakalanıp Türkiye’ye getirilmesi, Türkiye’de yaşanan terörizmin boyutunu önceki dönemlere kıyasla yumuşamış bir hal alması ve Türkiye’nin AB’ye aday ülke olarak kabulü AB sürecinin Türkiye’de önem taşıyan bir olgu olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Geline bu aşamada zayıflayan Türk/Kürt ayrımcılığı yerini AB’den yana olanlar/AB’ye karşı olanlar biçiminde bir ayrıma bırakmıştır. Türkiye toplumunun karşılaştığı yeni ideolojik yönlendirme konusu AB olmuştur. Avrupa Birliği’nden yana olanların partiler arası müzakerelerle ittifak oluşturmaya çalışması da –bu çabanın başka boyutları da

²⁹¹ Bkz. (290), BORA-CAN, 56.

içermesine rağmen- bu ideolojik anlamlandırma içerisinde isimlendirmeye başlanmıştır. *Uygarlık ittifakı*²⁹² denilen bu ittifak çabası medyanın büyük bir bölümü tarafından desteklenmekte ve Türk toplumsal-siyasi tabanı bir kez daha *ben-öteki* kavramsallaştırması çerçevesinde bölünmektedir.

Üçüncü olgu, İslamcı çevrelerin güçlenmesi ve bu güçlenmenin siyasi alanda da belirginleşmesidir. Türkiye'nin çok partili sisteme geçmesinden itibaren özellikle Demokrat Parti ve bu geleneği izleyen partilerce, İslamcı gruplara gösterilen iltimas ve bu çevrelerle yapılan ittifaklar²⁹³ İslamcı siyasi görüşün güçlenmesine ortam hazırlamıştır. 1995'e gelindiğinde gücünü oy oranlarına da aktararak, seçimleri birinci parti olarak tamamlayan İslamcı yönelişin siyasal örgütü Refah Partisi, Türkiye'de resmi ideolojinin üzerine oturduğu laiklik kavramını yerinden oynatma düzeyine ulaşmıştır. Ya da ideolojik yönlendirme açısından topluma bu şekilde aktarılması gerektiği düşünülmüştür. Çünkü Ümit Aktaş'ın vurguladığı gibi "Türkiye siyaseti, karşıt kamplar arasındaki diyalektik ve dolayimsal ilişkiler içerisinde evrimleşmektedir."²⁹⁴ Bu saptama Türkiye'de İslamcı çevrelerin güçlenmesi ve Refah Partisi'nin iktidarı söz konusu olduğunda da geçerli olmuş, *ben-öteki* ayrımı, bu kez laik/ anti-laik biçiminde belirmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde, buraya kadar işaret edilen noktalarla, Türkiye'nin siyasi tarihi temel kavramlar ışığında, genel görünüşüyle çizilmeye çalışılmıştır. Bu bölümdeki dikkat çekici nokta Türkiye siyasetinin yaslandığı temel kavramlar olan modernleşme, batılılaşma kavramlarının, tüm cumhuriyet tarihi boyunca ana hedefler olarak belirmesidir. Oluşturulmak istenen toplumsal yapı ve bireyin

²⁹² Özellikle medyanın büyük organları tarafından kullanılan bu tabiri Ahmet İnsel eleştirmektedir. İnsel, Uygarlık İttifakını şu şekilde anlamaktadır: "Devleti ya da toplumu yıkacak anarşi güçlerine, barbarlara karşı, iç ve dış irtica güçlerine karşı uygarlık ittifakı. Bu ittifakın diğer adı 'AB bloku'..." Ahmet İNSEL, "Uygarlık İttifakı ve Modern Barbarlık"

²⁹³ Bir örnek vermek gerekirse, "Komünizmle Mücadele Derneği", Yerasimos'un vurguladığı şekliyle "dinci aşırı sağ" hareketlerin ortaya çıkmasında -ya da örgütlenmesinde- önemli bir yapı olarak belirir. "Bu kuruluş,...dinsel gericiliğe yön veren uluslar arası İslam hareketlerine olduğu kadar AP' ye de bağlı bulunmaktadır"

Bkz. (247), YERASİMOS, 1726.

Halen seçim dönemlerinde bazı parti liderlerinin belli tarikat şeyhleriyle görüştüğü ve destek istediği gazete sayfalarında yer almaktadır.

²⁹⁴ Ümit AKTAŞ, "Kutsal ve Metafizik Bir Süreklilik: Devlet", 143.

biçimlendirilmesi aşamasında egemen güçlerin kullandığı temel ideolojik yönlendirmeler, bu kavramlar üzerinden yapılmaktadır. Zaman içerisinde, değişen dünya konjonktürü ve Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal-sosyal duruma göre bu kavramların yanına yenileri eklenmektedir: Ulus devlet, milliyetçilik, küreselleşme, laiklik, Atatürkçülük, vatanın bölünmez bütünlüğü, çağdaşlık vb. Tüm bu ideolojik kavramlar toplumun ve bireyin gündelik hayatını arka plandan belirler. Dünyayı ve yaşadığı toplumu bu belirlenmişlik içinde anlamlandıran birey, boş zamanını da bu belirlenmişlik çerçevesinde çizer. Bu durum, doğal bir süreç olarak işler. Kendisini, biçilmiş, öğütlenmiş bir şekilde sınırlı bir eylem -ya da kitle iletişim araçlarının karşısında edilgen bir eylemsizlik- içinde verilen ideolojik formasyonun etki alanında konumlandırır- konumlandırılır.-

3.1.2 Kentleşme, Kentsel Mekanlar ve Konut Sorunu

Bu bölümde Türkiye'nin kentleşme pratiğini incelerken özellikle İstanbul üzerinde yapılmış araştırmalardan yararlanılacaktır. İstanbul, Türkiye şehirlerinin kentleşmesinde ve kentsel mekanın modernleşme aşamasında en fazla göz önünde tutulan ve üzerinde çalışılan kent olmuştur.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin kentsel imarı söz konusu olduğunda modernleşme projesinin bu süreç içerisindeki etkisi belirgin bir görünüm sunmaktadır. İhsan Bilgin modernleşme sürecinin, evrensel olarak yerleşmeler ve imar süreci üzerinde üç temel iz bıraktığını söyler: “Bunlardan birincisi, modern dünyanın yeni kamusal örgütlenmesinin ve kamusal yaşamın gereksinimlerini karşılayan yeni kamu yapılarının/kamu komplekslerinin inşasıdır. İkincisi, insanların, ulaşım araçlarının, pis ve temiz suyun, elektriğin, haber ve bilginin düzenli ve kesintisiz dolaşımını sağlayacak, entegre ve açık uçlu (dışa doğru genişleyebilme kapasitesine sahip) bir sirkülasyon şebekesinin (yollar, kent içi ulaşım sistemleri, çeşitli altyapı ve üstyapı kanalları) inşasıdır. Üçüncüsü de, modern toplumda artık genellikle anonim tüketici için üretilmeye başlamış olan, dolayısıyla da ikamet ve barınmanın ontolojisini köklü bir biçimde değiştiren konut

inşaatlarıdır.”²⁹⁵ Bu çalışmada, modernleşme sürecinin kentleşme üzerindeki bu üç temel etkisini, Türkiye’nin kentleşme deneyimi bağlamında inceleyebilmek için, İstanbul örneği üzerinden hareket edilmektedir. Bunun nedeni, modernleşmenin etkilerinin, tüm alanlarda olduğu gibi, kentleşme imar süreçleri alanlarında da, Türkiye coğrafyasında ilk kez ve en yoğun şekliyle İstanbul’da görülmesidir.

İstanbul’u modernleştirme çabasının başlangıcı on dokuzuncu yüzyıla dayanmaktadır. İhsan Bilgin’in modernleşme sürecinin yerleşmeler üzerindeki üç temel izden birincisi olarak nitelendirdiği, kamusal binaların yönetici kesimin bulunduğu yapıları kapsayan bölümü Tophane- Ortaköy arasındaki sahilde oluşturulmuştur. Yıldız ve Dolmabahçe Sarayları bu aks üzerinde bulunur. Boğaz kıyısındaki bu aks, “özellikle Dolmabahçe ve Ortaköy arasında, üzerindeki seyrek, ancak belirli bir ritm oluşturan anıtsal binalarıyla, saray duvarları ve camileriyle, peyzajıyla yönetici elitin görkemini simgelemek üzere kurulmuştur. Temaşaya, oyalanmaya, rastlaşmaya sürprize izin vermeyen, görselliği öne çıkaran bir bulvardır, bu.”²⁹⁶ Kamusal yapıların diğer bir kısmını oluşturan Askeri binalar da Taksim, Taşkışla, Maçka ve Selimiye kışlalarından oluşmakta ve “şehrin 19. Yüzyıldaki genişleme alanlarının bitim noktalarında kurulmuşlardır.”²⁹⁷ Kamusal binaların son bölümünü ise iktisadi binalar oluşturur. “İstanbul’un merkez ülkelere iktisadi olarak eklemlenmesinde başat rolü oynayan finans binaları da Karaköy’den Tünel’e çıkan Bankalar Caddesi üzerinde yer almış ve diğer önemli 19.yüzyıl kamu binası olan Belediye (6. Daire) ile noktalanmıştır.”²⁹⁸

Kamu binalarının bu şekildeki dizilişi İhsan Bilgin’in belirlediği ikinci temel izi, yani kent içi sirkülasyon şebekelerinin düzenlenme biçimini de etkilemiştir. Karaköy’den başlayıp Ortaköy’e dek uzanan Dolmabahçe Bulvarı ve yine Karaköy’den başlayıp yukarıya doğru tırmanarak Tünel’e ulaşan Bankalar Caddesi, kentin iki önemli caddesi olarak belirir. Ayrıca, Tünel’den Taksim Kışlasına doğru uzanan İstiklal Caddesi (Cadde-i Kebir) de en önemli gezinti alanı olarak görünür.

²⁹⁵ Bkz. (49), BİLGİN, 257.

²⁹⁶ Bkz. (53), BİLGİN, 89-90.

²⁹⁷ A.g.m., 89.

²⁹⁸ A.g.m., 89.

Şehirlerarası ulaşımın başladığı ve bittiği yerler olarak, demiryolu şebekelerini kontrol eden garlar İstanbul'da, diğer Avrupa ülkelerindeki örneklerinden farklı olarak²⁹⁹ Haydarpaşa ve Sirkeci'ye kurulmuştur. Sirkeci'de kurulan gar modernleşmenin izlerinin tarihi yarımada üzerinde de belirmesine yol açmış ve Sirkeci Garı'nın çevresinde "Vakıf Han, Büyük Postane vb. 19. Yüzyıla özgü büro ve kamu binalarının oluşmasına neden olmuştur."³⁰⁰

1930'lara kadar bu şekilde ve bu büyüklükte kalan şehir, bu tarihlerden itibaren yeni bir modernleşme dönemini yaşamaya başlamıştır. Ancak 1930'larda yaşanan ekonomik durgunluk ve başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması bu kentin nüfusunu "1 milyondan 600.000'ler seviyesine" indirmiştir. Bu nedenle "1930'ların ve 40'ların vizyonları ve girişimleri ... küçülen şehrin sorunlarına çare bulmaya göre kurulmuşlardır. Bu dönemdeki planlar ve operasyonlar şehri modernleştirmeye, modernist efektleri yaygınlaştırmaya yöneliktir."³⁰¹ Bu proje birbirini tamamlayan üç ayrı plan olarak uygulamaya koyulur. Birincisi, Taksim-Maçka-Dolmabahçe arasında kalan geniş vadinin *modern bir şehir parkı* olarak düzenlenmesidir. Oluşturulan park içinde kamusal işlevler taşıyan binalar da bulunur: "Taksim Belediye Gazinosu, Açık Hava Tiyatrosu, Spor ve Sergi Sarayı ve Dolmabahçe Stadi."³⁰² İkinci proje, Taksim Kışlasını yıkarak Şişli'ye doğru uzanacak bir bulvar açılması ve bu cadde üzerine, dönemin modern konut anlayışına uygun apartmanların inşa edilmesine fırsat vermektir. "Taksim-Şişli arasındaki bu kuvvetli eksen, daha önce ayırık olarak gelişen ve farklı karakterler gösteren Maçka, Teşvikiye, Kurtuluş, Osmanbey, Şişli gibi mesken mahallelerini bütünleştirmiş, birbirine bağlamıştır."³⁰³ Üçüncü proje ise Unkapanı Köprüsü ile Yenikapı arasında bir bulvar daha açılarak,

²⁹⁹ Garlar Avrupa ülkelerinde genellikle şehirlerin sınırlarına kurulmuştur. Daha sonra, genişleyen kentin sınırları bu garları içine almış olsa da, İhsan Bilgin'in vurguladığı gibi, "bize bugün Avrupa şehirlerinin yüzyıl dönüşümündeki sınırları konusunda ipucu vermektedir. Oysa İstanbul'da garlar, araya giren Marmara'yı aşabilmek için şehrin tam ortasına Sirkeci'ye ve Haydarpaşa'ya kurulmuşlardır"

Bkz. (53), BİLGİN, 90-91.

³⁰⁰ A.g.m., 91.

³⁰¹ A.g.m., 92.

³⁰² A.g.m., 92.

³⁰³ A.g.m., 93.

tarihi yarımada üzerinde de modern efektlerin oluşmasını sağlamaktır. Bu proje çerçevesinde İstanbul Üniversitesi ve Belediye binası da bu bölgeye yerleşir.

Cumhuriyet'in ilk yirmibeş yılı için konut piyasasına bakıldığında çok fazla bir hareketlilik görmek mümkün değildir.³⁰⁴ Yukarıda bahsedildiği gibi 1930'ların ekonomik durgunluğu ve İstanbul'un azalan nüfusu bu dönemde, piyasa ilişkileriyle bütünleşen bir konut üretme faaliyetinin gelişmesine izin vermemiştir. Bu durum, 1950'lerde canlanacak konut üretme etkinliğine kadar hiç bir konutun yapılmadığı anlamına gelmemektedir. İhsan Bilgin 1950'lere kadar toplumsal hareketliliğin ürünü olarak ortaya çıkmış iki istisnai konut talebinden söz eder: "Birincisi artan milliyetçilik hareketlerinin ve etnik homojenleşme eğilimlerinin uzantısı olarak gündeme gelen nüfus mübadeleleridir... İkincisi ise yeni başkent Ankara'nın konumudur."³⁰⁵ Sözü edilen iki istisnai durumdan birincisi sürekli konut üretimini gerektirecek bir hareketlilik değildir. Mübadele gerçekleştiğinde ortaya çıkan büyük talep, bir kez karşılandıktan sonra istikrara kavuşmuş ve sürekli bir konut talebi oluşturmamıştır. İkinci istisnai durum olan Ankara ise geniş bir konut gereksinimine sahne olmuştur. Başkent'in Ankara'ya taşınması ile artan nüfusunun ihtiyacını karşılamak için geniş çaplı bir konut üretme faaliyeti gerçekleşmiştir.

İkinci dünya savaşının sona ermesiyle iki kutuplu dünyanın ortaya çıkması ve Avrupa'nın savaş sonrası yeniden yapılanma sürecine girmesi, modernleşme sürecinin yeni bir ivme kazanması, bu dönemde çok partili sisteme geçen ve 1950'de iktidar değişimi yaşayan Türkiye'nin modernleşme çabasının fiziksel mekanda da yoğun olarak hissedilmesine neden olmuştur. İhsan Bilgin 1950'lerdeki imar etkinliklerinde ortaya çıkan kökten değişimi şu şekilde ifade etmektedir: "... her şey ters yüz olmuştur: Modern imar görüngüleri karşımıza hep, o zamana dek kamu girişimleri olarak ortaya çıkmışlardı; ya da o zamana dek kamu girişimleri diğerlerini gölgede bırakacak kadar baskın olmuşlardı. Bundan sonra tersi olacak, özel girişim

³⁰⁴ Bu durumun tek istisnası Ankara'dır. Başkent'in Ankara'ya taşınması sadece kamu binası ihtiyacına değil, konut ihtiyacına yol açmıştır. "Yeni devlet bürokrasisinin ve hizmet sektörünün çektiği nüfus, başka kentlerle kıyaslanamayacak bir konut gereksinimi doğurmuştur."

Bkz. (49), BİLGİN, 262.

³⁰⁵ A.g.m., 262.

kamuyu silecektir.”³⁰⁶ Kısaca söylemek gerekirse, Türkiye’nin demografik yapısından ve de özellikle kamu binalarının inşasına gösterilen özel ilgiden kaynaklanan bu durum, 1950’lerden sonra özel sektörün konut üretimine geçmesiyle değişiklik göstermiştir.

1950’li yıllarda başlayan kitlesel göç hareketleri İstanbul’da ve göç alan diğer büyük şehirlerde -özellikle Ankara, İzmir, Adana ve Bursa- önemli oranda konut ihtiyacı yaratmıştır. Bu talebi karşılamak için ise farklı sosyal katmanların ve gelir düzeyleri, toplumsal konumları farklı grupların ihtiyaçlarına karşılık gelebilecek çeşitli konut üretimi gerçekleştirilmeye başlanmıştır. İhsan Bilgin, bu farklı konut üretim ve sunum biçimlerinin bir ortak özelliği olduğunu belirtir: “Bu sunum biçimlerinin ortak özellikleri, profesyonelleşmemiş -ya da yarı profesyonel- bir küçük üretim ortamı olmalarıdır.”³⁰⁷ Büyük inşaat şirketleri henüz kendilerini göstermemiş, ancak, “toplum içindeki küçük ölçekli parasal birikimler ve dayanışma potansiyelleri büyük oranda bu apartmanların yapımı için seferber”³⁰⁸ edilmiştir.

1950’lerdeki modernleşme hamlesi şehrin bütününün fiziki görünümünde de etkili olmuştur. İstanbul’un 1950’den sonraki gelişmesini ve büyümesini belirleyen asıl unsur yeni açılan bulvarlar olmuştur. En önemli bulvarlardan birisi olan ve Beşiktaş’ı Zincirlikuyu’ya bağlayıp oradan da Maslak’a doğru uzanan Barbaros Bulvarı’dır. İhsan Bilgin bu aksın İstanbul’un gelişmesinde belirleyici bir yön verdiğini belirtir : “ Yolun boğaza bakan yamaçları Levent ve Etiler’den başlayarak üst-orta tabaka mesken mahallerine dönüşmüştür... Yolun diğer tarafında ise Zincirlikuyu-4. Levent arasında sanayi mahallerinin kurulması, bu yamaçlarda küçük sanayileşmeyle gecekondulaşmanın içiçe geçerek Haliç’e doğru sarkmasına... yol açmıştır.”³⁰⁹ 1950’lerin diğer bulvar inşaatları da Unkapanı ile Yenikapı’yı birleştiren Atatürk Bulvarı ve bu yolu keserek batıya doğru açılan Vatan ve Millet Caddeleridir. Bu caddelerin açılması, şehrin kullanım alanlarının, insanların çalışma, barınma ve yaşama biçimlerinin yeniden örgütlenmesi anlamına geliyordu. Millet

³⁰⁶ Bkz. (49), BİLGİN, 263.

³⁰⁷ A.g.m., 263.

³⁰⁸ A.g.m., 263.

³⁰⁹ A.g.m., 95.

Caddesinin sur dışındaki devamı olan ve Tekirdağ'a doğru uzanan Londra Asfaltının, Anadolu yakasında İzmit'e doğru genişleyen Ankara Asfaltıyla, 1970'lerin başında hizmete giren Birinci Boğaz Köprüsü aracılığıyla birleşmesi, "İstanbul'un metropolitan ölçekteki asıl çevre yolu"³¹⁰nun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Şehri doğudan batıya doğru kateden bu çevre yolu, "sanayinin ve gecekondu semtlerinin içiçe geçerek doğuya ve batıya doğru yayılmasına yön"³¹¹ vermiştir.

Bu dönemdeki konut inşaatlarında gözlenen eğilim, 1980'lerde daha da yoğunlaşacak bir tarz olarak *apartmanlaşma* eğilimidir. Apartmanlaşma, kentin fiziksel mekanında olduğu kadar kentsel yaşam profillerinde de önemli bir değişimi gözler önüne sermektedir. "Osmanlı-Cumhuriyet tarihinde, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren palazlanan memur ve meslek sahibi kesimler için modern yaşam tarzı, apartman yaşamında sembolleşti. Cumhuriyet döneminin orta sınıf kültürü, modern aile=apartman dairesi denklemi etrafında şekillendi. Bu kesimi kentin alt tabakalarından mekanda ayırıştıran 'üç oda bir salon' apartman dairesi 'ev'in tanımı haline geldi."³¹² Çağlar Keyder modern yaşamın simgesi şeklinde algılanmaya başlayan apartman dairesi özlemini şu şekilde dile getirmektedir: "1960'larda orta sınıfın rüyası, banliyöde müstakil bir sahibi olmaktan ziyade, yeni yapılmış bir apartmanda daire sahibi olmaktı."³¹³

Kentsel alanın ve konut talebinin 1960'lardan 1980'lere kadarki değişimi Çağlar Keyder'in "konutun ve mekan üretiminin değişen biçimleri" olarak kategorize ettiği evrim şemasının *ikinci dönemine* (ara dönem) denk düşmektedir.³¹⁴ Söz konusu ara dönem, orta sınıflara ait konutların ve konut alanlarının farklılaşmasını gözler önüne serer. Bu durum aynı zamanda yeni tüketim kalıplarının da oluşması

³¹⁰ Bkz. (49), BİLGİN, 96.

³¹¹ A.g.m., 96.

³¹² Bkz. (21), ÖNCÜ, 29.

³¹³ Çağlar KEYDER, "Konut Piyasası: İnformelden Küresele", 83.

³¹⁴ Keyder İstanbul'un savaş sonrası (İkinci Dünya Savaşı) evriminde zamansal olarak ardışık olsa da kontropuanlı bir evrim görüldüğünü belirtmektedir. Bu evrimler şöyle sıralanır: "... kırdan kente göçün eski kent merkezini, çevresinde gecekondulaşmanın gelişmesiyle kuşattığı ilk dönem; ulusal kalkınmanın orta sınıf konutları için bir ikamet alanı farklılaşması yarattığı ara dönem; ve küreselleşmenin parçalayıcı dinamiklere yol açtığı bu günkü durum" A.g.m., 73.

demekti. “bir patlama halini alarak seramik duvar ve yer karoları ve kromaj sıhhi tesisat malzemeleri ve aksesuarlar üreten inşaat malzemeleri endüstrisinin mamulleriyle donatılmış büyük mutfak ve banyolar, gelişmekte olan ‘orta sınıf’ semtlerinde yeni inşa edilmiş apartman bloklarının talep ettiği standardı oluşturmaya başladı.”³¹⁵

Görüldüğü gibi bu dönem, bir yandan şehrin fiziki görünümünün dönüşüme uğradığı bir dönem olmakta, öte yandan da *orta sınıf semtleri* olarak beliren mekansal oluşumlar, yerleşim yerleri ortaya çıkmakta ve bu dönemin yeni orta sınıfının tüketim alışkanlıkları ve etkinlikleri farklılaşmaktadır. Konut üretim biçiminin ve bu yeni konutların iç dizaynlarının değişmesi gündelik yaşama yeni sembolik anlamların yüklenmesi demekti. Apartman yaşantısı, konutların iç dizaynları ve bu konutların içinde kendine yer bulan dayanıklı tüketim malları modern yaşamı, belli bir toplumsal statüyü ve belli bir gelir düzeyini işaret eden göstergeler olarak anlaşılmaktaydı. Bu dönemde ortaya çıkan ve giderek hız kazanacak olan *site* inşaatlarının ilk örnekleri *inşaat kooperatifleri* olmuş ve üyelerinin aidatlarıyla devam eden bu inşa faaliyetlerinden ilk yararlananların “subaylar, hakimler, gazeteciler, doktorlar”³¹⁶ gibi yüksek statülü meslek gruplarına dahil olan *profesyoneller* olması, kentin yaşam alanlarındaki *parçalanmanın* başladığını göstermektedir. Kooperatiflerin ağırlıkla faaliyet sürdürdükleri yerler olarak Etiler ve Levent bölgeleri öne çıkarken, bu bölgelerin genellikle kamu arazileri olması önemlidir. Diğer orta sınıf yerleşim yerleri ise çoğunlukla özel mülkiyete sahip olan, Anadolu yakasında bulunan ve Marmara sahili boyunca uzanan bölgeler olmuştur. Kooperatifleşme, Keyder’in vurguladığı iki sonuca yol açar: Bunlardan birincisi, oluşan yeni orta sınıf semtlerinin, eski kent merkezlerinin (Beşiktaş, Fatih, Laleli gibi) talep edilirliliğini düşürmesidir. İkincisiyse, kooperatifleşmenin, İstanbul’un “...kentsel ekolojisinde gecekondu gelişimine bir karşı kutup olarak ortaya”³¹⁷ çıkmasıdır. Yasal, imarlı yapılaşma, gecekonduunun informal niteliğine karşıt bir inşaat etkinliği olarak da faaliyet göstermiştir.

³¹⁵ Bkz. (313), KEYDER, 82-83.

³¹⁶ A.g.m., 83.

³¹⁷ A.g.m., 84.

1980'lere kadar üst-orta düzey bir yaşam standardının simgesi gibi görünen apartmanlar, bu tarihten sonra alt-orta sınıfın yaşam alanları oldu. 1980'lerde hızlanıp 1990'larda da süren apartmanlaşma dönemi Türkiye'nin hemen hemen tüm kent merkezlerini, deyim yerindeyse, şantiye alanına çevirdi. Müstakil evlerin yıkılması ve yerlerine çok katlı apartmanların inşa edilmesi, kentteki sosyal hayatın ve toplumsal ilişkilerin de yeni bir boyut kazanması demektir. Mahalle kültürü yerini, birbiriyle alt alta, yan yana ama diğerlerinden tecrit edilmiş daireler aracılığıyla duygusal anlamda soğuk, yüzeysel ve mesafeli sosyal ilişkilere bıraktı.

Bu dönemin önemli inşa etkinliklerinden biri de yine apartmanlaşmayı hızlandıran *siteleşme*dir. Birbirine benzeyen türdeş apartmanlardan oluşan siteler, genellikle belediyeler tarafından tahsis edilen toplu konut arazilerinde kurulmuştur. Ayşe Öncü, İstanbul'u göz önünde tutarak verdiği istatistiki bilgiyle, toplu konut inşasının ne kadar kayda değer bir olgu olduğunu vurgular: "Toplu Konut İdaresi tarafından kredilendirilen kooperatif proje sayısının, 1990'ların ilk yarısında 1000'e ulaştığı, böylece 100.000 daire inşa edildiği görülüyor."³¹⁸ İnşa edilen bu devasa siteler, bir yandan talep edilen konut ihtiyacını hızlı bir şekilde karşılarlarken, diğer yandan da maliyeti düşük konutlar üreterek gelir düzeyi nispeten düşük alt-orta sınıfın barınak ihtiyacını gidermiştir. Ancak sosyal ilişkiler söz konusu edildiğinde, şehir merkezlerindeki apartmanlaşmadan daha yoğun bir yabancılaşma ve dışlama/dışlanma ilişkisi gözlenmektedir. "... otoyol kenarlarında, tali arazilerin ortasında" kurulan bu sitelerin etrafını, yavaş yavaş "...gecekondu apartmanlar, ticarethaneler doldurmaya başlıyor. Ancak kentin kendiliğinden oluşan dağınık dokusu içinde, yüksek geometrik bloklar, kale duvarlarıyla çevrilmişçesine, kapalı ve yabancı kalmaya devam ediyor."³¹⁹

Üst gelir gruplarında olanlar ise *Villa/Kent*'lere doğru bir yönelişin başlaması, yine bu dönemin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Villa/Kent'lerdeki yabancılaşma,

³¹⁸ Bkz. (21), ÖNCÜ, 32.

³¹⁹ A.g.m., 33.

dışlama, ayrışma, farklılaşma ilişkisi sitelerden daha yoğun olarak varolmuş ve bu, bilinçli bir tercih, ayrıcalıklılık şekline bürünmüştür.

Değişen dünya ekonomisinin global karakteri üst düzey gelir seviyesine sahip işadamları ve bilgi işçilerini de beraberinde getirdi. Çağlar Keyder bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Küreselleşen ekonominin etkisi altında İstanbul, hızla zenginleşen bir ‘yuppie’ işadamları ve profesyonelleri yarattı. Önceki dönemin görece ağırbaşlı ve ulusal yönelimli orta sınıfından farklı olarak, bu yeni gruplar dünyanın diğer küresel kentlerine seyahat eden, uluslararası bir beğeni geliştirmiş, zengin ve ‘bağımsız’ kişilerden oluşuyordu. Yeni açık ekonomi, bunların on yıl önce mümkün olmayan tüketim alışkanlıklarına müptela olabilmelerine imkan vermişti. Malların küreselleşmesiyle kendi hareketliliklerine ek olarak, simgelerin serbest dolaşım ve ekranlardan fişkıran görüntü ve haberlerin küresel dağılımı da onları niteliksel olarak farklı konut alanı standartları arzulamaya sürüklüyordu.”³²⁰ Bu talebe karşılık verebilmek için -aynı zamanda bu talebi körükleyerek- ortaya çıkan Villa/Kentler birer kompleks siteler olarak varoldu. Kendi alışveriş merkezleri, yüzme havuzları, golf sahaları, spor kulüpleri ve hatta okullarıyla, “kentten kirinden, kargaşasından ve gürültüsünden tecrit sağlayan korunaklı duvarların ardında”³²¹ kuruldular. Bu yerleşim mekanlarında yaşayabilenler için Villa/Kentler, hem sosyal kutuplaşmanın mekandaki yansıması hem de iş dışı zamanı değerlendirme biçimleri olarak açık bir farklılaşmayı sembolleştiriyordu.

Konut sorunu sadece yerleşim yerlerinin konumlandırılması, fiziki çevre ile ilgili olarak değil; aynı zamanda bu konutların iç dizaynlarını da kapsayan bir sorun olarak görünmektedir. *Farklılık*, fiziki ayrımlaştırmadan öte, Ayşe Öncü’nün Bourdieu’dan alarak kullandığı “sembolik sermaye”³²² kavramının atıfta bulunduğu başka alanları da belirler –ya da onlar vasıtasıyla açığa çıkar.- Konutun iç döşemesi, kullanılan yapı malzemeleri, dayanıklı tüketim ürünlerinin özellikleri evin içinde sergilenir. Oktay bu durumun hem maddi hem de manevi bir işlevi olduğunu söyler: “Ev ‘farklılığın’

³²⁰ Bkz. (313), KEYDER, 87.

³²¹ A.g.m., 87.

³²² Bkz. (21), ÖNCÜ, 28.

hem maddi hem de manevi düzlemde sergilenebildiği mekandır.”³²³ Boş zamanın çoğunlukla ev içi faaliyetlerle değerlendirildiği düşünülecek olursa, ev içinin tasarımının boş zamanı değerlendirmede belirleyici bir nitelik taşıdığı söylenebilmektedir. Ancak bir taraftan bu şekilde bir işlev taşımaya rağmen, ev içi dizaynları bir yandan da konutun içinde yaşayan insanların genel dünya görüşlerini, yaşama bakış açılarını, değer yargılarını ve en önemlisi statü durumlarını göstermektedir. Duvarda asılı olan bir resim, antika eşyalar, yüksek teknolojiyle donatılmış elektronik aletler vb. meta değerlerinin dışında belli bir statü göstergesi olarak işlev taşımaktadır. Sembolik anlamlarla yüklü bu araçlar, sanat eserleri vs. apartman dairelerinde, villa/kent’lerde, gecekondu dairelerinde ya da diğer yerleşim birimlerindeki konutlarda farklılaşmakta ve toplumsal sınıfın, alt kültür grubunun, farklı kültürel değerleri benimsemiş yapıların içerisinde farklı biçimlerde farklı anlamlar taşırlar.

Buraya kadar sözü edilen inşa faaliyetleri genel olarak yasal yapılaşmayı içermektedir. Ancak yasadışı yapılaşma olarak nitelendirilen gecekondulaşmadan da söz edilmelidir. Çünkü, “Yasal/yasadışı bölünmesi, İstanbul’un ekolojisine niteliğini vermeye başlayan kültürel bölünmeye karşılık geliyordu.”³²⁴ Çeşitli nedenlerle büyük kentlere gelen göçmenlerin karşılaştıkları ilk problem konut sorunudur. Bu sorunu çözme yöntemi de, gecekondulaşma olarak belirmiştir. Gecekondulaşma, yapısı itibarıyla yasadışı bir inşa faaliyeti olduğundan, gecekondu yapan ve o bölgelerde oturanlar da yasadışı bir eylem içerisinde bulunuyorlardı. Bu tür bir yasadışılık, bu mekanlarda yaşayanların “kimliklerini biçimlendirdi ve devletten kaçmanın bir numaralı kaygı olduğu yaşam alanları yarattı. Bu kriminalleşme varoluşun tanımlayıcı ögesi haline geldi ve otoritelerle olan diğer karşılıklı ilişkileri de etkiledi: Göçmenler çatışmacı bir ideolojiye doğru evrilmeye zorlandılar.”³²⁵

³²³ Bkz. (120), OKTAY, 108.

³²⁴ Bkz. (313), KEYDER, 81.

Ayrıca, şu belirtilmelidir ki, gecekondulaşma üzerine yapılmış çalışmaların çoğu İstanbul üzerinedir. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde de yoğunlukla İstanbul üzerine yapılmış araştırmalardan yararlanılmıştır.

³²⁵ A.g.m., 81.

Gecekondu bölgelerinin genişlemesi ve çoğalması beraberinde, kentsel yaşam tarzlarının da kutuplaşmasını getirdi. Göçmenlerin kendi yaşam dünyaları ve kamusal alanları genişledikçe kentsel yaşam profillerinde de görülen belirgin farklılaşmaların marjinal boyutlara tırmanmasına neden oldu. Gecekondu bölgelerinde uç siyasal fikirlere yakınlaşma baş gösterirken, *eski kentlilerin* ve yeni dönem profesyonellerinin -yuppie- yaşam alanlarına yönelik olarak da bazı tehdit unsurları ortaya çıktı. Varoşlarda yaşayanlar, televizyonlardan izlemek zorunda kaldıkları, toplumsal tabakalaşmanın üst kısmında bulunanların yaşadığı refah düzeyine karşı bir hınç ve nefret geliştirdiler. Bu kutupluluk hali uzlaşmaz, çok parçalı bir toplumsal yapıyı ortaya çıkardı. Gecekondularda yaşayanların toplumsal devinime ve diğer toplumsal grupların yaşam biçimlerine karşı geliştirdikleri bakış açılarının belirgin bir ideolojik karakter taşıması ve aynı zamanda, kentsel devinime ayak uydurmuş, gelir seviyesi yüksek kesimlerin de, toplumsal olguları farklı bir ideolojik perspektiften değerlendirmeleri, oluşan çok parçalı toplumsal yapıyı içinden çıkılması güç problemler ağıyla sardı.³²⁶ Asu Aksoy ve Kevin Robins de yayınladıkları bir makalede “...rakip toplumsal grupların mevcudiyetlerini kentsel mekanda gösterdiğini”³²⁷ vurgulamaktadırlar.

Yaşam alanları, hayatı algılayışları, gelir seviyeleri ve yerleşim mekanları farklı olan bu toplumsal grupların günlük yaşam deneyimleri ve boş zaman faaliyetlerinin de ait oldukları alt kültüre göre belirlenmesi doğal bir görüntü sunmaktadır.

Kentsel alanların kullanımı da farklı sosyal sınıfların ve alt kültür gruplarının tercihleriyle doğru orantılıdır. “Alt kültür gruplarının yoğunlaştığı alanlarda çevre

³²⁶ Ancak dikkat çeken bir başka unsur da şudur: Kentin ilk göçmenleri kentsel rant kaynaklarını kullanabilmeyi öğrendikten sonra, kentsel devinim kanallarına daha rahat ulaşabilme imkanı bulmuş ve barınak sorunu çözen ve gelir seviyelerini yükselten bu kesimler, kentte yaşayan diğer gruplara ve kesimlere karşı daha yumuşak bir tutum içine girmişlerdir. Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu’nun Sultanbeyli üzerine yaptıkları incelemede kullandıkları *nöbetleşe yoksulluk* kavramı, bu durumu açıklamakta başvurulması gereken önemli kavramlardan biridir. Kente ilk göçenlerin yaşadığı yoksulluk süreci, arsa satışı ve inşa ettikleri evlerin kira veya satışından kazandıkları sermaye aracılığıyla geride kalmıştır. Kente sonradan gelenler ise kendilerine devredilen yoksulluğu aşmak için “kendi yoksulluklarını devredebilecekleri yeni kesimler, yani işgal edilecek yeni arsalar bulmak, buraları yeni gelenlere açmak” zorundadırlar.

Oğuz IŞIK-Melih PINARCIÖĞLU, “Sultanbeyli Notları”, 52.

³²⁷ Asu AKSOY-Kevin ROBİNS, “Modernizm ve Binyıl: İstanbul’da Mekanla İmtihan”, 61-62.

mekanların kullanımında farklılıklar daha belirleyicidir. Konutların ve konutların içinde yer aldığı çevre düzenlemesi alt kültür gruplarının boş zaman değerlendirme anlayışını sergilemektedir.”³²⁸ Kent toplumunun heterojen yapısı, kentin mekansal düzenlemesinin de heterojen bir görünüm almasına neden olmuştur. Barlar, kafeler, gazinolar, aile çay bahçeleri, kahvehaneler, İnternet kafeler, dernekler, sinemalar, tiyatrolar, spor alanları vs. kentteki alt kültür gruplarının talepleri doğrultusunda, kent hayatında kendilerine yer bulurlar.

Yukarıda da vurgulandığı gibi kentsel alanın kullanımı yani kentsel devinim kanallarının hangi şekilde ve hangi amaçlarla kullanıldığı gelir seviyesi, tercih edilen yaşam şekli, meslek, toplumsal statü, alışkanlıklar, kent üzerinde kurulan sosyal ilişkilerin düzeyi ve biçimi gibi etkenlere bağlıdır. Ahmet Oktay, çalışma boyunca sıklıkla atıfta bulunulan *Türkiye’de Popüler Kültür* isimli çalışmasında yüksek gelir seviyesine sahip sınıfların mekan kullanımları üzerine bir araştırma yapar. Bu araştırma Rapsodi, Adam, Antik-Dekor gibi, kendi kavramıyla “seçkinler”in yaşam tarzını, tercihlerini, zaman geçirme faaliyetlerini kendine konu edinen dergiler incelenerek yapılmıştır. Ahmet Oktay’ın yorumu, “Toplumsal yaşam, bu dergilerde kendi cemaati içinden yansıtılıyor, elbet: Ayrılmış lokantalar, eğlence yerleri, tatil beldeleri, vb. kamudan ayrı olduğu anımsatılıyor durmadan, okura.”³²⁹ Özel, herkesin girmesine izin verilmeyen lokantalar, eğlence yerleri, özel pistlerde özel giysilerle yapılan spor dalları –karting, tenis, golf...- seçkin ev içi dekorasyonları, dünyanın değişik yerlerindeki tatil beldeleri, vb.’nin tanıtıldığı bu dergilerde sözü edilen yaşamlar genel toplumsal yaşamdan, yani kamunun yaşam biçimlerinden oldukça farklı bir dünya olarak sunuluyor. Bu dergilerde anlatılanların genellikle boş zamana yönelik olduğu kuşku götürmez. Dolayısıyla, *seçkinlerin* boş zamanını kentin –dünyanın- belli bölgelerinde, belli şekillerde ve işaret edilenin pek fazla dışına çıkmadan, doğal bir tercih olarak geçirdikleri anlaşılmaktadır.

Bu *sınırlılık* hali diğer toplumsal kesimler için de geçerlidir. Toplumun her kesimi, başta gelir seviyesinin belirleyiciliği altında mesleği, toplumsal statüsü,

³²⁸ Ercan TATLIDİL, “Kent Kültürü ve Boş Zaman Değerlendirme”, 392.

³²⁹ Bkz. (120), OKTAY, 105.

alışkanlıkları, aile yapısı, çevresinin duyarlılıkları ve kendisine sunulan ideolojik yönlendirmeye kendi yaşam alanlarını ve boş zaman faaliyetlerini belirlemektedir. Birey, tüm bu etkenler ışığında, kendisi için hazırlanmış eğlence mekanlarına, spor alanlarına ve toplumsal ilişkilerine ulaşır.

Kentin gelişmişliği ve ulaşımın rahatlığı, bireyin faaliyetlerini bir ölçüde çeşitlendirebilir. Ancak bu çeşitlilik genel anlamda bir *sınıf atlama, tarz yükseltme* anlamına gelmemektedir.

3.1.3 Cumhuriyet Rejiminde Kitle İletişim Araçlarının Rolü

Kitle iletişim araçları toplumun boş zaman etkinliklerini belirleyici ve yönlendirici bir karaktere sahiptir. Çalışmanın bu bölümünde Türk toplumuna yönelik olarak yayınlanan gazete ve dergiler ve yine Türkiye’de yayın yapan radyo ve televizyonlar ve yine bu kitle iletişim araçlarının Türk toplumuna yönelik ideolojik manipölasyonları incelenmeye çalışılmıştır.

Türkiye’de yayınlanan ilk dönem (1923-1950) dergilerine bakıldığında bir kaç temel kavramın belirgin bir önceliğe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Jön Türk’lerin çıkardığı yayın organlarında ilerleme, hürriyet, modernleşme, batılılaşma kavramları öne çıkarken, Cumhuriyet dönemiyle birlikte bu kavramlara millet, cumhuriyet rejimi, ulus-devlet gibi kavramlar da eklenmiştir. 1923-1990 arasında yayınlanmış dergiler üzerinde inceleme yaparak, bu dönemdeki ideolojik biçimlendirmenin ve gündelik yaşamı yönlendirmenin şekillerini göstermeye çalışan Ahmet Oktay’ın araştırması, çalışmanın bu bölümünü oluşturmak açısından önemli bir kaynak olmuştur.³³⁰

Türkiye’nin Batılılaşma tarihi iki yüz yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Batılılaşma hareketinin sözcüleri de, bu amaca ulaşabilmek için, ulaşabildiği insan sayısının az olduğu dönemler de dahil olmak üzere basın organlarını kullanmışlardır. Osmanlı’nın son dönemlerinde varlık gösteren Jön Türk hareketinin yayınları, bazen

³³⁰ Bkz. (120), OKTAY, 51-126.

eleştirel bir tutum takınmakla birlikte, batıcılık konusundaki en keskin görüşleri dile getirmiştir. Bu dönemin ve hareketin en önemli yayın organları olan Mizan, Meşveret, Osmanlı Gazetesi ve İctihad gibi gazetelerin yazarları ve yöneticileri Avrupa ülkelerinde eğitim görmüş Osmanlı aydınlarıdır. Avrupa ülkelerinin modernleşme sürecinden, ulaştığı gelişme aşamasından ve sosyal ve felsefi teorilerinden, fikir kaynaklarından fazlasıyla etkilenmiş olan Jön Türkler, bu Avrupa merkezli görüşlerini Osmanlı'ya taşımak istemişlerdir.³³¹ Bu amacı gerçekleştirmek ve Mülkiye, Harbiye ve Tıbbiye gibi dönemin entellektüellerinin ve yönetim sınıflarının yetiştirildiği kurumlarda bulunan öğrenci ve hocaları harekete geçirmek için bu yayınlara ağırlık vermişlerdir. Her ne kadar bu yayınların geniş halk kitlelerine ulaştırılması konusunda önemli bir başarı sağlanamamış ve etkileri sınırlı kalmış olsa bile, bu durum, basın organlarının ideolojik bir dönüşüm adına kullanılmasının önemli örneklerinden biri olarak görünmekte ve 1923'de kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nde, siyasal güç sahibi kademeler tarafından kullanılacak bir yöntemin ilk geniş çaplı örneğini vermektedir.

Yukarıda da vurgulandığı gibi basın-yayın organları Türkiye Cumhuriyeti'nde de, dönemin ideolojik altyapısını oluşturabilmek için yoğun olarak kullanılmıştır. Ahmet Oktay, 1923-1950 yıllarını kapsayan, Cumhuriyet'in ilk döneminde yayınlanan dergileri konu aldığı incelemesinde, tek parti dönemi boyunca sınıf olgusunu ve sınıf çatışmasını reddetmiş olan resmi ideolojinin “imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle yaratabilmek için bir yandan *milliyetçilik* bir yandan *şeflik* ideolojisini yaygınlaştırmakta yarar gördüğünü”³³² ve bu dönem yayınlarında bu yönde yayın yapıldığını belirtmektedir. Modernleşme ve batılılaşma hedeflerini de yine bu yayın organları Türk toplumunun -en azından- şehirli kesimlerine ulaştırma ve kabul ettirme görevini üstlenmiştir. Cumhuriyet rejiminin ideolojik hedefleri, bu çalışmanın *Türkiye Cumhuriyeti ve İdeoloji* başlıklı bölümünde incelenmeye çalışıldığı için, bu bölümde söz konusu kavramlar tekrar irdelenmeyecektir. Ancak,

³³¹ Ancak burada unutulmaması gereken bir şey daha vardır ki, o da, söz konusu Osmanlı aydınlarının radikal bir sistem değişikliği talebinde bulunmamalarıdır. Jön Türkler'in temel amacı “Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasını durdurmaktır.”

Şerif MARDİN, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 219.

³³² Bkz. (120), OKTAY, 54.

genel olarak söylenmek istenen şudur ki, Cumhuriyet yönetiminin bu hedefleri ülkede yayınlanan gazete ve dergiler tarafından desteklenmiş ve bu yayın organlarına daha sonra radyo, televizyon ve sinemanın da eklenmesiyle daha geniş bir kitleye ulaşabilme imkanına kavuşarak, etkili birer manipülasyon aracı olmuşlardır.

1950'ye kadar kitle iletişim araçları *eğitcilik* konusuna özel önem vermişlerdir. Dergilerde yayınlanan yazılarda cumhuriyet söyleminin halka anlatılması ve yüceltilmesi ana amaç olarak belirmektedir. Atatürk devrimleri ve cumhuriyet söylemi, dergilerde, toplumsal yaşamın bütünüyle batılılaşması yolunda çok önemli adımlar olarak kavranmakta ve batı teknolojisinin ve yaşam tarzının üstünlüğü Türkiye'nin de aynı yolu izlemesi gerektiğini anımsatan bir şekilde vurgulanmaktadır.

1980'lere gelinceye kadar basın kuruluşlarının yapısı pek fazla değişmeye uğramamıştır. 1980'li yıllara kadar basının iktisadi karakteri, daha önce “muharrir aile büyüklerince kurulan gazetelerin aile şirketleri şeklinde sürdürülmesinden ibarettir: Hürriyet Simaviler'in, Milliyet Karacanlar'ın, Cumhuriyet Nadiler'in, Tercüman da Ilıcaklar'ındır. Bu dört aile zaten, Bab-ı Ali'ye egemen durumdadır. Gazetelerin etrafında örgütlenmiş birer dergi grubu da bulunmaktadır.”³³³ Basın kuruluşları yazar ailelerin devamı niteliğinde oldukları için genellikle başka işlerle ilgilenmeyi düşünmemişlerdir.³³⁴ Sözü edilen dört gazete Türkiye kamuoyunu temsil eder bir durumda bulunmaktadır. Cumhuriyet CHP, Tercüman DP geleneğini desteklemekte, Milliyet ve Hürriyet ise daha geniş bir kitleye yönelik yayın yapmaktadır. Bu dört büyük gazetenin dışında bulunan Günaydın gazetesi ise *magazin* ya da *bulvar gazetesi* olarak nitelenen gazeteciliğin ilk örneklerinden birini vermiştir. 1968 yılında yayınlanmaya başlayan ve “birinci sayfada büyük fotoğraflara ağırlık vererek yalnızca haberlerin başlık ve spotlarıyla yetinen ve iç

³³³ Hakan TUNCEL, “Bab-ı Ali'den İkitelliye”, 34.

³³⁴ Hakan Tuncel bu geleneğin dışına çıkan tek kuruluşun Hürriyet gazetesi olduğunu vurgular. “Hürriyet, çokça örnek verilen tavukçuluk şirketi gibi yatırımlarıyla basın dışında da çıkarı bulunan bir holdingdir. Ama temelde bir gazetenin etrafında örgütlenmiştir” A.g.m., 34.

sayfadaki haberleri de kısa bir biçimde vermeye özen gösteren Günaydın, kısa sürede tutuldu ve yüksek bir tiraja ulaştı.”³³⁵

Ahmet Oktay’ın *ikinci dönem dergileri* olarak nitelendirdiği magazinlerin karakteristik özellikleri diğer basın-yayın organlarıyla da belirgin bir ideolojik benzeşme içerisinde görülmektedir. Sözü edilecek olan özellikler aynı zamanda 1950’ye kadar yayınlanan dergilerin işlevlerinden de sapıldığını ve belli bir farklılaşma içine girildiğini göstermektedir. Ahmet Oktay bu özellikleri -ve farklılaşmaları- dört başlık altında toplamaktadır.

1. Ahmet Oktay ilk özellik olarak çalışma etkinliğinin etik tarafının dışlandığını, buna karşılık *fırsatçılık* ve *girişimcilik* düşüncesinin kışkırtıldığını vurgulamaktadır. Bu durum Amerikan destekli özel sektöre yönelik bir teşvik karakteri taşımaktadır.

2. İkinci özellik 1950’lere kadar yayınlanan dergi ve gazetelerin özellikle üzerinde durduğu eğitim, bilgilendirme, aydınlatma işlevinin, yerini *eğlendirme* ve *vakit öldürme* işlevine bırakmasıdır.

3. Üçüncü özellik, bu dönemin en belirgin ideolojik ögesi olan *anti-komünizm* olarak belirmektedir. Bu çalışmanın *Türkiye Cumhuriyeti ve İdeoloji* başlıklı bölümünde de üzerinde durulduğu gibi anti-komünist propagandanın da Amerikan destekli bir projenin parçası olduğu görülmektedir.

4. Ahmet Oktay son özelliği, Türkiye’nin kapitalistleşme süreci açısından bakarak belirler. Tüm “olumsuz içeriğine rağmen, kapitalizmin gelişmesi Türkiye’de sosyoekonomik ve sosyokültürel düzeylerde sadece ilişki ve davranış biçimlerinin dönüşmesine yol açmakla kalmamış, bazı tabuların yıkılma sürecini de başlatmıştır. Mal bollaşmasının yol açtığı tüketim özlemi, Frankfurtçuların belirttiği gibi *perhizci ideoloji* yıpratarak belli bir ölçüde ileri bir işlevi yerine getirmiştir. Emekçi sınıf ve kesimler bu sayede tüketimin kendileri için de olabileceğini sezmışlerdir. Bu

³³⁵ Ana Britanicca, Cilt. 10, 160.

sezgilerin, kitlelerin siyasal hareketlenmesine yol açtığından kuşkulananmamak gerekir.”³³⁶

Yukarıda Ahmet Oktay’a dayanılarak vurgulandığı gibi çalışma etkinliğinin etik karakterinin göz ardı edilmesine rağmen, şu da belirtilmelidir ki, yayın organlarında lüks tüketim ürünlerine ulaşmanın yolunun çalışmadan geçtiği vurgulanmaktadır. Bu vurgu siyasetçilerin söylevlerinde de fazlasıyla yer almaktadır. Cumhuriyet ideolojisi ulaşılması gereken batılı yaşam tarzı için, Ahmet Oktay’ın incelediği dergilerden yaptığı saptamayla, *çalışmaya* özel önem verir. Çalışma, kişisel başarının sırrıdır ve “Amerikan yaşam biçiminin doğal bir uzantısıdır.”³³⁷ Çalışmayı ve daha fazla çalışmayı özendirmek için dönemin dergilerinde başarılı insanların profilleri çizilir, hikayeleri anlatılır.³³⁸ Bu dönem, aynı zamanda, özel girişimin de kutsandığı ve teşvik edildiği bir dönem olarak belirmektedir.

Melih Cevdet Anday 1956’da çıkardığı *Yanyana* isimli şiir kitabındaki *Akıncı Ruhlar yahut Çalışan Kazanır* adlı şiiriyle bu durumu şöyle eleştirir: Metin ol oğlum gazozcu/ Dökülen gazoz/ Kırılan gazoz şişesi olsun/ Zararın hadi bilemedin/ Üç buçuk lirayı bulsun/ Bir hafta dişini sıkar/ Daha çok çalışırsın/ Yeter ki akıncı ruhun bozulmasın/ Teşebbüs gücün azalmasın/ Rokfeller de böyle zengin oldu/ Çalışan kazanır oğlum gazozcu!”³³⁹ Melih Cevdet’in bu şiiri, dönemin yaygın olan bakış açısını anlatması açısından önemlidir. Bir emekçi için daha fazla para kazanmanın yolu daha fazla emek sarf etmekten geçmektedir. Ancak, daha fazla çalışmak, şiirden de anlaşılacağı üzere, daha rahat bir hayata kavuşmak anlamına gelmemektedir. Bu durum olsa olsa zorunlu ihtiyaçların karşılanmasını mümkün kılar. Ayrıca şiirde çalışmanın ideolojik anlamı da vurgulanmaktadır. “Rokfeller de böyle zengin oldu” dizesiyle, varlık sahibi olmanın yolunu gösteren “Çalışan kazanır oğlum gazozcu”

³³⁶ Bkz. (120), OKTAY, 80-81.

³³⁷ Bkz. (120), OKTAY, 75.

³³⁸ Doğan Avcıoğlu, “Yeni sanayici tipinin Türkiye’de başta gelen örneği” olan Vehbi Koç’un hikayesinden bahseder. Okulu bırakıp, küçük yaşta iş hayatına girmesi, bakkallık, hırdavatçılık, köselecilik vs. yapması ve kademe kademe yükselişini anlatır. Vehbi Koç’un yaşam hikayesi sadece Türk gazete ve dergilerinde değil, “Amerika’nın ünlü Fortune dergisinde” de yayınlanır. Doğan Avcıoğlu bu yayımla ilgili bir tarih veya sayı belirtmemiştir.

Bkz. (256), AVCIOĞLU, 813.

³³⁹ Melih Cevdet ANDAY, *Sözcükler*, 261.

dizesi birbirine bağlanmış ve çalışma etkinliğinin gerekliliği ısıtılı bir hayalle süslenmiştir.

1970 ve sonrasını kapsayan dönem dünyada *Küreselleşme* diye adlandırılan aşamanın oluşturuçu öğelerinin şekillenmeye başladığı bir dönem olarak belirmiştir. Ekonominin yapısının, siyasi yönetim şekillerinin, bireysel ve toplumsal gündelik yaşantının dönüştürmeye başladığı bu aşamada Türkiye’de de -Batı ülkelerine nazaran biraz geriden de olsa- aynı paralelde bir farklılaşma yaşandığı gözlenmektedir. Türkiye’nin içine girdiği bu değişim atmosferinin olabildiğince hızlı bir süreç olarak şekillenmesinin en önemli nedenlerinde birisi *televizyonun* Türkiye’nin gündelik yaşamına girmiş olmasıdır. 1968 yılında yayına başlayan TRT, öncelikle Ankara’da, sonrasında da kademe-kademe tüm Türkiye’de izlenebilme olanağına kavuşmuştur. TRT’nin televizyon yayınına başlaması, Türk insanının gündelik yaşamının her alanında önemli değişimler gerçekleşmesine neden olmuştur. Bireysel ve toplumsal zaman planlamalarında, sosyal, ekonomik, siyasal ve ideolojik olaylara bakış açısında, tüketim alışkanlıklarında televizyon - ve diğer kitle iletişim araçları- sayesinde hızlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Televizyonun toplumsal yaşam ve bakış açıları üzerinde bıraktığı -oluşturduğu- ideolojik etki diğer kitle iletişim araçlarıyla da -radyo, gazeteler, dergiler vs.- paralel bir görüntü sunmaktadır.³⁴⁰ Oktay, 12 Mart 1970 ve 12 Eylül 1980 tarihlerinde gerçekleşen askeri darbelerin dışa bağımlı kapitalizmi ve bu formatta işlev gören Türk burjuvazisini desteklediğini vurguladıktan sonra şu saptamayı yapmaktadır: “1978-78 ile 1984 yılları arasında reel ücretler % 26 oranında gerilemiştir... Ancak burada, üzerinde asıl durulması gereken nokta, emekçi sınıf ve tabakaların maddi durumlarında gerilemeye rağmen burjuvazinin ideolojik saldırısının etkisi altında kalması ve tüketim toplumunun yaşam değerlerini benimsemesidir. Alt-gelir grupları, TV, radyo ve basın gibi kitle iletişim araçlarında düzenlenen reklam

³⁴⁰ Kitle iletişim araçlarının ideolojik etkileri ve siyasi iktidarla bağlantısı üzerine bir fikir sahibi olmak için, Türkiye’de yaşayan gazetecilerden biri olan Doğan Koloğlu’nun kendi gazetecilik deneyimi üzerine yaptığı bir mülakatta söylediği şu sözler örnek olarak kabul edilebilir: “... 12 Martta Aziz Nesin ve Çetin Altan’la birlikte iki yıl hapis yattım. 1974’de hapisten çıkınca Hürriyet’te başladım. Polise yakın biri bana geldi ‘Ne yapacaksın’ dedi. ‘Gazetecilik yapacağım’ dedim. ‘O zaman bizimle işbirliği yaparsın’ dedi. ‘Nasıl bir işbirliği, bu’ dedim. ‘Haber bizde değilmi, kime haberi verirsek, o gazeteci olur’ dedi. Bu bana ters geldi ama, adamın söylediği maalesef doğru.” (Bu mülakat 1 Temmuz 2002’de Radikal gazetesinde yayınlanmıştır).

kampanyaları sayesinde bir çoğuna asla sahip olamayacakları ürünlerle kendilerinde geçirilmekte, daha çok mülk edinme özemleriyle dizgenin gönüllü ortağı durumuna getirilmektedir.”³⁴¹

Ahmet Oktay’ın belirlediği tarih aralığı, rastgele bir dönem olarak anlaşılmamalıdır. Kendisi vurgulamamış olsa da söz konusu tarih aralığında televizyon ve radyo yayını konusunda önemli gelişmeler yaşanmış ve yayınların ulaştığı coğrafi alan ve nüfus olabildiğince hızlı bir büyüme göstermiştir. 1968 yılında deneme yayınları çerçevesinde sadece Ankara’da izleyiciye ulaşabilen televizyon yayınları 1972’de deneme yayınları sürecinden çıkarak normal yayına geçmiş, bu arada “TRT yasasında yapılan değişikliklerle siyasi iktidara bağımlı duruma” getirilmiştir. 1977 sonunda toplam verici gücü arttırılarak televizyon yayınlarının “ülke alanının %60’nda izlenebilir duruma” gelmesi sağlanmıştır. 1982 yılında aşamalı olarak renkli televizyon yayınına geçilmiş ve 1983 sonuna gelindiğindeyse “televizyon verici gücü altı kat arttırılarak ... yayınlar ülke alanının %80’ine, nüfusun %91’ine” ulaştırılmıştır.³⁴² Bu durum ülke içerisinde sahip olunan televizyon adetinde de kendini göstermektedir. 1977 yılında 2 milyon 19 bin olan televizyon sayısı 1984’e gelindiğinde üç katdan daha fazla artarak 6 milyon 337 bin 380’e ulaşmıştır.³⁴³

1990’ların başında özel televizyon kanallarının açılması aşamasına gelmeden önce yukarıda sözü edilen tarihlerle ilgili bir saptama daha yapılmalıdır. Televizyonun toplumsal yaşamın merkezinde kendine yer bulması, o güne kadar, Nilgün Abisel’in *ülkenin tek popüler kültür biçimi* olarak nitelendirdiği sinemanın, neredeyse boş zaman etkinlikleri arasından silinmesine neden olmuştur.³⁴⁴ Nilgün Abisel Türkiye’nin kültür hayatında sinemanın, özellikle de yerli filmlerin büyük

³⁴¹ Bkz. (120), OKTAY, 99.

³⁴² Ana- Britanica, Cilt 21, 331.

³⁴³ Türkiye İstatistik Yıllığı 1987, 312.

³⁴⁴ Devlet İstatistik Entitüsü’nün her yıl yayınladığı istatistiklere bakıldığında televizyon yayın ağıının genişlemesiyle sinema salonları ve izleyici sayısında sürekli bir azalma görülmektedir. 1985 yılında 757 salonla faaliyet gösteren sinemalara 42.670.605 biletli izleyiciye ulaştığı görülürken, 1990’da 354 sinema salonunun faaliyetinde kalmış ve izleyici sayısı 19.233.976’ya düşmüştür. 1995’e gelindiğindeyse salon sayısı 301, izleyici sayısıysa 9.399.794’e inmiştir. Türkiye İstatistik Yıllığı, 1997, 196.

ağırlık taşıdığı bir dönem olduğunu söyler. “Bu dönem biraz zorlanarak 1960-1975 olarak kesinleştirilebilir. Bu yıllarda yerli sinema hem yıllık film üretimi, artan salon sayısı, çeşitlenen yaratıcı kadrosu ve seyircisiyle önemli bir ekonomik faaliyet alanı haline gelmiş, hem de ülkenin tek popüler kültür biçimi olarak belirleyici bir nitelik kazanmıştı.”³⁴⁵ Bu dönemdeki Türk filmlerinin anlatı yapıları üzerine araştırma yapan Abisel, dönemin belirleyici karakteri olan “geleneksel-modern” geriliminin ve sınıflararası ekonomik eşitsizliklerin filmlere de yansıdığını söyler. “Toplumsal yaşamdaki hızlı değişimlerin kimlik sorununu da beraberinde getirdiği bu dönemde, popüler sinema bir anlamlandırma sistemi olarak, yaşanan gerilim ve çatışmalara isteyerek ya da istemeyerek açıklamalar getirmiştir.”³⁴⁶ Hangi türden olursa olsun (melodram, komedi, tarihi, kırsal... vs.) belli kalıplar etrafında şekillenen bu dönem filmleri içinde barındırdığı anlamlandırma gücü ve ideolojik karakteriyle toplum içinde etkili olabilmişlerdir. Örneğin *aile*, bu filmlerdeki temel kavramsal yapılardan birisi olarak göze çarpar ve ideolojik ve yönlendirici bir işlev taşır. “Aile, mevcut toplumsal dokunun temel taşı olarak kendi küçük evreninde tüm verili egemen ideolojilerin meşrulaştırılıp, yeniden üretilmesine olanak tanıyan çok elverişli bir ortamdır. Dolayısıyla bu evrensel ‘doğal’ kurum popüler anlatıların vazgeçilmez ögesidir.... Egemen olan sınıfsal ve cinsiyetçi ideolojilerin kendilerini gizleyerek en rahat işleyebileceği ortam ailedir.”³⁴⁷ Kadının eşine olan sadakati, bağlılığı, aksatmadığı kadınlık görevleri, erkeğin alnının teriyle kazandığı para vs. gerçek yaşamdaki aile kurumunun ideal yapısı ve aile üyelerinin toplumsal görevleri hakkında belirleyici ve yönlendirici bir işlev görmesini sağlar.

Bu dönem Türk filmlerinde dikkat çekici bir başka kavram da *zenginlik*dir. Ancak bu kavram farklı bir formülle ele alınır: *Zenginlik* ile *zengin sınıf*’ın birbirinden farklı anlamlara sahip olduğu bir yapıdır, bu. “Zenginlik kötü bir şey değildir. Ancak sınıfsal çatışmaların yumuşatılması amacıyla yerli popüler filmlerde zengin sınıftan olmak olumsuzlanır. Bu olumsuzlama, onları olduğu gibi kabul etmeyi ve kendi ‘modern’ dünyalarında yaşamaya terk etmeyi içerir. Çünkü onların

³⁴⁵ Nilgün ABİSEL, “Bir Dünya Nasıl Kurulur? Türk Filmlerinde Anlatı Yapısı Üzerine”, 123.

³⁴⁶ Bkz. (345), ABİSEL, 126.

³⁴⁷ A.g.m., 128.

dünyasında insanlar görgüsüzdür, aile ilişkileri gevşemiştir, para her şeyden önemlidir, cinsellik aşık ve özgürce yaşanır, yoksullara kötü davranılır, güçlerini her türlü kötülüğü yapmak üzere kullanmalarını engelleyecek tek bir ahlaki norm bulunmaz. Üstelik bu çevrede yaşayanlar mutsuzdur. Buna karşın yoksul ama ‘iyi’lerin dünyasında sevgi, bağlılık, itaat, gelenekler son derece önemlidir ve mutluluğun kaynağını bunlar oluşturur. Böylece görgülü, atadan kalma servete sahip ve paraya değil ‘insanlığa’ önem veren zenginlerin dışında kalan ‘kapitalistler’ en imrenilmeyecek, özdeşleşilmeyecek biçimde temsil edilirler”³⁴⁸ Popüler filmlerin en önemli kavramlarından birisi olarak işaretlenen ve çok yoğun olarak işlenen zenginlik kavramı ve zenginlik- zengin sınıf ayrımı, filmlerin diğer kurgusal yapılarıyla da birleşerek önemli bir ideolojik vurguyu açığa çıkarır: “Popüler yerli filmlerin teması hemen her zaman kaderin kaçınılmazlığıdır.”³⁴⁹ Sinemanın - filmlerin- ulaştığı temel sonuç budur. İzleyicinin kendini özdeşleştirdiği kahraman, bir çok badireler atlatmasına rağmen mutlaka bir gün özlediği, düşlediği hayata kavuşacaktır.

1990'lara gelindiğinde televizyonun yaygınlaşmasının –özel TV'lerin yayın hayatına girişinin- ve yazılı basın organlarındaki değişimin toplumsal anlayış ve yaşayış tarzının değişmesi, çeşitlenmesiyle paralel bir niteli taşıdığı görülmektedir. 1980'lerden sonra, özellikle ANAP iktidarıyla birlikte kısıktılan tüketim eğilimleri yayın ve sanatı da etkilemiş, Ahmet Oktay'ın vurguladığı gibi, “burjuvazi, ... yayın ve sanatın hem pazarlayıcısı hem de alıcısı durumuna” gelmiştir. “Son derece ileri teknolojiler kullanan büyük sermaye dergileri, kendi sınıf üyelerinin olduğu kadar alt sınıf üyelerinin de artık birer lüks meta kimliği altında algılanmaya başlayan kültür ürünleriyle ilgili eğilimlerini güdülendirmeye (motivation) başladı. TV'den yayılan görsellik böylece basına egemen oldu.”³⁵⁰ Basının büyük kısmı ve televizyon kanalları yayın yaptıkları kitle üzerinde yönlendirici bir işlev görmekte zorluk çekmemişlerdir. Özellikle televizyon yayınlarının artması, bu yayınları izleyen kitlenin boş zamanının, neredeyse tamamına yakın kısmının ekran karşısında

³⁴⁸ Bkz. (345), ABİSEL, 141.

³⁴⁹ A.g.m., 130.

³⁵⁰ Bkz. (120), OKTAY, 100.

geçmesine, televizyon karşısında geçmeyen zamanın da, programlar üzerinde konuşularak harcanmasına neden olmuştur. Televizyondan yayılan görsellik, kitlenin giderek daha edilgen bir tutum takınmasını sağlamıştır. Türkiye’de zaten sınırlı olan yazılı kültür yerini büyük oranda televizyon kültürünün egemenliğine bırakmıştır. Oktay’ın da vurguladığı gibi, televizyonun köylere kadar ulaşmış olması ve özel televizyonların Türkiye çapında, beklenmedik bir hızla devreye girmiş olmasıyla “sekiz saatlik iş gününden sonra evine çekilmek durumunda kalan işçi sınıfı ile küçük burjuvazinin alt kesimleri, uyku öncesindeki boş zamanını zihinsel güç harcamayı gerektirmeyecek biçimde, kısaca eğlenerek geçirmeyi tercih etmektedir.”³⁵¹

Yazılı basının durumu ise Türkiye’de 1980’ler sonrasında, daha önceden başlamış olan magazinleşme formatına devam etmiş ve gün geçtikçe, siyasal içerikten daha yoğun olarak, magazin haberlerine yer vermeye başlamıştır. 1985 yılında yayın hayatına başlayan Sabah gazetesi, magazin ağırlıklı olmasına karşın, siyasi haberlere de yer vererek, Türkiye yazılı basınının kullanacağı yol hakkında fikir vermektedir. Okur tarafından beğenilen ve bu beğeniye çıktığı yıl yaptığı tirajla³⁵² kanıtlayan Sabah gazetesi, siyasetten kopmuş –12 Eylül rejimi tarafından kopmak zorunda bırakılmış- toplumun yeni ilgi alanlarını biçimlendirmekte ve yönlendirmekte, diğer gazetelerle birlikte önemli bir işlev görmüştür. 1950’lerden itibaren kademe kademe desteklenen tüketim kültürü, politikaya aktif katılımdan men edilmiş toplumun yeni dünya algılayışını ve batı dünyasına bu bağlamdaki angajesini renkli resimler, hafif ve popüler haberlerle oluşturulmaya çalışılmıştır.

Gazetelerin yer verdiği renkli fotoğrafların tiraja olumlu yansıdığı görüşünün ön plana çıkması, kurulduğu günden bu yana ciddi gazete olarak tanınan ve siyah-beyaz renkleriyle kabul edilmiş gazeteler bile zamanla sayfalarında renkli fotoğraflar

³⁵¹ Bkz. (120), OKTAY, 101.

³⁵² Sabah gazetesi 1985 yılında, ortalama 527.962 adet satarak tiraj sıralamasında Hürriyet gazetesinin arkasından (646.757) ikinci sıraya oturmuştur. Zamanla Sabah gazetesinin tirajı Hürriyet gazetesini de geçerek Türkiye’nin en çok satan gazetesi olmuştur (Ortalama rakamlarla 1994 yılında 630.585; 1995’de 713.102 satmıştır).

Metin AKSOY, Basın 94/95, 515.

kullanmaya başlamışlardır. 1990'ların başında Cumhuriyet gazetesi, gazetenin imajına zarar vermemek için renkli bir ek –Cumhuriyet 2- çıkarmıştır. Eski Cumhuriyet okurları tarafından yapılan eleştiriler karşısında bir süre sonra yayından kaldırılmış olsa da, renkli fotoğraflar bu kez, gazetenin ön ve arka sayfalarında kullanılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde daha önceden siyah-beyaz yayınlanan Zaman gazetesi de son yıllarda sayfalarında renkli fotoğraflara yer vermeye başlamıştır.

Gazetelerdeki söz konusu renklenmenin nedenleri arasında ne kadar tiraj kaygısı ön planda olsa da teknolojinin geldiği aşama, basım tekniklerinin gelişmesi de bu yönde bir değişimi hızlandırmıştır. Ayrıca, bu çalışmanın ana temalarından birisi olan ideolojik yönlendirmede de gazetelerin ağır siyasi haberler yerine eğlendirici, hoş zaman geçirtici bir işlev yüklendiğini çağın kültürü olarak beliren, tüketim kültürünü yayıcı bir fonksiyona yöneldiğini göstermektedir. Tüketim kültürü hiçbir toplumsal kurum ya da kuruluşun tepkisiz kalamadığı bir durum olarak ortaya çıkmıştır.

Leyla İpekçi, magazin etkisindeki bireysel ve toplumsal yaşamı şu şekilde betimler: “Ankara haberleriyle vahşi magazin haberleri arasında sıkışmış bir hayatımız var. Ve ikisi arasında, yaptıkları ‘efekt’ açısından hiçbir fark yok... Magazin, hayatın sevimli, insani, hafifletici, ilgi çekici, eğlendirici boyutuydu. Ama çoktandır politikanın ağırlığını dengelemek yerine, politikanın üzerini örtmeye başladı.”³⁵³ Burada önemli olan vurgu siyasetinde ekranlara ve yazılı basına yansıyan yüzünü giderek daha magazin el bir nitelik taşımış olması daha da ileri giderek magazin formatının bireysel ve toplumsal hayatın içine dahil olmasıdır. İpekçi, medyanın bu tür yayınlarını “vahşi magazin” olarak adlandırır ve kendi örneğiyle “gecekondu gençliğinin kendilerine kurdukları gelecek beklentilerine” magazin tüm “yırtıcılığıyla” etki ettiğini ve bu magazin formatının “ ‘eski mutlu günler’ deki kadar naif değil, son derece manipülatif”³⁵⁴ olduğunu iddia eder.

³⁵³ Leyla İPEKÇİ, “Vahşi Magazin”, Radikal Gazetesi (11 Ağustos 2002).

³⁵⁴ A.g.m..

Gelenen aşama, tüketim kültürünün, olabildiğince tüketme isteğinin bir görüntüsü olarak belirir.

Kısaca kitle iletişim araçları kitlenin boş zamanına ve ideolojik yönelimini oluşturmaya yönelik olarak birinci derecede önemli organlardır. Bu çalışmanın *Medyanın İşlevi, Popüler Kültür ve Boş Zaman* başlıklı bölümünde kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkileri anlatılmaya çalışılmış, medyanın bilinç oluşturunca, anlamlandırıcı, güdüleyici işlevleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümdeki inceleme ve araştırmalardan çıkan sonuç ise Türkiye’de de medyanın bu fonksiyonu sürdürdüğü ve özellikle 1980 sonrası yeni dünya düzenine adapte olmaya başlaması ve kitle iletişim araçlarındaki hızlı teknolojik, yapısal değişimlerle bu işlevlerin daha yoğun biçimde toplumsal yapıyı dönüşüme uğrattığı görülmüştür. Bir sonraki bölüm olan *Cumhuriyet Dönemi’nde Boş Zamanın Karakteri ve Eğlenceli Hayat*’da yapılan saptamalar ışığında, Türkiye’de boş zamanı algılayış ve onu değerlendiriş şekilleri üzerinde durulacaktır.

3.1.4 Cumhuriyet Döneminde Boş Zamanın Karakteri ve Eğlenceli Hayat

Cumhuriyet rejimi, Türk toplumunun genel dünya tasarısını, toplumsal yaşama bakış açısını, çalışma etkinliğini, siyasal iktidara bağlılık ve ona itaat konusundaki hassasiyetini, zamanı kurgulama ve anlamlandırma biçimini yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Zamanı anlamlandırma ve özellikle çalışma dışında kalan sürenin kullanılış biçimi konusundaki gayret, genellikle devletin üst kademelerince yönlendirilmesi şeklinde olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki boş zaman etkinliklerine bu çerçeveden bakıldığında, öncelikle Ankara’da ortaya çıkan *balolar* bu durum için iyi bir örnek oluşturur. Balolar gereklilikten dolayı ortaya çıkan bir eğlence biçimi değildir; toplumu Batılı eğlence tarzına alıştırma amacını güdecek bir araç olarak görülmüştür.³⁵⁵ “Politik anlamda önce kadroların, milletvekili ve yüksek

³⁵⁵ Murat Belge, söz konusu *balo* örneğiyle aynı zamanda yeni bir yapı kazanan kadın-erkek ilişkilerini de çözümlemeye çalışır. Karşı cinsle ilişkilerde de belirleyici bir kavram -tarz- olarak ortaya çıkan Batılılaşmanın Türk toplumundaki yansımaları niteleyen kısmi, yüzeysel ve taklitsel olduğu inancı belirgindir. Murat Belge bir örnekle durumu açıklamaya çalışır: “Basit bir örnek verecek olursak, bir erkekle bir kadının dans etmesinin Batı’daki biçimi, orada kadın-erkek ilişkilerinin genelinde varılmış bir aşamanın sonucudur. ‘Biz de Batılı olalım’ derken hedeflenen

bürokratların bu balolarda bulunması, modern batı danslarını öğrenip yapması, böylece halka örnek olması bekleniyordu. Bu ilk aşamada söz konusu çevrelerle yakın temasta bulunan, devletle ilişki içinde yükselmek isteyen yeni tip işadamları da böyle eğlencelere katıldılar.”³⁵⁶

Ankara’da devlet kaynaklı belli ideolojik vurgulamalarla yüklü bu tür balolar, belli bir kesimin eğlence şeklini belirlerken, İstanbul’da yine belirli bir kesime yönelik de olsa, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren açılmaya başlamış olan eğlence mekanları da İstanbul’un eğlence hayatına yön veriyordu. “çoğalan gazinolar, müzikli lokantalar vb. yeni eğlence için en uygun yer olarak sivrildiler.”³⁵⁷

1950’ler Türkiye’si boş zaman kavramının önemli bir yer işgal etmese de nadiren tartışılmaya başladığı bir dönemi kapsamaktadır. İkinci dünya savaşından sonra, gelişmiş batı ülkelerinde boş zamana, özenli bir bakış açısıyla yaklaşıyordu. Çünkü savaş sonrası batı toplumları, kendilerine özgüvenlerini yitirmiş, bireysel özgürlükleri törpülenmiş, hastalıklı bir görüntü çiziyordu. Boş zaman etkinliklerinin, bireyin kişiliğinin gelişmesindeki ve toplumsal sağlığının onarılmasındaki etkisinin keşfedilmesiyle, bireyin boş zamanının genişletilmesine özel önem verilmiştir. “Sanayi toplumu içerisinde sadece verimli ve çok çalışan insan bütünüyle refaha ve huzura kavuşmamaktadır. Disiplinli, kalıplaşmış ve monoton bir çalışma düzeni; yabancılaşma, işe uyumsuzluk, manevi tatminsizlik gibi kişisel ve toplumsal bir çok sorunun kaynağını oluşturmuştur. Bu sonuçların çözümlerine yönelik tepki, sadece dinlenme ve yeniden işe dönme anlayışından uzak, eğlenme ve diğer moral etkinliklerin de içinde yer alacağı, işten arda kalan boş zamanın artırılması ve değerlendirilmesi şeklinde bir anlayışın doğmasıyla kendisini göstermiştir.”³⁵⁸ Ancak gelişmekte olan ülkelerde boş zaman hak ettiği ilgiyi görememiştir. “Sanayileşme, kentleşme, ilerleme, nüfus artışı, işsizlik, borçlanma vs. gibi çok sayıda sorunla mücadele eden bu toplumlarda boş zaman etkinliğine katılma gereksiz ve önemsiz

nedir? Sadece dans etmek mi, yoksa o ilişkilere erişmek mi? Amaç, gerçek anlamda Batılılaşmak olsa, ikincisinin hedeflenmesi gerekirdi.”

Bkz. (209), BELGE, 841.

³⁵⁶ A.g.m., 862.

³⁵⁷ A.g.m., 862.

³⁵⁸ Bkz. (184), KARAKÜÇÜK, 26.

bir olgu olarak³⁵⁹ görülmüştür. Türkiye de gelişmekte olan bir ülke olarak bu çerçevenin dışına çıkamamıştır. Çalışma bu dönemin en çok kullanılan kavramı ve en çok öğütlenen etkinliği olarak belirlemiştir.

1950'ler eğlence hayatında da önemli farklılaşmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin eğlence yaşamına yeni öğeler katılır. Özellikle büyük şehirlerde faaliyet gösteren gazinolar bu dönemin ürünleri olarak ortaya çıkar. Toplumda yaşanan *kültürel ikileşme* eğlence sektöründe de gözlenmiş ve gazinolar, kültürün bu ikili yapısını içinde barındırabilen mekanlar olarak, bu dönemin belirleyici eğlence alanlarını oluşturmuşlardır. Alaturka/Alafranga eğlence formları gazinoların içinde bir arada bulunabilmiştir. "Bir gazinonun programında ateş dansı gibi gösteriler yapan Avrupa'dan gelme 'artist'lerle birlikte 'oryantal dansöz' bulunabiliyordu. Örneğin 'strip-tease' de bu dönemde ilkin yabancı bar artistleriyle geldi, ama kısa zamanda peçe ve feraceyle çıkıp 'Üsküdar'a gider iken' eşliğinde Osmanlı kılığında çıplaklığa geçen yerli 'strip-tease'ciler de yetişti. Program arasında dans edilirken orkestra slow ya da tango gibi yavaş ritimlerle başlar, günün modasına göre rumba, samba, swing ya da rock and roll veya çaça ile hızlanır, olay genellikle bu ritimlerden birine uydurulmuş 'Aman Adanalı' ile sona ererdi."³⁶⁰

Özel televizyonların, radyoların ve VCD Player'ların ortaya çıkışı ve toplumsal taban tarafından sahiplenilmesi *eğlence endüstrisinin* çok hızlı bir şekilde form değiştirmesini sağlarken, öte yandan, Ahmet Oktay'ın vurguladığı şekliyle "Üst kültür ürünleriyle zaten hiç bir zaman ilgilenme olanağı bulamamış, bu yüzden folk ve pop kültür alanında teselli aramış olan emekçi kitlelerin... yazar ve sanatçılarla arasındaki mesafeyi iyiden iyiye açmıştır."³⁶¹

1980'ler dışarıdaki eğlencenin şeklinin de bir kez daha değiştiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. Spor ve sporun en popüler dalı olan futbol³⁶², Türkiye'nin

³⁵⁹ Bkz. (175), AYTAÇ, 345.

³⁶⁰ Bkz. (209), BELGE, 863.

³⁶¹ Bkz. (120), OKTAY, 102.

³⁶² Bu konuyla ilgili olarak Gazi Üniversitesi İstatistik Bölümü tarafından yapılmış bir çalışma, büyük oranda genç bir nüfusa sahip olan Türkiye'de yaşayan gençlerin (12-24 yaşlar arası baz alınmıştır)

gündelik yaşamında, o güne dek görülmemiş bir boyutta ilgi nesnesi olmuştur. Futbol her zaman en popüler spor dalı olmasına rağmen, Türkiye’de ilk kez, Avrupa kupalarında alınan bir kaç başarılı sonuçlarla birlikte, ülkenin en önemli gündem maddelerinden biri olur. İlgi düzeyinin artması bu spor dalını ekonominin önemli sektörlerinden birisi haline getirirken, stadyumlardaki izleyici sayısının artmasını sağlamış, maç geceleri canlı yayınları izlemek için dışarı çıkan, genellikle erkek ağırlıklı futbolseverler, içkili eğlence yerlerini ve kahvehaneleri doldurmuşlardır.

Bir boş zaman etkinliği olarak spor yalnızca futbolla sınırlanabilecek bir alan değildir. Basketbol, voleybol, jimnastik, atletizm, tenis, minder sporları vb. gibi bir çok farklı spor türleri de vardır. Suat Karaküçük sporun, *amatör* ve *profesyonel* ya da *elit spor* ve *kitle sporu* olmak üzere ikiye ayrıştırılabileceğini belirtir.³⁶³ “Kitle sporu herkese açık olan ve öncelikle eğlenmek, dinlenmek, stres atmak, sağlık elde etmek veya sağlığı sürdürmek ve yeni arkadaşlıklar edinmek amacıyla tamamen boş zamanlarda gerçekleştirilen bir grubu oluşturmaktadır.”³⁶⁴ Dolayısıyla spor hem bir boş zaman faaliyeti hem de profesyonel bir uğraşı, meslek olarak düşünülebilmektedir. Bugün geline aşama söz konusu edildiğinde, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de spor, sosyal, ekonomik, politik ve kitleler üzerinde bıraktığı etki itibarıyla ideolojik bir fonksiyon görmektedir. Futbol en yaygın spor dalı olduğu için bu etkilerin en yoğun yaşandığı etkinliklerden biri olarak belirmektedir.

Dışarıda eğlenmenin tek şekli futbol maçlarını izlemek ve oynamak değildir. 1980’lerden sonra farklı zevklere hitap edebilecek farklı eğlence mekanları da devreye girdi. Özellikle büyük şehirlerde her tür müzik tercihi hizmet sağlayabilecek müzikli eğlence yerleri açıldı. Genellikle belli bir gelir seviyesini talep eden bu eğlence mekanları belirli aidiyet duygularını oluşturmak açısından da işlev gördü. Bu durum aynı zamanda toplumsal yapıdaki boş zaman değerlendirme

spora ilgileri hakkında bir fikir verebilmektedir. “Gencin en çok sevdiği spot dalı” başlıklı araştırmada şu sonuçlara varılmıştır: Futbolun %48.8 ile en popüler spor dalı olduğu görülmüş; basketbol, voleybol ve hentbol %28.6 ile ikinci sıraya oturmuştur. Judo, boks, karate ise %8.8’de kalmıştır.

12-24 Yaş Gençlerin Sosyo-Ekonomik Sorunları, 248.

³⁶³ Bkz. (184), KARAKÜÇÜK; 234.

³⁶⁴ A.g.k., 234.

biçimlerinde de bir çeşitlenme ve ayrışma yaşanmasına neden oldu. Belli bir eğlence tarzını ve bu tarza yakın müziği talep eden bir grup genellikle, diğer tarz müziklerin çalındığı eğlence mekanlarının dışında kalmayı tercih etmektedir. Ancak bu, başlı başına bir *farklılaşma* anlamına da gelmemektedir. Tüm alanlarda görülen çeşitlilik ve farklılık tüketim alanında ve hayatı algılayış tarzında birbirine benzer bir biçimde varolmaktadır. Türkiye’de de meydana çıkan çok parçalı yapı gündelik yaşamın tüm alanlarına yayılmış, televizyondakine benzer *Amerikalı* yaşam tarzının çekiciliğinin etkisiyle bir noktada uzlaşmaya açıktır. 1980’lerin sonlarında başlayıp 1990’ların sonuna kadar izleyici rekorları kıran *Perihan Abla*, *Bizimkiler* gibi sıradan şehirli Türk ailelerini ve mahalle-apartman ilişkilerini anlatan diziler, son yıllarda yerlerini *sit-com* olarak tabir edilen dizilere bırakmışlardır. Genellikle Amerikan dizilerindeki senaryolar tercüme edilerek, Türkiye’de tekrar çekilen bu diziler yeni şehirli Türk aile yapısını ve sosyal ilişkilerini biçimlendirmekte ve kaynak oluşturmaktadır. Türkiye toplumu üzerinde yapılmış araştırmalar televizyon izlemenin, diğer boş zaman etkinliklerini arasından sıyrarak, en fazla zaman harcanan etkinlik olduğunu göstermektedir.

1993 yılında DPT tarafından yapılmış bir araştırma³⁶⁵, Türkiye’deki boş zaman faaliyetlerinin yüzdesel dağılımı konusunda fikir vermektedir. Söz konusu araştırma boş zaman değerlendirme etkinliklerini öncelikle *ev içi faaliyetler* ve *ev dışı faaliyetler* olmak üzere ikiye ayırır. Kentsel alanda, ev içi faaliyetlerle değerlendirilen boş zaman oranı % 75.6 olarak saptanırken, kırsal alanda bu oran % 67.3 olarak belirmiştir. Televizyon izlemek kentsel alanda %18.9; kırsal alanda %15.4 ile en çok zaman ayrılan boş zaman etkinliğidir. Kentsel alanda ikinci sırada yer alan “Evde kitap, dergi vb. okumak” %14.9 olarak tespit edilirken, kırsal alanda bu etkinliğe ayrılan zaman %9.4’te kalmaktadır. Ev içi faaliyetlere dahil olan “Komşu ve arkadaşlarla sohbet” kırsal alanda ikinci sırada yer almakta ve %15.1 olarak görülmektedir. Kentsel alanda ise bu faaliyete ayrılan zaman %11.6 ile üçüncü sırada yer almaktadır.

³⁶⁵ DPT, Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler 1993 Yılı Programı Destek Çalışmaları’ndan Aktaran Bkz. (184), KARAKÜÇÜK, 313.

Ev dışı faaliyetler söz konusu olduğunda boş zaman değerlendirme oranı kentsel alanda %21.2, kırsal alanda %27.9 olarak saptanmıştır. “Kahveye gitmek” kırsal alanda %13.8 oranıyla en çok zaman ayrılan *ev dışı faaliyet* olarak belirirken, kentte bu oran %5.2’de kalmıştır. Kentsel alandaki en önemli ev dışı boş zaman faaliyeti %6.5 ile “Çarşı-pazara gitmek” görülürken, kırsal alanda bu faaliyet %4.3’te kalır. Diğer boş zaman etkinlikleri söz konusu olduğunda ise çıkan sonuçlar şöyle olmaktadır: Ev içi faaliyetlerde, “dinlenmek” kırsal alanda %11.6, kentsel alanda %11.1; “el işi yapmak” kırsal alanda %6.0, kentsel alanda %8.4; “radyo dinlemek” kırsal alanda %6.9, kentsel alanda %5.7; “müzik uğraşısı” kırsal alanda %2.9, kentsel alanda %5.0 olarak saptanmıştır. Diğer faaliyetler ise şöyle sıralanır:

Sinema, tiyatro, konsere gitmek.....	0.3	1.1
Gazino veya diskoteğe gitmek.....	0.3	0.3
Kütüphaneye gitmek.....	0.2	0.2
Parka giderek kır gezintisi.....	2.5	4.3
Spor yapmak.....	0.9	1.0
Dini sohbetlere katılmak.....	5.1	2.4
Başka bir işle uğraşmak.....	0.5	0.2
Boş zamanı olmayan.....	4.9	3.0

Söz konusu araştırmadan da anlaşıldığı üzere Türkiye’de boş zamanın yoğun olarak televizyon izleyerek geçirildiği görülmektedir. Dolayısıyla Türk halkı çalışma etkinliğinin dışında kalan zamanını başta televizyon olmak üzere kitle iletişim araçlarının etki alanında değerlendirmektedir.

Bu çalışmanın asıl amacının toplumda boş zamanın nasıl değerlendirildiğinden ziyade, boş zamana yönelik ideolojik etkilerin belirlenmesi ve bu ideolojik yönlendirmenin hangi araçlar vasıtasıyla ve hangi ekonomik, siyasal, sosyal koşullarda gerçekleştiğinin saptanabilmesi olduğu düşünüldüğünde, yukarıdaki araştırmada en fazla dikkat edilmesi gereken noktanın, televizyon izleme alışkanlığının boş zaman faaliyetlerine oranı olması gerekir. Çünkü bu çalışmada

defalarca dile getirildiği gibi, kitle iletişim araçları ve özellikle de televizyon en etkili ideolojik araçtır.

Burada, bir araştırmadan daha bahsedilmelidir. Nuri Bilgin tarafından 1981 yılında yapılmış bu araştırma farklı grupları temsil eden beş ayrı örneklem üzerinde uygulanmış ve “eşyalar ve insan-eşya ilişkileri”³⁶⁶ni anlamaya çalışmıştır. Çalışmanın alt başlıklarından biri de bu grupların boş zamana ne tür anlam verdiklerini ortaya çıkarmaktadır. “Örnekleme yer almak üzere beş ayrı grup düşünülmüştür: 1. Göçebe topluluklar, 2. Anadolu köyleri, 3. Geleneksel yapıda küçük bir kaza, 4. Büyük kentten bir gecekondu semti, 5. Büyük bir kent merkezi. Örnekleme bu beş grubu temsilen alınan somut gruplar şunlardır: 1. İç Batı Anadolu’da Kumalar Dağı yaylalarında konaklayan biri Sarı Tekeli, diğeri Geygel tabir edilen boylardan iki yörük obası, 2. Afyon ili Sandıklı ilçesi köylerinden Ürküt, Yavaşlar ve Ekinova köyleri, 3. Sandıklı ilçesi Hisar mahallesi, 4. İzmir il merkezi Gültepe gecekondu bölgesi, 5. İzmir Karşıyaka sahil kesimi.”³⁶⁷

Bu bölgelerde yapılan anket çalışmasında boş zamana ilişkin olarak sorulan sorular, hem bu grupların boş zamanlarını nasıl değerlendirdiklerine, hem de hayat tarzlarına ilişkin pek çok saptama yapılabilmesine olanak tanımıştır. Çalışmanın bu bölümünde, Bilgin’in araştırma sonuçlarına yönelik olarak yaptığı değerlendirmenin aktarılması yararlı olacaktır: “Literatürde boş zaman ya da serbest zaman uğraşları adı altında toplanan büyük bir kısmına geleneksel gruplarda rastlanmamaktadır; resim, müzik gibi güzel sanat uğraşları, sinema, tiyatro gibi seyirlik oyunları izleme, seyahat, turizm, hafta sonu gezileri, dernek veya klüplere katılma, kendini yenilemeyle ilgili kurs ve stajlara devam etme, piknik veya kamp yapma, spor ve jimnastik vb. faaliyetler, geleneksel hayat tarzı içinde, genel olarak görülmeyen, ancak arızı olarak rastlanabilen olgulardır. Yine bu çerçevede yer alan bağ-bahçe uğraşları ve dikiş-nakış-örgü işlerini bir serbest zaman faaliyeti saymak, isim benzerliğiyle yetinip farklı olguları aynı başlık altında toplamak olacaktır. Geleneksel kesimde ‘iş’, ‘özel merak’ ve ‘serbest zaman uğraşı’ gibi kavramlar

³⁶⁶ Bkz. (32), BİLGİN, 156.

³⁶⁷ A.g.m., 162-163.

birbiriyle karışmakta ve bu konuda ankete dayalı çalışmalar, bir takım zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Ayrıca, özellikle tarım ve hayvancılıkla geçinen ailelerde, boş ya da serbest zaman günün belirli saatlerinden çok, yılın bazı mevsimlerini veya aylarını ifade etmektedir. Bunun da ötesinde, serbest zaman faaliyeti olarak görülen uğraşlar, düzenli ve otomatikleşmiş bir iş hayatının karşısı olarak görülmemektedir. Bu uğraşlar, zorunlu işlerden arda kalan zamanlarda, yani boş zaman kaldığı için yapılmamakta, günlük hayatın bir parçası olarak onunla bütünleşmektedir. Bu gözlemler serbest zaman olgusunu, genel anlamda, endüstri toplumunun, dolayısıyla da modern ekonomik iş organizasyonunun doğurduğu bir sonuç olarak ortaya koyan görüşü desteklemektedir..... Bölgenin bir özelliği olarak, ikinci ve üçüncü gruplarda, yıllık bir dinlenme dönemi vardır. Özellikle Sandıklı'nın yerli halkı, nesillerden beri, yılda bir veya birkaç kez, 9 km. uzaklıktaki kaplıcalara gitmekte ve duruma göre bir veya iki hafta süreyle kaplıcalarda, bölge halkı için fiyatlar yarıya indirilmekte ve halk, bir tür mesire hayatı yaşamaktadır.... Aileler kaplıcalara gidemedikleri takdirde, kazada kalanlar kaplıcadakilerin yanına gününbirlik veya bir iki günlüğüne konuk olarak gitmektedirler. Bu ilişki tarzı gruba özgü bir nitelik taşımakta ve modern gruplardaki dolaylı, araçlı ilişkilerden temelde ayrılmaktadır....

Gecekondu kadının hayatında, serbest zaman olgusu biraz daha belirginleşmektedir. Kent ortamının sosyo-kültürel olanakları, grubun yaşantısında az çok etkili olmaktadır. Geleneksel kesimde hiç sinemaya gitmemiş kadınlar bulunurken, bu grupta ara sıra sinemaya gitme olgusu görülmektedir. Pikniğe, kıra, denize, fuar-lunapark ve aile çay bahçesi gibi yerlere gitme, akşamı (veya hafta sonunu) dışarıda geçirme tarzı yaşantıların işareti olmaktadır. Radyo dinleme, gazete-dergi okuma, TV seyretme, mağaza gezme, vitrin bakma gibi olgular, gecekondu kadınının yaşantıları arasına girmektedir. Ancak bunlar zamanı ve saati duruma göre belirlenen ve genel bir zaman düzenlemesi içine girmeyen uğraşlar olarak kalmaktadır: 'şu gün şuraya, bugün buraya' veya 'haftada (ayda) bir filanca yere' gitme tarzında kalıplaşmış bir özellik göstermemektedir.

Boş zaman olgusu, beşinci grupta, yapılanmış bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Zaman bütçesi içinde, boş zaman uğraşlarının payları ayrılmaktadır. Bu grupta

kadının genel olarak ev işlerine katıldığı süre kısalmaktadır; bu süre, gözlemlerimize göre günde ortalama 4-5 saati aşmamaktadır. ‘Dışarı çıkma’ olgusu sıklaşmaktadır. Boş zaman faaliyetlerinin bir kısmı belirli bir takvime bağlanmaktadır: hafta sonu gezmeleri yanısıra ‘kabul günleri’ ve ‘oyun günleri’ (genellikle konken ve okey oynanıyor) belirlemek ve adeta kurumsallaşmaktadır. Ailelerin çoğunun, bir sayfiye evi bulunmakta ve yaz aylarının büyük kısmı deniz kenarlarında geçirilmektedir. Kadın, ikincil işlere girmekte, yani bir takım yardımlaşma ve dostluk derneklerine üye olmakta ve çeşitli klüplerin programlarına katılmaktadır. Toplumda kadına yönelik hizmetlerin (kuaför, terzi, moda, defile, makyaj, kadın yayınları vb.) alıcısı durumuna girmektedir. Tüm bu gözlemler kadının yapılanmış, sembolik ve mitsel bir dünyaya sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır. ‘Zevk ilkesi’ ve ‘standing’ kaygısı, boş zaman faaliyetlerinin belli başlı eksenleri olarak görünmektedir. Esasen V. Packard’ın önemle üzerinde durduğu sosyal prestij arayışı, genel olarak tüketim harcamalarında açıkça gözlenmektedir. Beşinci grupta yer alan ailelerde, eğitim düzeyi yükseldikçe okuma ve güzel sanat uğraşları gibi dar anlamda kültürel tüketim alanlarına ilgi artmaktadır. Eğitim düzeyi dikkate alınmaksızın mesleklere bakıldığında, serbest meslekle uğraşan ve yüksek gelirli ailelerde, giyim güzellik ve makyaj malzemeleri gibi kişisel takdime yönelik tüketime (kuaför, terzi, defile, kokteyl ve çay partileri, kurslara katılma vb.) ayrılan zaman ve para artış göstermektedir.”³⁶⁸

Kentsel yerleşim profilleri de boş zamanın değerlendiriliş biçimlerine yoğun olarak etkide bulunur. Bireyin hangi kentte yaşadığı, yaşadığı kentin hangi bölgesinde ikamet ettiği, hangi alt kültürlerle ilişkide bulunduğu, kentin hangi dinamiklerinden ve devinim kanallarından yararlandığı boş zamanını nasıl değerlendireceğini belirleyici etkiye sahiptir. Ancak burada temel gösterge, bireyin mesleği, gelir seviyesi ve toplumsal statüsüdür. Kısaca, meslek, gelir seviyesi ve toplumsal statü bireyin kentsel yaşam alanını belirleyici bir nitelik taşır. Yüksek gelir seviyesine sahip olan gruplar, villa/kent’lerde kendileri için hazırlanmış alış veriş merkezleri, golf ve tenis sahaları, yüzme havuzları gibi boş zamana yönelik alanlarda vaktini değerlendirir ve tatil dönemlerinde yurt dışı gezilerine çıkabilirken,

³⁶⁸ Bkz. (32), BİLGİN, 283-287.

kooperatif evlerinde yaşayanlar kentin değişik bölgelerinde, kendi gelir seviyelerine uygun başka mekanları tercih etmek durumundadır. Kentin kenar mahallelerinde, gecekonduarda yaşayanların tercihleri de, yine gelir durumlarına uygun olmak zorundadır. Gelir seviyesi yüksek olan gruplar için kent, ayrıcalıklı bir yaşam düzeyini sağlayan ayrıcalıklı mekanlarla anlam kazanır. “Ayrılmış lokantalar, eğlence yerleri, tatil beldeleri, vb.”³⁶⁹ Burada söz konusu olan *seçkinlik*dir. Ahmet Oktay, bu çalışmada sık sık başvurulan *Türkiye’de Popüler Kültür* adlı kitabının bir bölümünde, yüksek gelir seviyesine sahip grupların ev dekorasyonlarını, zaman geçirdikleri mekanları, giyim tarzlarını, spor tercihlerini vb. okurlara anlatan dergileri inceler. Rapsodi, Adam, Antik-Dekor gibi dergilerin analiz edildiği bu bölüm “Seçkinlik Belirtileri” başlığını taşır ve seçkinlerin yaşam alanlarını ve tercihlerini anlatır. Bu dergilerde çıkan haber/tanıtlar *seçkinlerle diğerleri* –öteki- arasına keskin ayrımlar koymaktadır. Oktay’ın bir çok örneği arasından birini seçmek gerekirse Rapsodi dergisinde yayınlanan bir lokanta tanıtımı ilgi çekicidir. “Özetle: Arabesk damaklı cüzdanı şişkinlere, kafa çekmeyi amaçlayan erkeği bol kadını kıt yurttan sesler ekiplerine rastlamıyorsunuz.”³⁷⁰ Buradan anlaşılacağı gibi *ayrıcalıklılık* bir yandan belli bir gelir düzeyine sahip olmayı talep ederken, öte yandan da vurgulu bir şekilde belli bir kültür düzeyini de istemektedir. Bu kültür düzeyi *aristokratik* olarak kabul edilebilecek görgülülük düzeyi anlamına gelir ve ayrımlaştırmayı daha da uç bir boyuta, *seçkinlik* düzeyine taşır.

Çalışmanın bu bölümünde bir toparlamaya gitmek gerekmektedir. Buraya kadar anlatılanlar Türk insanının farklı alanlarda da olsa sürekli bir ideolojik manipülasyonun etki alanında olduğunu vurgulamaktadır. Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren modernleşme, batılılaşma, milliyetçilik ekseninde konumlandırılan ideolojik yönlendirme, sürekli olarak toplumu, resmi ideoloji dışında kalanları ibret vesilesi olarak göstererek, bir yandan parçalarken diğer yandan da bütünleştirmeye çalışmaktadır. 1950’lerden başlayan anti-komünist propaganda daha sonra yerini zaman zaman Alevi/Sünni ayrımına, bazen Türk/Kürt

³⁶⁹ Bkz. (120), OKTAY, 105.

³⁷⁰ Rapsodi dergisinden Aktaran Bkz. (120), OKTAY, 106.

farklılığına³⁷¹, laik/anti-laik kutuplaşmasına ve AB yanlısı/karşıtı ayırımına bırakmıştır. Kitle iletişim araçlarının da popülist bir biçimde desteklediği bu ayrımlar, çağın ideolojisi olarak tanımlanan tüketim ideolojisi ve oluşturulan tüketim kültürü ile birleşince, ana bağlamından koparılan bütün konular hedef kitle tarafından, *gösterilen* şekliyle algılanmak durumunda kalmıştır. Bu aynı zamanda toplum içinde yaşayan bireyin gündelik yaşamını, ilişkilerini, tercihlerini ve elbette boş zamanını kendisi için çizilen ideolojik çerçevenin uygun gördüğü şekliyle kurması demektir.

Türkiye’de Gündelik Hayat ve Boş Zaman başlığı altında söylenenleri toplamak gerekirse, karşılaşılan görüntünün özeti şöyledir: Osmanlı devlet yapılanmasının son dönemlerine damgasını vuran *Batılılaşma çabaları*, Cumhuriyet organizasyonunda da temel kavramlardan biri olmuştur. Yine Batılı bir anlayışla yerleştirilmeye çalışılan *Türklük* anlayışı da ideolojik formasyonun merkezinde yer almıştır. Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemi olarak nitelenebilecek 1923-1950 dönemi, bu kavramlar etrafındaki eğitim faaliyetlerinin ön plana geçtiği bir süreç olarak belirir. Bu süreçte *çalışmak*, en gerekli etkinlik olarak öğütlenmekte, ancak *boş zaman* kavramı üzerine herhangi bir entelektüel çabadan söz edilememektedir.

1950’lerle başlayan dönem Türk halkının gündelik yaşamına belirli değişimler getirmiştir. Marshall yardımları Türk insanının, hayatı yeniden anlamlandırmaya, kendine yeni hedefler belirlemeye başladığı bir sürecin ilk adımını oluşturmuştur. Modernleşme ve sanayileşmenin hız kazanmasıyla, büyük kentlere -özellikle İstanbul’a- göçlerin kitleselleşmesi de bu dönemin ürünü olarak görünür.

1970’ler Türkiye’nin toplumsal yaşamına televizyonun girdiği bir dönem olmuştur. Televizyonun yayın ağı genişledikçe, en yaygın boş zaman etkinliğinin de niteliği belirmiştir. Televizyon, hem eğlendirici tarafı hem de ideolojik ve manipülatif karakteriyle, toplumsal yaşama, bir daha çıkmamak üzere girmiştir.

³⁷¹ Türk/Kürt farklılığı bazen bölücü/milliyetçi ayrımı olarak anlaşılmıştır.

Kentin fiziki mekanlarındaki dönüşümler de 1980'lerden itibaren hız kazanmış ve kent merkezlerindeki apartmanlaşma, kent dışındaki kooperatifleşme, gecekondulaşma ve üst gelir seviyesine sahip olanlarca kullanılabilen Villa/Kentlerin inşası, Türkiye için yeni bir yapılaşma faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu farklı türdeki yerleşim birimlerinde oturanlar için, bireysel ve toplumsal hayatı yaşayış tarzlarında da farklılaşmalar, önceki dönemlerden daha keskin bir şekilde varolmuştur. Bu farklı yaşam şekilleri ya da herhangi bir toplumsal olguyu anlamlandırma konusunda belirleyici olan da, bireyin içinde yaşadığı toplumsal kesim olmuştur. Boş zamanı değerlendirme etkinlikleri de bu bakış açısı üzerinden anlam kazanmaktadır. Ancak, ne olursa olsun, “modern toplumlarda boş zamanlar spontan olarak yaşanmak yerine, medyalar, siyasal sistem ve hegemonik ideolojinin onadığı, teşvik ettiği bir anlama ve kullanıma sahip olmuştur.”³⁷²

³⁷² Bkz. (175), AYTAÇ, 354.

4. SONUÇ

Boş Zamanın bugünkü anlamıyla kullanılmaya başlanmasının tarihi sanayi devrimidir. Sanayileşmeden –modernleşmeden- önce boş zaman kavramı bugün taşıdığı anlamı taşımaktan çok uzaktı. Çalışma ve dinlenmenin içiçe olduğu bir görünüm sunmaktaydı. Bu nedenle boş zaman kavramı hep farklı bağlamlarda ele alınmıştır. Örneğin boş zaman kavramı eski yunanda *scolé* kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır. *Scolé* bugün kullanıldığı şekliyle okula tekabül etmektedir. Dolayısıyla eğitim, düşünme bir boş zaman etkinliği olarak, boş zaman da bugün taşıdığı anlamdan çok farklı bir çerçeve içinde düşünülmektedir.

Sanayi devrimiyle birlikte ise boş zaman eskiyle bağlarını bir daha bir araya gelemeyecek şekilde koparmıştır. Bunun en iyi örneğini Taylor'un iş yönetim ilkeleri verir. Taylor işi hesaplanabilir en küçük zaman dilimlerine bölerek, çalışma sürecinde bireyin bu zaman hesaplamasına uymasını istemiştir. Böylelikle işçi çalışma etkinliği içerisinde kendisinden beklenen performansı gösterecek ve elde edilebilecek en yüksek verimi sağlayacaktır. Çalışma zamanının bu şekilde disipline edilmesi aynı zamanda boş zamanın da çerçevesinin çok net bir şekilde çizilmesi anlamına gelmektedir. Öyle ki, boş zaman artık başlı başına bir anlam kazanmıştır ve bir sonraki iş gününe hazırlanmak için kullanılacaktır. Bu hazırlık özellikle fiziki dinlenmeyi kapsayacaktır. *İş dışı zaman*, ağırlıklı olarak uyumaya ayrılan zaman dilimini ifade etmektedir.

İş dışı zaman demenin daha doğru olacağı bu zaman dilimi, genel bir bakışla, sanki insanların, zamanlarını özgürce değerlendirdikleri, diledikleri gibi harcayabildikleri bir zaman dilimi gibi görünür. Ancak biraz daha derinlemesine incelendiğinde kitle üretiminin ve ideolojik faktörlerin etkisi altında olduğu görülmektedir. David Harvey, Amerika'daki göçmen işçilerin 20. yy başlarında sosyal hizmet uzmanları tarafından sürekli olarak kontrol edildiğini ve doğru bir işçi yaşamının nasıl olması gerektiği konusunda manipüle edildiğini bildirir. "içki içmekten kaçınan, ailesine bağlı..." Bu örnek göstermektedir ki, kapitalist sistemin içinde yer alan işçi, hem iş zamanının içinde makine misali çalışmaya ve zamanı buna

göre kullanmaya zorlanmakta hem de iş dışı zamanı belli bir şekilde geçirmek konusunda motive edilmektedir. Sistem sadece üretim zamanını değil onun ötesinde bireyin tüm hayatını ve giderek toplumsal yaşamı biçimlendirmektedir. Doğru olan gösterilmekte ve kabul edilmiş, tartışılmaz doğruya uygun davranışlar özendirilmektedir. Bu doğrular da sistem içindeki bireyi ve giderek de toplumu belli bir yaşayış konusunda kodlamaktadır. Kodlar doğru/yanlış, iyi/kötü, güzel/çirkin, normal/anormal sınırlarını çizmekte ve bir toplumsal yapıyı bu düalizmlere göre şekillendirmektedir. Bu tür ikilikler ne insanlık tarihinin ne de kapitalizmin belli bir dönemine özgüdür. Aynı kavramlar şekil ve içerik farklılığıyla da olsa toplumsal yaşamın varolduğu her çağda kendine özgü bir nitelikle varolmuştur. Bununla birlikte siyasi, dinsel ya da toplumsal iktidar bu kavramları dönemin çıkar ilişkileri dolayımında manipülatif bağlamda kullanmaktan çekinmemiştir.

Boş zaman faaliyetlerini değerlendirme söz konusu olduğunda yukarıda bahsedilen ideolojik etkilerin dışında belirleyici olan başka faktörlerden de bahsedilebilir. Toplumsal yapıyı oluşturan ve bir toplumu diğer toplumlardan ayırmanın temel ölçütleri olarak beliren gelenek, görenek, örf, adet vb. yapılar da boş zamanı kullanma biçimlerine belirleyici bir nitelik kazandırır. Ayrıca toplum içerisindeki birey ve grupların sosyo-ekonomik özellikleri sahip oldukları değerler ve bakış açıları da boş zaman faaliyetleri seçiminde etkili olur. Bu nedenle, boş zaman bir yandan ideolojik etkilerle örülü bir alan olarak ortaya çıkarken öbür yandan toplumsal yapının belirleyici etkileri, sosyal grupların kendilerini ifade biçimleri, toplumsal ve ekonomik konumları ve bireylerin boş zaman etkinliği seçimindeki gönüllülük temeli boş zamanın pek çok faktörden etkilendiğini göstermektedir. Kısaca söylenebilir ki toplumsal aktörlerin davranışlarını belirleyen hem *yapıdır* hem de aktörlerin *eylemliliği*dir.

Modernleşmenin dünya tarihsel evriminde bir sıçrama yaratması toplumsal yapıda ve toplumları oluşturan bireyler, gruplar ve bunlar arasındaki etkileşimlerde geri dönülmez bir dönüşüm başlattı. Bütün bu değişim, dönüşüm, yeniden yapılanma döneminin toplumsal tabanda kavranması kolay değildi. Geleneksel yapının işlevselliğinin zedelenmesi, yeni faaliyetler biçimine ve hayat tarzına uyumun

sağlanabilmesi için ideolojik formasyona ihtiyaç vardı. Yeni iktidarların hükümet, ordu, polis, mahkeme, hapishane gibi kurumsal yapılardan oluşan baskı aygıtları ve varolan dinsel, öğretimsel hukuksal, siyasal, sendikal, kültürel, aileye ilişkin kurumlar gibi sivil toplumla ilişkili kurumları kapsayan ve ideolojik formasyon sağlayan kurumsal yapılar, yeni döneme uyum için gerekli işlevleri yerine getirmekteydi. Ayrıca ulus-devlet bünyesinin olgunlaşması ve korunması için gerekli olan *milliyetçilik* fikrinin gelişmesi için de yaşanan andan geçmişe doğru gidilerek kurulan ve geçmişten bugüne süregelen, toplumun bütünlüğünü koruyan ve bireyleri de koparılmaz bağlarla birbirine bağlayan etnik köken miti kullanılmıştır. Ulusal köken miti aynı zamanda, geleneksel ekonomik aşamada piyasanın söz sahibi olmasını açıklamak için de gereklidir. Ancak bir kısım değişikliğe de uğramıştır. Yeni altyapıyı *ortak duyu -common sense-* kavramı oluşturur. Artık toplumu bir arada tutan şey, piyasa ilişkileridir. Piyasa ilişkilerinin baskıcı ve sömürgeci yapısını gizlemek için kullanılan ortak duyu şeması, toplumu oluşturan bireylere doğal bir bilgelik biçimi olarak görünür ve daima oradaymış hissini verir.

1950'lerden sonra televizyonun, radyonun ve diğer kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanmasıyla ideolojik etkileşim daha farklı bir boyut kazanmıştır. Medya bir bütün olarak, toplumsal uyuşmanın üretilmesinde anlamlandırıcı, bilinç oluşturunca kurum olarak belirir. Toplumdaki çeşitli grup ve sınıflara dair *anlamlar*, medya aracılığıyla inşa edilerek toplumun, kendisini bir bütün olarak algılaması sağlanır. Burada, medyanın seçmeci haberleri ve ideolojik yorumları ön plana çıkar.

Medyanın en etkili ve en yaygın aracı olan televizyon, bu işlevi en açık şekilde yerine getiren araçtır. Önerdiğinin -ve giderek dayattığının- Amerikan yaşam tarzı ve ilişkiler sistemi olduğu bir çok yazar ve düşünür tarafından dile getirilmektedir. Televizyon, ele aldığı her konuyu kendi bağlamından kopararak farklı bir platformda sunar. Bu platform, *eğlencedir*. Eğlence formatı, verilmek istenen ana mesajla karşı oluşabilecek tepkileri engellemek için sınırlanmış bir alandır. Bu format sayesinde kolaylıkla edilgen bir kitleye ideolojik formasyon verilebilmektedir.

Çalışma zamanının organizasyonel niteliği ve Lefebvre'nin, fatura ödemeleri, formaliteler, ulaşım, aileye ayrılan zaman gibi faaliyetlere ayrıldığını belirttiği ve *zoraki zaman* olarak adlandırdığı zaman dışında kalan boş zaman alanında televizyonun rolü, yaşanan dönem için, iyice pekişmiş görünmektedir. Televizyon, Huxley'in uyarısında olduğu gibi, düş gücü ve düşünme yetisinin dumura uğratarak, edilgen bir kitlenin oluşmasında, yönlendirilmesinde ve denetlenmesinde kullanılan en stratejik ve kullanışlı araçtır. Sadece televizyon izleme etkinliği değil, boş zaman faaliyetlerinin hemen hemen tümü de popüler eğlencenin etki alanında gerçekleşmektedir. Boş zaman bir tüketim metası haline gelmiştir; ve bu alan kitle iletişim araçları vasıtasıyla inşa edilen anlamların –yani sistemin- satıldığı bir zaman dilimi olarak belirmektedir.

Bireysel ve toplumsal yaşamın tümü yeni bir sömürgeleştirme tarzıyla kontrol edilmektedir. *Bilincin kontrol edilmesi* olarak adlandırılabilen yeni sömürü şekli daha önceki yöntemlerden farklılık gösterir. Brown bu durumu şöyle açıklar: “Sömürünün yapısı bile değişmiştir. Klasik yapı şöyleydi: Hem birincil ihtiyaçların (beslenme, giyinme, cinsellik) hem de ikincil ihtiyaçların (boş zaman, spor vb.) en aza indirilmesi ve buna karşılık sömürünün en üst düzeye çıkarılması (düşük ücret, uzun iş saatleri, iş temposunun hızlandırılması, kadınların ve çocukların çalıştırılması, çok az sosyal kazanç veya hiç olmaması). Şimdiki yapı şudur: Sistemin ihtiyaçlarına uygun olan ihtiyaçların kontrol edici optimizasyonu, birincil ve ikincil ihtiyaçlar arasındaki farkın kaldırılması ve böylelikle sömürünün en üst düzeye çıkarılması.”³⁷³

Sonuç olarak yaşanan bu dönem, çalışma zamanıyla, zoraki zamanıyla ya da boş zamanıyla olsun görüntünün egemenliğinin hüküm sürdüğü ve medyanın bilinç oluşturuşu işlevinin ön planda olduğu ve sömürünün de her yönüyle -maddi, ideolojik ya da duygusal- üslup değiştirerek de olsa varlığını devam ettirdiği bir dönemdir. Boş zaman faaliyetleri ne kadar farklı türlerde olursa olsun genel olarak büyük bir ideolojik söylemin dışına çıkamamakta, toplumsal bireyin seçimleri

³⁷³Bruce BROWN, *Günlük Hayatın Eleştirisi*, Çev. Yavuz Aldoğan, 111.

tamamen önemsiz olmamakla birlikte etkisi sınırlıdır; ve boş zaman kullanımlarına ayrılmış alan, ideolojik etkilerin en yoğun olduğu alan olarak belirmektedir.

5. KAYNAKLAR

5.1 Kitaplar:

ADORNO,T,HORKHEIMER,M. (1996), **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

AKAY, Ali (1990), **Tekil Düşünce**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

AKAY, Ali (1991), **Konu-m-lar**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

AKSOY, Metin (1996), **Basın 94/95**, ÇGD Yayınları, Ankara.

AMICIS, Edmondo De (1993), **İstanbul (1874)**, Çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ana Britanica (1989), Cilt. 10, İstanbul.

Ana Britanica (1989), Cilt. 21, İstanbul.

ARİSTOTELES (1996), **Metafizik**, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul.

ATİKER, Erhan (1998), **Modernizm ve Kitle Toplumu**, Vadi Yayınları, İstanbul.

AVCIOĞLU, Doğan (1975), **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin Yayınları, İstanbul.

AYDOĞAN, Filiz (2000), **Medya ve Serbest Zaman**, Om Yayınları, İstanbul.

BALIBAR, E.-WALLERSTEIN,I. (1995), **İrk, Ulus, Sınıf**, Çev. Nazlı Ökten, Metis Yayınları, İstanbul.

BAUMAN, Zygmund (1998), **Sosyolojik Düşünmek**, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

BAUMAN, Zygmund (1997), **Özgürlük**, Çev.Vasıf Erenus, Sarmal Yayınları, İstanbul.

BARRET, Michelé (1996), **Marx'dan Foucault'ya İdeoloji**, Çev. Ahmet Fethi, Sarmal Yayınları, İstanbul.

BELEK, İlker (1997), **Postkapitalist Paradigmalar**, Sorun Yayınları, İstanbul.

BENJAMİN, Walter (1992), **Pasajlar**, Çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BERMAN, Marshall (1994), **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ-Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul.

BİLGİN, Nuri (1991), **Eşya ve İnsan**, Gündoğan Yayınları, Ankara.

- BOUDRİLLARD, Jean (1998), **Kötülüğün Şeffaflığı**, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BOUDRİLLARD, Jean (1997), **Tüketim Toplumu**, Ayrıntı Yayınları, Çev. Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin, İstanbul.
- BROWN, Bruce (1989), **Günlük Hayatın Eleştirisi**, Çev. Yavuz Aldoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BUMİN, Kürşat (1983), **Batı'da Devlet ve Çocuk**, Alan Yayınları, İstanbul.
- BUMİN, Kürşat (1990), **Demokrasi Arayışında Kent**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- CASSİER, Ernst (1997), **İnsan Üstüne Bir Deneme**, Çev. Necla Arat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÇAMUOĞLU, Reha (2000), **Dönüyordu: Bektaşilikte Zaman Kavrayışı**, Doğan Kitap, İstanbul.
- DELLALOĞLU, Besim (1995), **Frankfurt Okulunda Sanat ve Toplum**, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- EAGLETON, Terry (1996), **İdeoloji**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- FRIEDEL, Egon (1999), **Antik Yunan'ın Kültür Tarihi**, Çev. Necati Aça, Dost Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT, Michell (2001), **Toplumu Savunmak Gerekir**, Çev. Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GIDDENS, Anthony (1994), **Sosyoloji-Eleştirel Bir Yaklaşım**, Çev. Ruhi Esengün-İsmail Öğretir, Birey Yayınları, İstanbul.
- GIDDENS; Anthony (2003), **Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları**, Çev. Ümit Tatlıcan-Bekir Balkız, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- GORZ, Andre (1995), **İktisadi Akılın Eleştirisi**, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- GÖKALP, Ziya (1980), **Makaleler IX**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÜNGÖR, Nazife (Der.) (1999), **Popüler Kültür ve İktidar**, Vadi Yayınları, Ankara.
- HARVEY, David (1999), **Postmodernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- HOBBSAWN, Eric (1993), **Devrim Çağı**, Verso Yayınları, Çev. Jale Ergüder-Alaaddin Şenel, İstanbul.
- HUBERMAN, Leo (1991), **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İNSEL, Ahmet (1993), **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, Birikim Yayınları, İstanbul.
- KARAKÜÇÜK, Suat (1999), **Rekreasyon**, Bağırhan Yayınevi, Ankara.
- KEANE, John (1999), **Medya ve Demokrasi**, Çev. Haluk Şahin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (1993), **Şehirler ve Kentler**, Gece Yayınları, Ankara.
- KOZANOĞLU, Can (1995), **Cıralı İmaj Devri**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOZANOĞLU, Hayri (1993), **Yuppiler, Prensler ve Bizim Kuşak**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LAFARGUE, Paul (1996), **Tembellik Hakkı**, Çev. Vedat Günyol, Telos Yayınları, İstanbul.
- LEFEBVRE, Henri (1998), **Modern Dünya'da Gündelik Hayat**, Çev. Işın Gürbüz, Metis Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1989), **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1991), **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1992), **Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1993), **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARSHAL, Gordon (1999), **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay- Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- MARX, K.-ENGELS, F. (1976), **Komünist Manifesto**, Çev. Süleyman Arslan, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara.
- MARX, Karl (1993), **Alman İdeolojisi**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, İstanbul.
- MARX, Karl (1993), **Ekonomi-Politiğin Eleştirisine Katkı**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, İstanbul.
- MUTLU, Erol (1991), **Televizyonu Anlamak**, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- OSKAY, Ünsal (1982), **Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri**, AÜSBF Yayınları, Ankara.
- OKTAY, Ahmet (1994), **Türkiye'de Popüler Kültür**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

12-24 Yaş Gençlerin Sosyo-Ekonomik Sorunları (1986), Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, Ankara.

ÖZBEK, Meral (1991), **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖZKÖK, Ertuğrul (1985), **İletişim Kuramları Açısından Kitlelerin Çözülüşü**, Tan Yayınları, İstanbul.

POSTMAN, Neil (1994), **Televizyon:Öldüren Eğlence**, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

QUATAERT,D.-ZÜCHER, E.J. (1998), **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler**, Çev. Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, İstanbul.

RUSSEL, Bertrand (1969), **Batı Felsefesi Tarihi**, Çev. Muammer Sencer, Bilgi Yayınları, İstanbul.

RUSSEL, Bertrand (1990), **Aylaklığa Övgü**, Çev. Mete Ergin, Cem Yayınları, İstanbul.

RUNCİMAN,W.G (1986), **Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı**, Çev. Erol Mutlu, Teori Yayınları, Ankara.

STOREY, John (2000), **Popüler Kültür Çalışmaları**, Çev. Koray Kardeşahin, Babil Yayınları, İstanbul.

TANPINAR, Ahmet Hamdi (1992), **Beş Şehir**, MEB Yayınları, İstanbul.

TAYLOR, Charles (1995), **Modernliğin Sıkıntıları**, Çev. Uğur Canbilen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

TEKELİOĞLU, Orhan (1999), **Michael Foucault ve Sosyolojisi**, Bağlam Yayınları , İstanbul.

TEZCAN, Mahmut (1977), **Boş Zaman Sosyolojisi**, Doğan Matbaası, Ankara.

TORNEY, Simon (1992), **Totalitarizm**, Çev. Abdullah Yılmaz-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

TUNA, Korkut (1987), **Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Türkiye İstatistik Yıllığı (1987), Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Türkiye İstatistik Yıllığı (1997), Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.

UYGUR, Nermi (1989), **Güneşle**, Ara Yayınları, İstanbul.

ÜŞÜR, Serpil Sancar (1997), **İdeolojinin Serüveni**, İmge Yayınları, Ankara.

WEBER, Max (1997), **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul.

5.2 Makaleler:

ABİSEL, Nilgün (1997), “Bir Dünya Nasıl Kurulur? Türk Filmlerinde Anlatı Yapısı Üzerine”, **Sinema Yazıları**, Doruk Yayınları, İstanbul.

AHİSKA, Meltem (1992), “Metropol ve Korku”, **Defter**, 19, Kış: 118-129.

AKSOY, A.-ROBİNS, K. (1999), “Modernizm ve Binyıl: İstanbul’da Mekanla İmtihan”, **Birikim**, 123, Temmuz: 53-62.

AKTAŞ, Ümit (1997), “Kutsal ve Metafizik Bir Süreklilik: Devlet”, **Birikim**, 93-94, Ocak-Şubat: 139-144.

AVŞAR, Barış (2000), “Çalışma ve Zaman Üzerine”, **Evrensel Kültür**, Mart:

AYTAÇ, Ömer (1994), “Kent ve Boş zamanlar”, **1. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara.

BALIBAR, Etienne (1995), “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, Çev. Nazlı Ökten, **İrk, Ulus, Sınıf**, Metis Yayınları, İstanbul.

BELGE, Murat (1983), “Türkiye’de Günlük Hayat”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt. 2-3, 836-876, İletişim Yayınları, İstanbul.

BERGER, M.Bennet (1968), “The Sociology Of Leasure: Some Suggestions”, **Readings in Social Problems**, 259-276, Boston.

BİLGİN, İhsan (1995), “Modernizm’in Şehirdeki İzleri”, **Defter**, 23, Bahar: 85-112.

BİLGİN, İhsan (1998), “Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı”, **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul.

BORA, T.- CAN, K. (2000), “MHP’nin Güç Kaynağı Olarak Kürt Meselesi”, **Birikim**, 134-135, Haziran-Temmuz: 56-72.

BULAÇ, Ali (1996), “Fransa ve Türkiye’de Kent, Laiklik ve Kamusal Alan”, **Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne**, WALD Yayınları, İstanbul.

ÇUBUKÇU, Aydın (2000) “Sınıf Mücadelesinin Bir Alanı Olarak Boş Zaman”, 99, **Evrensel Kültür**, Mart: 25-29.

- DAVIS, Mike (1996), “Kentsel Denetim-Blade Runner’ın Ötesinde”, Çev. Ogün Duman, **Birikim**, 86-87, Haziran-Temmuz: 62-74.
- DEMİR, Erol (1994), “1980 Sonrası Türkiye’de Uygulanan Ekonomi Politikalarının Kent Emekçi Ailelerinin Geçim Stratejileri Üzerine Etkisi”, **1. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara.
- DÜZEL, Neşe (1 Temmuz 2002), “Doğan Koloğlu: Türkiye Artık Sporda Hücum Geçti”, **Radikal Gazetesi**.
- EKER, Glen (1997), “Boş Zaman Üzerine Seçmeler”, Çev. Alp Tümertekin, **Cogito**, 12, 23-28, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ERBAL, Ayda (1996), “Kentler ve Kentlere Dair Mekanlar”, **Birikim**, 86-87, Haziran-Temmuz: 90-93.
- FOUCAULT, Michel (1988), “Öteki Mekanlara Dair”, Çev. Burak Boysan-Deniz Erksan, **Defter**, 4, Nisan-Mayıs: 7-15.
- GEORGEON, François (2002), “Ramazana Dair Siyasi Alışkanlıklar”, Çev. Saadet Özen, **Toplumsal Tarih**, 107, Kasım, 48-55.
- GÜRBİLEK, Nurdan (1994), “Taşra Sıkıntısı”, **Defter**, 22, Sonbahar: 74-92.
- HABERMAS, Jürgen (1991), “Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü”, Çev. Tanıl Bora, **Defter**, 16, Nisan-Temmuz: 53-63.
- HALL, Stuart (1994a), “Kültür, Medya ve İdeolojik Etki”, Der. ve Çev. Mehmet Küçük, **Medya, İktidar, İdeoloji**, Ark Yayınları, Ankara.
- HALL, Stuart (1994b), “İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü”, Der. ve Çev. Mehmet Küçük, **Medya, İktidar, İdeoloji**, Ark Yayınları, Ankara.
- HALL, Stuart (1995), “Yerel ve Küresel: Küreselleşme Etniklik”, Çev. S. Hakan Tuncel, **Mürekkep**, Kış-Bahar: 68-77.
- HARVEY, David (1993), “Postmodernizme Bir Bakış”, Çev. Oğuz Işık, **Birikim**, 49, 55-59.
- HAŞİM, Ahmet (1997), “Müslüman Saati”, **Cogito**, 11, 223-224, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İŞİK, Oğuz (1994), “Mekanın Politikleşmesi/Politikanın Mekanlaşması”, **Toplum ve Bilim**, 66, Bahar:122-139.

İŞİK,O.-PINARCIOĞLU, M. (1999), “Sultanbeyli Notları”, **Birikim**, 123, Temmuz: 47-52.

İŞİN, Ekrem (1985), “19. yy’da Modernleşme ve Gündelik Hayat” **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2: 538-544.

İNSEL, Ahmet (11 Ağustos 2002), “Uygarlık İttifakı ve Modern Barbarlık”, **Radikal** 2.

İPEKÇİ, Leyla (11 Ağustos 2002), “Vahşi Magazin”, **Radikal** 2.

KOZANOĞLU, Can (1985), “80’lerde Gündelik Hayat”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt. 2: 596-600, İletişim Yayınları, İstanbul.

KURDOĞLU, Ayça (1994), “İstanbul’un Nüfus Kompozisyonu ve Hemşehrilik Demekleri”, **1. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara.

KUZUCU, Kemalettin (2003), “Efendi! Güzel Bir Çay Himmet Et”, **Tarih ve Düşünce**, 12, Aralık:12-23.

LAÇİNER, Ömer (1996), “Kentlerin Dönüşümü ve Yeni Kentlilik Bilinci”, **Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne**, WALD Yayınları, İstanbul.

MULGAN, Geoff (1995), “Kentin Değişen Yüzü”, Çev. Abdullah Yılmaz, **Yeni Zamanlar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

OCAK, Ahmet Yaşar (1996), “13.-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat”, **Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne**, WALD Yayınları, İstanbul.

OCAK, Ersan (1996), Kentin Değişen Anlamı” ,**Birikim**, 86-87, Haziran-Temmuz: 32-41.

OKTAY, Ahmet (1993), “Fleneur’dan Kartograf’a”, **Defter**, 20, Bahar-Yaz:119-148.

OKTAY, Ahmet (18 Şubat 2001), “Gündelik Hayat ve Popüler Kültür”, **Radikal Gazetesi**.

ÖNCÜ, Ayşe (1999), “ ‘İdealinizdeki Ev Mitolojisi’ Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul’a Ulaştı”, **Birikim**, 123, Temmuz: 26-34.

SARIBAY, A. Yaşar (1996), “Kent:Modernleşme ile Post-modernleşme Arasındaki Köprü”, **Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne**, WALD Yayınları, İstanbul.

SIMMEL, Georg (1991), “Metropol ve Zihinsel Yaşam”, Çev. Celal A. Kanat, **Defter**, 16, Nisan-Temmuz:119-148.

TANÖR, Bülent (2000), “Siyasal Tarih”, **Bugünkü Türkiye 1980-1995**, 23-157, Cem Yayınları, İstanbul.

TAŞ, Tefik (2000), “Çalışmanın Korkulu Yollarında”, **Evrensel Kültür**, 99, Mart: 31-34.

TEKELİ, İlhan, (1988), “Kentleşmeye Kapital Birikim Süreçleri Açısından Bakmanın Sağladığı Açıklama Olanakları”, **Defter**; 5, Haziran-Eylül:130-132.

TEKELİ, İlhan (1996), “Türkiye’de Çoğulculuk Arayışları ve Kent Yönetimi Üzerine”, **Kent’te Birlikte Yaşamak Üstüne**, WALD Yayınları, İstanbul.

TUNCEL, Hakan (1994), “Bab-ı Ali’den İkitelliye”, **Birikim**, 64, Ağustos: 33-38.

YEĞEN, Mesut (17 Mart 2002), “Kemalizm’in Zor Seçimi”, **Radikal Gazetesi**.

YEŞİLTUNA ,Dilek Çiftçi (1994), “Kentleşme Sürecinde Bireylerin Siyasal Katılım Eğilimleri”, **1. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara.

YILDIRIM, Engin (1999), “Anthony Giddens’in Yapılanma Teorisi”, **Bilgi**, 1, 25-44.

5.3 İnternet:

IŞIN, Ekrem “Tarikatların Gündelik Hayatı Şekillendirmesi”, <http://www.osmanli.org.tr/osav/osav.asp?lang=8&id=197>

KIRLI, Cengiz “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, <http://www.let.leidenuniv.nl/+cimo/tulp/research/ck.htm>

6. ÖZGEÇMİŞ

1975 yılında Manisa’da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini bu kentte tamamladı. 1992 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Sosyoloji bölümünde lisans eğitimine başladı. 1996 yılında bu bölümden mezun oldu. Bir yıl süreyle, Manisa’da faaliyet gösteren Dent-Pa Diş Deposunda, Satış Sorumluluğu görevini üstlendi. Kasım 1997- Temmuz 1998 tarihleri arasında askerlik hizmetini tamamladı. Askerlik hizmeti süresince Gelibolu Görme Özürlüler Okulunda rehber öğretmen olarak çalıştı.

2002 yılında Celal Bayar Üniversitesi Eğitim fakültesine Öğretim Görevlisi olarak kabul edildi. Bu görevini halen sürdürmektedir.